

Борис Харчук

1

Борис Харчук

ТВОРИ
В чотирьох томах

Том 1

МАЙДАН
МЕЖІ І БЕЗМЕЖЖЯ
Романи

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1991

Є місце й час здійснення долі. Якщо доля роду здійснюється у родинному колі: символ її — зібрання роду за одним столом, то доля народу здійснюється на перехресті історії. Символ її — майдан. Рід, народ — єдині, доля їх спільна. Вона безмежна. Межею її є люди. Хай межі нашої долі були і залишаються гіркими, та пам'ятаймо: за межами знову починається безмежжя.

Така суть роздумів відомого українського радянського письменника Б. М. Харчука (1931—1988) у романах «Майдан» та «Межі і безмежжя», що увійшли до першого тому його творів.

Есть место и время свершения судьбы. Если судьба рода свершается в семейном кругу: символ его — сбор рода за одним столом, то судьба народа свершается на перекрестке истории. Символ ее — площадь, майдан. Род, народ — едины, у них общая судьба. Она беспредельна. Пределом ее являются люди. Пускай пределы нашей судьбы были и остаются горькими, однако давайте помнить: за пределами опять начинается беспредельность.

Такова суть размышлений известного украинского советского писателя Б. Н. Харчука (1931—1988) в романах «Майдан» и «Пределы и беспредельность», вошедших в первый том его произведений.

Редколегія:

*С. С. Гречанюк, А. А. Дімаров (голова),
Ю. М. Мушкегик, Г. М. Сивокінь,
М. Ф. Слабошпицький, Р. Б. Харчук*

Упорядник *Р. Б. Харчук*

4702640201—231

Х _____ передплатне

М205(04)—91

ISBN 5-308-01015-3 (т. 1)

ISBN 5-308-01017-X

© Художнє оформлення.
С. П. Савицький, 1991

МЕЖІ І БЕЗМЕЖЖЯ

Роман

ІНТРОДУКЦІЯ

Лук'ян підняв косу, а Радіон замахнувся серпом.*

Лук'ян і не вступився, заніс косу, розмахнувся на всю руку, ніби наважився скосити не брата, не Радіона, а сонце.

Серп пробив груди — вдарив у серце. Білий світ — ранок — потемнів, як те повечір'я. І земля, і небо хитнулися.

Лук'ян, високий і чорнявий, як ворон, стояв із серпом у грудях.

Радіон заступав собою сонце, молоде, ясне. Воно викотилося із-за Татарки, йшло по небу і било його в голову.

Кісся вислизало із Лук'янових рук. Як хлопчик лозину, він випустив косу.

Радіон крикнув, вирвав із братових грудей серпа: цвиркнула кров. Тинькнули великі Лук'янові коліна, він присідав. Радіон із серпом у руках кинувся до брата, щоб підперти, щоб не дати йому впасти. Рівня Лук'янові, тільки русий — степовик-русак — обняв Лук'яна за шию, притис до своїх грудей.

Сонце облило їх з ніг до голови. І вилиті сонцем, вони мовби заніміли. Горіли чорний і русий чуби, а над головами червонів серп.

Радіон заточувався. Спробував підняти і нести Лук'яна, але не міг відірвати його від землі. Вони хилилися обидва, як підрубані, збивали росу та й звалились на межу.

Бренькнув серп.

Вузька межа не могла на собі втримати Лук'яна, він скотився у рівець-борозну братового городу розтягнувся, як платва.

Радіона поставило на коліна.

Тонка попеляста метлиця, приземистий спориш, вертка повійка, яка вже порозтулювала біло-рожеві чашечки, прегуста картопля-американка, яка цвіла си-

* © Видавництво «Дніпро», 1991

зо, аж гливо, несли, піднявши на собі, роси. І ті роси видзвонювали чисто і тонко — сонячні дзвоники землі.

Лук'янова кров пахла сіллю і потом. Ограблими пальцями, як дерев'яним гребенем, Радіон чесав братові голову.

Сонце підбивалося, світило травам і людям. Бачивши з давен, як Каїн вбив Авеля, пустивши кривцю першого братовбивства, воно облизувало серпа і косу, пило липкі Лук'янові груди, його склеплені очі, розтулені губи, які ще були теплими. Воно голубило Радіона, а йому здавалося, що над ним, у небі, не сонце — чорне гніздо, і що звідти вишугують круки, розпускають крила. В'ються над ним круки-сонце, а він розчісує братові чуба.

— Діти! Сини! — та й упало: мати — стара Ярина. Підіймала, простягала у просторінь руки і ловила сонце.

— Люди! — тріснув перелаз, гнала Фроська, Лук'янова жінка. А за нею Терень — синок із сокирою.

Вибігла злякана Ліда, його, Радіонова, на руках Тиміш:

— Боже!.. Ой, мамцю!

Дев'ятилітній жилавий Терентій обігнав матір, зіпхнув із межі бабуню. Він хекнув, і сокира блиснула над квасолею і над соняхами. Якби стара Ярина не стусонула його, зарубав би дядька, розсадив би йому голову і ніяк було б розчесати її, русої.

Фроська звалилася коло Лук'яна. Радіон перестав пестити братову голову, прийняв руку і показував нею, бо віднято мову, щоб Фроська — братова — не припадала до Лук'янових грудей: окривавиться. Але вона не слухалася. І Радіон не боронив їй. Стоячи на колінах, він і не наважувався сказати якесь слово, заціпив зуби і змертвою рукою показав, щоб Терень підняв і забрав косу, щоб мати взяла серпа.

Радіон терпів, коли Фроська тихо плакала. А коли вона залементувала і стала битися головою об мертве Лук'янове чоло, він вхопив братову рукою, наставив свої очі, і вона вмовкла. Тоді повів бровою на свою Ліду — та посадила малого в картоплю.

Зліталися сусіди і виминали город.

Радіон підклався руками під братову голову, вхопив

його за плечі. Фроська підняла одну ногу, Ліда — другу.

Скімлив, розривався Тиміш. Мале бачило: його покинули. Пішла бабуня, понесла серпа. Пішов Терень, поніс косу й сокиру. Понесли дядька. Так багато людей, а його покинули. Над ним літали мухи.

А на подвір'ї ріс і ширився сум, у білих полотняних сорочках, запнутий у чорні хустки, а чи із пшеничними брилями у руках.

Натовп-тлум розчинився перед начальством і лікарями. Радіона ще не заарештовано. Переодягнений, у вишиванці, він з'явився на порозі, шукав когось очима. Подвір'я вимерло перед ним, як скошене. Біля криниці, осібно від людей, покурював люльку хрестороб. Радіон посунув до нього, щоб згодитися за хрест-надгробок.

Похорон був з поліцією.

Лук'яна несли до церкви і з церкви. Радіон попереду — із хрестом. Над ним маяли білими бинтами кінці довгого рушника. Перебиралися вдруге через міст, і Радіона вдруге муляли стружки. Вони білили у рові. То звичай Дунаєва — їхнього села. Стружки із домовини завжди скидають у рів коло містка. Радіон думав, що, коли ховали батька, у рові не було стружок. Батько задалегідь зробив собі домовину. В ній лежала пшениця. І старий перед смертю наказував, щоб її не змололи, бо то на насіння. Батько поділив їх землею і городом: «Городу — морг із ступнем. По півморгу вам, Лук'яне і Радіоне. А той ступень пустіть на межі». Широка межа підрізувалася з обох боків кожної весни і кожної осені. На межі росла трава. І ту траву, ріденьку, кожному хотілося жати й косити. Стялися серп і коса. І серп випередив косу.

На межі, на тому самому місці, де Лук'ян розтягнувся, як платва, викопали яму. Лук'яна гарно ховали, несли — ціле село в тужбі. Навіть поліціанти поскидали кашкети.

Со святими упокой, господи..

Чорніла глибока яма, і цвіли соняхи.

— І сотвори йому вечную па-а-м'ять,— проспівав піп.

Терень кинув першу грудку землі. Радіон передав йому хреста, а сам пішов до поліцаїв і наставив їм свої руки. Не мав часу ні з ким попрощатися.

Був на каторзі, а Ліда спродала коня, який ходив

у супрязі із Лук'яновим. За ті гроші на межі посеред городу поставлено і хрест, і надгробок. На хресті слов'янською в'яззю писалося золотом: «Здесь починает р. б. Лукіян убіен братом Радіоном посредством серпа в сердце». Напис довгий, а тому не стал місця, щоб вибити час народження Лук'яна, час його наглої смерті, ба навіть прізвища обох братів Господариськів.

Хрест білів, його не заступала, не ховала зелень. Він стояв навпроти Радіонових вікон, і коли серед місячної ночі ляклива Ліда прокидалася, щоб колисати півтора-річного Тимоша, цей хрест мовби оживав і йшов з города до хати.

Свекруха боялася ночувати на цій половині, перебралася до Фроськи.

Ліда не мала де подітися. Вернулася до батьків, зносила призру. Їй скрізь уявлялися хрести. Бачила їх у печі, розпаливши вогонь, бачила їх у синових очах, купаючи малого. Вона перебула літо, осінь, зиму, а під нову осінь пішла у дівич-монастир. За тиждень до того, як у пасемистому каторжному вбранні об'явився Радіон. Настав вересень 1939 року. Радіон не просидів і двох літ, а його половина хати стала пустою. Кругом пуста. Він рушив у дівич-монастир, але матушка-настоятельница не дозволила йому зустрітися з Лідою. Побачив Ліду через вікно. Вона відхрещувалася від нього із-за заграбованого вікна.

Радіон забрав від тестя і від теці Тимоша. Забрав свою матір. Серед білого дня він якийсь час побоювався виходити до криниці по воду, щоб не наглянути Фроськи чи Терентія. Вночі рубав дрова.

Але скоро настали нічні роботи — вивозили осадників, лісників-гайових, іншу панву. В Радіона завелась пара коненят. Він міг переселитися на якийсь хутір, де жили поляки-осадники. Але його колупало інше. Ще на каторзі, на Підляшші, йому не раз казано, що в братовбивстві винні ті, хто поробив межі. Радіон йняв цьому віри і не йняв. А тепер гукнуто переорати межі. Він хотів мати більше землі.

Згодом він закладав колгосп. То були його золоті дні. В гольфах-чоботях, хромові халяви блищали у темноті, в короткому розстібнутому піджаку, він ходив по всіх кутках села, від Татарки до Гливахи, і довгий — ні перед ким не згинався.

Братова Фроська трохи побоювалася його і теж ходила по воду серед ночі.

Тільки Терентій не боявся дядька, обдумував, як би йому помститися.

Фроська набирала воду — з вулиці зарипіли чоботи. Повне відро мало не сковзнулося, мало не полетіло із цямрини.

— Ти — Фросько?

— А тобі що, повилазило?

— Дай напитися. Не бійся. Я тебе не зачеплю,— він підійшов і нагнувся над цямриною.

— Було б кого боятися! Я не попадаю!.. Попада і та не злякалася...— Фроська розсміялася, прискувато, хижо.

Радіон захлебнувся.

Вона відчепила відро, понесла,— не воду, відро свого жорстокого сміху.

Радіон вріс біля криниці у землю, як явір. І як вітер шумить у яворовому гіллі, зашуміло в його голові.

За північ він ступив по Фросьчиних слідах, але не зважився постукати у її двері.

А з весни колгосп сів, і землі розлягалися. Зазеленіла Татарка. Трава ламала камінь і росла. Старі й молоді дерева вили листя, сади чекали зозулі. Спала повінь, річка ввійшла у береги. На леваді кричали гуси. І на півморгових городах, по обох боках білого хреста, зійшли часник і цибуля, кленикувала розсада, проби-валися огірки. А з-під кам'яної плити-надгробка лізла метлиця.

Фроська побілила свою половину хати, свою половину сіней, і коли підмітала сіни, наднесло із сівби Радіона. Він скочив у свої двері, а вона проказала:

— Боїшся, щоб із сміттям тебе не вимела? — і захопила драпачем купку пилу, наробивши куряви.

Він вихитнувся із-за дверей.

— Не гудь, братова, колеса: попадешся в спиці.

— Чи не в твоє колесо? — стояла в легкій куряві, блищали чорні очі.— Попадаю впіймай...

Радіон трахнув дверима. Тепер весна. А Фроська вдруге пригадає йому осінь. Закладався колгосп. Зводили докупи коней. Але колгосп не мав такого жеребця, як піп. Через того жеребця, білого як сніг, Радіон набрався сорому. Піп не хотів давати жеребця до колгоспу. Піп швендяв у район, шукав захисту.

Радіон вирішив взяти жеребця силоміць. Попа не було дома. Зайшов у стайню, а попада на поріг, молода, круглолиця, звабна. Вона сама кинулася на Радіона, повисла на його шиї. Він забувся, чого сюди прийшов. Її туга пазуха вперлася у його груди. Він збожеволів, підняв, щоб нести у ясла. І вона не відбивалася, ніби сама хотіла його, Радіона. Але тільки якусь мить. Попада раптом стенулася, вчепилася за його шию і почала кусати до крові. Радіон вибіг із стайні, заюшений кров'ю.

Попівського жеребця так і не упустили.

Радіон сидів на своїй половині і злився на Фроську.

А вона звечора змила лугом голову. Сиділа коло припічка, чесалася при каганці. Малоліток Терентій подався на вечорниці. Фроська перебирала густі й мокрі коси, і їй було жаль, що Лук'ян ніколи не погладив її кіс, навіть тоді, коли дівувала. Вона перебирала коси — своє чорне прядиво, посміхалася, бо згадувала попівського жеребця і Радіона.

Скригнули двері. «Мабуть, Терентій із вечорниць?» — і вона не приймала кіс із очей. І під тими косима не гаснула лукава посмішка.

Радіон взяв її за плечі, одним махом зняв із стільця, поставив на ноги, дунув на каганця і лагідно, ніби не торкаючись до кіс, прийняв їх із її очей.

— От тобі й спиці...

— Виламаю!

— А ти спробуй.

Село швидко про все дізналося.

Терентія віддано на курси трактористів. А над хатою Господариськів клубував дим із одного комина.

— На віру житимете? — хитнула головою стара Ярина і з того дня ще більше постаріла.

Старішою її ніхто не бачив. Навіть у часи війни.

А перед церквою Радіона били вишкребки — полячки-осадники: за те, що вивозив їх одноплемінників, били свої: за те, що закладав колгосп. І тільки Фроська його жаліла.

Тоді у них народилася донька. Її назвали Софією.

По вечорах Радіон сунув між грядками, вже межі не було, і сідав на городі коло кам'яного хреста.

Застелений стіл, а за столом рід — повна хата.

Прабаба Ярина держить скоцюрбленими пальцями келишка і все побоюється, щоб не пролити горілки.

Повагом, як піп за чашу з причастям, взявся Радіон за чарку-півсклянку. Кревняки і свояки захотіли цокатися з прабабою. Життя видивило її очі, перед нею усе сутеніло, але вона чула голоси свого роду. Її побабчене обличчя в чорній хустці острішком — наче кулачок.

Радіон мусив щось сказати. Набравшись духу, сказав:

— Н-ну...

— Старий опровадили, дай, боже... — почувла Ярина Терентієве.

— А дай... дай, — відказала вона.

Прабаба пила малесенькими ковтками, не віднімаючи келишка від губ, підставивши під нього жолубцем долоню. Праворуч від неї Софія — легка біла хмарка, ліворуч — Тиміш у солдатській гімнастерці.

Радіон закусив, дихнув, і роздмухнулися його руді вуса, півниковий чубчик, — все що залишилося від чуприни-кучми.

— То як будемо із хатою? — проказав він і переводив свій важкий погляд із Терентія на Тимоша.

Нерідні брати мовчали. Лідин брат — Єфрем-одинак, його ще прозивали сибірякою, заглядав у порожню чарку. Фроська торкнула ліктем Радіона, щоб замовчав, щоб наливав. А Терентієва Майя так і схопилася за Радіона:

— Строїтись! — і її повнявий вид власкавила усмішка.

— Починайте, допоможемо, — набивався Єфрем.

Майя непомітно, мовби ненароком, сірими очима, які тамували гострий відблиск, тягнулася і не могла дотягнутися до Тимоша.

— Треба хату, — сказав Терентій.

Радіон потягнувся до пляшки і моргнув Єфремові.

Хміль ще нікому не вдарив у голову. Стіл багатий: ковбаса, шинка, холодець. І все своє. І перед кожним окремішня тарілочка, не так, як бувало.

Ярина їла по дрібочці та все дивилася на покуття. там і клопоть сіна, колоски із снопа, горщик куті. Для годиться. А над ними богоматір. І Ленін.

Тиміш пив, але не напивався. Як і Софія, він не встриявав у балачку. Батько про хату, а їм неначе байдуже, мовби та хата не для них.

Ярина над силу могла розрізнати обличчя. Вбувшись за столом, вона знала не тільки, де хто сидить, а й хто що думає. Ніхто ні разу їй своїх думок не оповідав, як чії — ті думки-журби: про хату, про владу, про науку самі носилися в повітрі. Стара Ярина знала ще й те, що за столом сидять не однодумці, але вона тішилася, що між ними нема розмиру.

Що більше пив Радіон, то тверезішали його турби про хату, муровану, на дві половини. Він мовби ясно бачив її на денці чарки-півсклянки.

Випито «Московську» — казньонку, поставлено бурчанку-самогон. І Тиміш, розгойдуючи чаркою, казав:

— За добро!

Майя відпивала раніше по ковточку, а то закинула голову, випила до дна.

Хотілося пити і Єфремові.

— За молодих! — гукнув і пив.

Фроська тішилася Тимошем і Софією — мати. Мед на душу їй Майїна мова, що в Господариськів бути весіллям.

— Його то ми швидко обкрутимо, пане-дзєю,— жартувала Майя, стріляючи на Тимоша очима.— Раз-два і в дамках! А Софія десь-то приведе собі пана, товариша професора.

Радіон лизнув язиком вуса.

— Женився б і ти, Єфреме,— погрожував шурякові.— Облисів, як макогін, к чорту й здохнеш, як той веприк-сікач!

Сибіряка не образився і сам собі налив самогоніі.

А Радіон знову теревенив про хату. З того часу, як його відшмагали на церковному майдані, він говорив тільки про своє обійстя, про свій город, про сад.

— Я вам кажу, щоб вродили карчохи, то треба з осени гній вивезти, розтрусити, але не приорювати.

Вже балакали про що хто хотів.

— Буде війна чи не буде? — допитувалася у внуків баба.— Ми живемо між війнами... Та хата, той город...

Тиміш сказав щось про атомну бомбу, Софія згадала про американців, про китайців.

— Неінтересно! — обірвав їх батько. Не любив, щоб

за столом балакали про політику. Не любив політики. Хутенько наливав усім бурячанку.

— Діти, заколядували б бабі, як маєте її напувати і самі впиватися,— прошелестіла стара Ярина.

Хміль хитав Єфремом. Висунувшись із-за стола, він цілував бабу в руку і просив:

— Випийте за моє здоров'я!

Вона мусила взяти з його рук чарку.

— Тепер я заколядую вам, мамо! — гукнув сибіряка і розставився серед хати.

З-за Сибі-рром сонце scho-o-дять...

Софія обернулася позад себе. Її золотисте волосся, викладене високими хвильками, тремтіло від Єфремового співу.

Радіон буркнув:

— Неінтересно! — і знову забулькала горілка. Він посадив шуряка і благав: — Ліпше пиймо!

— Ви думаєте, я самогонію п'ю? Я кров свою п'ю! Свою, а не людську! — гукав сибіряка. — Баба за мене випили, і мені так добре, ніби мама по голові погладила.

Майя заводила пісню за піснею, але ніхто не підспівував.

Ярина дивилася на свій рід: хтось зачепив плечем — і на покутті зажебоніло колосся.

2

За кучугурами, за заметами — на подвір'ї ні деревини — хата під стріхою. Тиміш зупинився, але йому здавалося, що сніг рипить від його ходи. Звідси, з-під Татарки, — Дунаїв на видноті, село під зимовими зорями ввійшло у білу тишу.

Сіра шинеля, солдатська шапка обростали інеем, а він стояв на вузькій стежці, протоптаній з яру, від криниці. Давно було за північ. Давно спала Марта, яка не хотіла з ним танцювати, яка не хотіла, щоб він її проводжав. Чого ж стояв? Він не був мрійником. Він звик брати від життя все, нічого не випускаючи з рук. Якраз саме таких, як він, цупких і впертих, життя любило. Він не вірив долі, а власному розумові. Будучи студентом сільськогосподарського технікуму, слу-

жачи ракетником, скрізь знаходив дівчат, які бігали за ним услід, і він частіше гризся тим, як їх віднадити, ніж прилюбити. А перед хатою, де жила Марта, оте дівча з конопатинками під очима, що знав його малолітком, стояв як укопаний. Не міг згадати того дня, коли вперше упала йому в око. І не міг навіть уявити її собі, ні її очей, ні її рук, ні її усмішки: вона вся була недосяжною. Запам'ятав тільки поворозки. Накинувши на плечі пальто, не дозволила, щоб він прислужував, стягнула поли поворозками, сивими, шовковими. Він не торкався до них пальцями, але відчував, що вони гладенькі. Пам'ять зав'язала вузлик — поворозки.

На тому кінці села, на Гливасі, кукурікнув півень. Ні один із газдівських індивідуалістів чи з колгоспних горланів із ферми на той клич не обізвався. Тиміш наслухав. Стукнули сінешні двері. Тиміш, як ув імлі, наглянув на порозі Гафію — Мартину матір. Задеренчала відрами — був досвіток. Йому не дуже хотілося, щоб чиясь жива душа бачила, як він вистовбичує під чужими вікнами. Нащо побрехеньки-побридки? Розсердився сам на себе і, простуючи з яру, зарікався більше сюди не ходити. Але вибравшись на дорогу, все ж оглянувся на Татарку, на хату під солом'яною стріхою, бо Марта — його нестяма, а коли повернув голову, його очі зачепилися на жовтих блискучих хрестах: височіла церква, і зорі сідали на її хрестах.

Демобілізувавшись, він мав на меті робити десь у районі, все-таки випускник технікуму, але, стаючи на партоблік, збагнув, що із села райком його не випустить.

Йшов нічним селом, і обабіч поскрипували необчухрані верби.

Щоб не думати про Марту, про її матір, яка мало його не застукала, він, наглянувши над дорогою купу стовпів, занесених снігом, став думати, що, мабуть, скоро тягтимуть сюди електрику. Чи не з Добротвору, який заکیلцював і Польщу, і Мадярщину, і Чехословаччину. Він так простував через село, ніби тягнув на собі ті дроти, що гонять енергію на всю середину Європи.

Марта все одно не вивірювалася з голови. Доходячи до кооперативу, згадував, що тут була сільрада. Тут його приймали в партію. І того дня він здивався з

Мартою — дев'ятикласницею — принесла страховку. Тоді він про неї не думав. Навіть не дивився.

У партію його приймали нелегко. Все стояло на заваді: Терентій, який був у банді, дядько Єфрем, якого посадили, рідна мати, яка зреклася його і стала монашкою.

Він йшов у партію відкрито.

Ще школярем, коли Терентій сидів у ямі-криївці, Тиміш поступив у комсомол. Він більше всіх радів, коли з їхнього городу надгробок і хрест було перенесено й поставлено у воротах, щоб усі бачили, де і як сталося братовбивство.

Дядькову труну перенесли з городу на цвинтар. Радіон пронюхав про комсомол. І в них була розмова — око на око.

— Записався в комунію? — спитав батько.

Тиміш не спантеличився, кивнув головою.

— Ви ж самі колись колгосп закладали...

— Ой, дивися!

— А що там дивитися? Ви своє віджили...

Батько не дав йому виговоритися.

— Неінтересно, — відрубав і пішов копати город.

Так склалося, що і в школі, і в технікумі Тимошеві допомагав убитий батьком дядько. Той дядько став притчею. І цю притчу згадувано на шкільних і технікумівських урочистих вечорах. Тиміш сприймав її як аксіому: минуле — це братовбивство.

Його приймали в партію, коли сповнилося вісімнадцять років. Випускника технікуму рекомендували — райком комсомолу, голова сільради Куба і уповноважений райкому партії майор держбезпеки Квасов.

Тут, насеред села, де все було своє, рідне, в Тимошевій уяві відроджувалося давнє, колишнє, а він насвистував немодного фокстрота, на який запрошував Марту, а вона не пішла.

— Що ще за свистун?! — як з батога.

Тиміш не встиг підняти очей, з них сипонулися іскри.

— Ану, з дороги! Хто тут хазяїн? Я не дозволю нарушати тишу!

Тиміш не вступився. Він розмахнувся і заїхав крикуна в пику. Але той не заточився, не впав.

— Мене... бити? Я — Гайдучок!

— Бачу.

— А... ти той, що демобілізувався?

— Той самий.

— Здорово б'єш. Але ми ще помірємося... Будьмо знайомі: голова колгоспу Гайдучок Сидір Миронович. Надійшли і спинилися без погонича коні.

— Не даєш руки, ну й чорт із тобою. Ступай і не свищи, бо я люблю, голубчику, тишину, люблю прогулятися, коли моє село спить.— Гайдучок поплівся через село. Слухняні коні, тягнучи сани-залубняки, пішли за ним.

Тиміш звернув з дороги: у заметі стояв кам'яний хрест у батьківських воротах.

3

Радіон сидів на березовому обрізкові і підкладав полінця у вогонь. Варив на кормокухні картоплю. Широкобокий парник із покришкою, притиснутою залізним коромислом, і не думав закипати. Дрова сухі. Палахкотять. Морозець, протяг, як має бути. Радіон із насолодою добув кисета, витягнув складену газету, передчуваючи наперед смак самокрутки. Щоб розтягнути це задоволення, ніби барився відривати газету, а відірвавши, розгладив папірця. Сам садив тютюн — кантук і махорку, сам щоранку кришив, змішуючи легкий кантук із міцною махоркою. Він набрав добру пучку, обаруч скрутив туге цигарище і, наслинивши край газети язиком, зліпив її докупи. Якусь мить ніби милувався самокруткою, тикнув у рот і, голою рукою добувши жарину, став прикурювати. Цигарище задиміло. Він зручніше вмовстився на обрізкові, розставивши коліна, пакнув на повні груди, втягнув у них всю силу їдконого диму, який, проте, не міг запаморочити його голови, навпаки, вповивав і вколисував знадливі думи, що народжувалися в його серці, як пташки в гнізді. Шкварчала цигарка, і він думав, що життя складається на старість якнайліпше. Колись, за молодих літ, коли тільки марилося землею — тими чорними клаптями, розкиданими в різних кінцях, щоб до них приточити ще латочку, чи ще ліпше, щоб їх сточити докупи, в одне місце, і пізніше, коли усупільнювалося попівського жеребця, не спадало на розум, що він сидітиме отак на кормокухні, варитиме картоплю гуртовим сви-

ням і вважатиме себе чоловіком. Дійсність втягнула його в себе зі всіма тельбухами, і він врісся у неї, прийнявся, як верба над річкою.

Його Тиміш — агроном, його Софія, вважай, закінчила Львівський інститут. Навіть Терентій — пагін із братової могили, і той не зламався, став і трактористом, і комбайнером, а до всього — дуже вигідно женився, держить жінку-продавщицю... Часи!

Радіон, вбираючись у латані штани, носячи на своїх плечах піджака-шарпака, не вважав себе за бідняка. Витягнувши з рота цигарку, держачи її між пальцями, хитро дивився на вогник, ніби там, у тій самокрутці, розгорялися його мрії.

То були думки про хату.

Він бачив її — з червоної цегли. Та хата на сутеринах. І льох. І гараж. А чого ж? Може, й машина буде. Своя. А вікна широкі-широкі. А підлога помальована. Він затагнувся так глибоко, що аж закашлявся. Кашель вибухнув із хрипом. Радіона скорчило, перекривило йому рота, поставило сторчаком вуса, очі сльозилися, але не кинув цигарки. Через часинку смоктав її знову і в думках походжав по новій хаті, по її кімнатах. Він мріяв по-новітньому. Ні сіней, ні ванькира. Двері з мідними ручками і — широкий коритаж. Двері з мідними ручками і — по один бік Терентієва половина, а по другий — його. А прямо — двері на глуху, заклеєну маленькими шибочками веранду. Хата німецького типу, така, як він бачив у Східній Пруссії.

Витаючи у мріях, розкурюючи їх, він не забував підкидати у вогонь дрова, пильнував парника.

Свинарки десь забарилися. За пристінком, у червоному кутку, де стояв довгий стіл, за яким зоотехнік інколи провадив інструктаж, за яким хлопці й дівчата лузали насіння, слухаючи нудного гучномовця, теж нікого не було. Радіонові думалося, якою фарбою малюватиметься веранда, і він бачив, як помахує залізним хвостом на високому комині залізний півень...

— Дядьку, парник розскакується!

Радіон муркнув щось, наче кіт. Цигарка давно погасла.

— Води! — закричав він.

У парнику клекотіло.

— Пригашуйте вогонь, — штурляла його Марта.

А він підняв залізне коромисло. Пара зірвала по-

кришку. Не встиг прийняти руки, вони почервоніли. Тикав їх у рот, то одну, то другу.

— Обварився!

Густа пара заволікла кормокухню, і ліхтарня, почеплена на пристінку, ледве жевріла.

Радіон недолюбливав Марту: мале, вертляве. Вона підставила йому відро з водою, щоб встромив туди руки, але він замірився на те відро ногою.

Сюди, в червоний куток, несло хлопців і дівчат. Радіон плигав по кормокухні, мовби обпик не руки, а ноги. Хлопці й дівчата глузували. Не застібаючи піджака-шарпака, забувши про рукавиці, Радіон, презирливо наморщившись, ступив геть. А за порогом — Тиміш.

— Ти куди?

— Сюди.

— Не йди, вони мене, твого батька, підняли на глум.

— Хіба сміятися заборонено, тату?

— Ат! — і розминувся із сином.

Відійшовши від ферми, він ткнув руки у сніг. Подивився: шкіра не злазила. Пусте, і поманжав додому. Не спав би тільки Терентій. Погомоніли б про хату, бо що з тим Тимошем говорити? З батька сміються. Міг стати інвалідом, а він: «Хіба сміятися заборонено?»... Теж мені син.

Вікна на Терентієвій половині поблискували від місяця. Там спали. Радіон матюкнувся, ввійшов на свою половину і засунув руки в кишені. Софія, закутавшись у теплий халат, сліпала при лампі над грубим томом. Своім гостреньким личком вона нагадала батькові білку, яка не могла розкусити горішок.

Ярина спала на печі, Фроська — під грубою.

Радіон не зітхнув — дмухнув перед себе. Йому надто не подобалося, коли Софія одягала синій із квітами байковий халат. Халемида, а не одяг. Аж соромно. А ще вчена! Подався із хати.

Стояв повний місяць. Радіон дивився на сніги, які сипали іскрами, міркував, що треба б думати про матеріалець. Але на самоті не думалося. Тихо, щоб не наробити колоту, як-не-як, але він любив Терентієвих дітей, можна сказати своїх внуків, та й побоювався Майї, пронишкував назад у сніги і відчинив двері. Він ніколи не бачив, як сплять Терентій із Майєю. І йому не здавалося, що це соромно заходити вночі у хату.

Радіон побачив при місяцеві — на біле ліжко падав чорний хрест: тінь від віконних рам. Такий хрест перетинав і дорогу до ліжка: падав на долівку. Радіон не був набожним. Він перестав навіть хреститися, але ті два чорні хрести зупинили й поставили його коло порога. На залізному ліжкові спали діти — троє під однією ковдрою. А на тому білому, із хрестом — Майя і Терентій. І на лаві теж хтось спав. Радіон подумав, що будити Терентія не варто: прокинеться той чужий, що на лаві. Але приглянувшись, він раптом побачив: Майя спала сама.

Вона розкинулася на все широке ліжко. Кучеряві, пофарбовані й штучно завиті коси розсипалися на високій подушці. Майя голою рукою, шовковий рукав жовтої нічної сорочки закотився майже до пахви, обіймала збиту ковдру. І Радіонові здалося, що вона обіймає тією рукою зовсім не ковдру, а когось у сні. Та Майїна рука, блідо-темна, дуже пружиста, була гарячою. Так ніби вся жага її грудей, повних, високих, її заплющених сірих очей, губ, що ткнулися в подушку, вилася в ту руку, яка лежала на видноті.

То спала жінка-жага, і в глибокому сні якоюсь надлюдською гарячкою і наснагою пашіло її здорове тіло.

Щось лихе й недобре ворухнулося й піднялося в Радіона. Він відчув: шапка липне до лоба.

Він не міг глянути на Терентія, який спав, обернувшись лицем до стіни. Він таки глянув. І враз лютъ, жахлива ненависть, так, ніби його самого прогнано з ліжка, захитали ним. Горіло обличчя. Чомусь стиснулися кулаки. І в той час, коли його мозок, коли душу заливала чорна мужича кров, він почув глухе:

— Вам щось треба, тату?

Радіон хвилинку помовчав і, стримуючи гнів, процідив кризь зуби:

— Нічого! — і трахнув за собою дверима, не боячись, що когось розбудить.

4

Тиміш і Софія сперечалися. Повставали і завелись — Що ти в цьому тяміш? — кричав брат.

— Який тямущий!

Вони вставали пізно. Ні до якої роботи їх не силува-

но. Та й ніякої роботи не було. Тиміш очікував, коли його викличуть до району, а Софія написала дипломну і чекала захисту.

— Поснідали б... Снідання вихолоне,— впрошувала їх Фроська, але не могла розборонити.

Радіон причовпав із свиноферми, наробився і засів у ванькирі. На його руках луцилася шкіра. Чистив картоплю. Таки домовився з Терентієм про хату, зшив собі книжечку і підраховував видатки. Вже їздилося на базар, продано кабана. Колгосп законтрактував телицю. Вже згодилися про камінь, про цеглу.

До Тимошевої і Софіїної суперечки прислухалася одна Ярина. Та не могла ніяк їх збагнути, ніби внуки вибалакували на якійсь чудній мові. А вони завелись про оплату в колгоспах. Софія стояла за гарантований трудовень, а Тиміш доказував, що його вводити ще рано.

— Ти мені Марксом не тикай!

— Тикала і буду, бо ти невіглас! Збагни, щоб людина працювала, вона мусить відновлюватись.

— А ти помисль інтересами держави! Мовчиш?!

— Особливо тоді, коли ними прикривається власна шкура,— сказала спокійно Софія.

Фроська по-сільському, наївно сплеснула в долоні.

— А нехайся на вас...

— Годі смердіти політикою. Неінтересно! — гримнув з ванькира Радіон.

Мати стала ганити Софію, захищаючи Тимоша.

— Ти молодша, а він вивчився і військо відслужив,— повелося, що Фроська завжди вступалася не за Софію, а за Тимоша. Вона завжди догоджала йому, нерідному. Нехай ніхто погане не думає. Над синіми Софіїними очима, материними, але пересадженими на молоде обличчя, затремтіли довгі вії.

Тимошеві не вдалося поснідати. Наднесло жінку-виконавця. Вона передала, що Тимофія Радіоновича викликають до району. Вдягнена чи то в гуньку, чи то в шинеліну, ще із війни, вона загнздувала на валянках великі калоші.

Тиміш почав одягатися. А з жінкою-виконавцем розмовляв Радіон.

— А чого кличуть?

— Хто його знає? Передали по телефону. Голова мене відразу й послав. Кажуть, іди, Маланко, щоб одна

нога тут, а друга там. І щоб без нього не верталася. Так що я вже зачекаю. Там і машину розігрівають. Видно, бути вашому Тимофію Радіоновичу начальником.

Радіон вдав, буцім не дочув тих слів, і замислився.

Тимофій зняв з вішака шинелю, глянув на стіл, на якому холонув сніданок, на сестру, яка стояла лицем до вікна, і, відмахнувшись від мачухи — вона запихала йому хліб із салом в кишеню, — стрімко пішов із світлиці.

Його перепинив батько:

— Ти там дивися, Тимку! Гроші в тебе є? Може, там у чайну?

Тиміш не хотів слухати. Жінка-виконавець розчинила перед ним двері.

Перед конторою колгоспу гуркотів критий брезентом «бобик». Шофер сидів за баранкою, а Гайдучок крутився коло машини.

Тиміш поручкався з ним. Ні один, ні другий не зробив найменшого натяку про перше їхнє знайомство.

Голова затягнув Тимоша до кабінетика.

— Чого кличуть? — спитався прямо і вперся своїми очима.

— Може, вам це відомо?

— Не знаєш чи прикидаєшся?

— Не знаю.

Гайдучок щось подумав і сказав:

— Я знаю, ти робив тут до армії агрономом. Але в нас є агроном. З вищою освітою, а ти закінчив тільки технікум.

— Знаю. Якуб Главак. Але я на його місце не претендую.

Підстаркуватий, обважнілий, з кадібчастим животом, з випасеним підгорлям, яке не влазило в жоден комір, голова нагадував монумент. Щоб подивитися вбік, йому нелегко було повертати голову. Він повертався цілим своїм корпусом, як броньований. А коли сміявся, на ньому все драгло.

— Тебе викликає сам Цимбалюк, — сказав він. — Зайди в бухгалтерію, візьми командировочні. Я виписав на тиждень.

— Хіба я сьогодні не вернусь?

Другий секретар райкому Цимбалюк переглядав особисті справи секретарів первинних колгоспних парторганізацій. Він був переконаний, що в такий спосіб вивчати кадри безглуздо, але іншого виходу не було. Сніг. У глибинні села не доїдеш. А тут створено новий райком, сільський. Цимбалюк обтерся трохи в інструкторах обкому, і його кинуту сюди. В Стародуми — село, через яке пролітає траса на Брест. Крім ресторану «Зелений гай», в Стародумах не було путнього будинку. По трасі женуть експреси, а на обочинах і влітку, і взимку порпаються кури. За селом, яке має стати згодом містечком, на пустирищі, серед полів дзеленчить газово-нагнітальна станція, яка підкачує карпатський газ на Польщу, Білорусію і на РРФСР, а село гріється дровами. Новоспечене начальство поки не має квартир. Але вже відпущено кошти. В цьому році над трасою виростуть два двоповерхові будинки, а подальше від центру будуватимуться котеджі.

Організаційна гарячка була в розпалі.

Тиміш ні разу із Цимбалюком не бачився. Зайшов, назвався. Той запитав, як їхалося.

— Зранку не мело, а тепер починається.

— Добре,— сказав секретар і відразу випалив, що Тимоша рекомендують секретарем парторганізації в Дунаєві.

Тиміш заікнувся, що партроботи не знає.

— Не святі горшки ліплять. Допоможемо. Будуть інструктажі, пришлемо інструктора. У вас агрономічна освіта. Село ви знаєте.

— Я не сподівався.

— Пішли. На розмову до першого!

В прийомній довелося зачекати.

Секретарка — сивокоса жінка — трохи протримала Тимоша. Задзеленчав дзвінок, і вона сама розчинила перед Тимошем двері.

Перший секретар дочитував анкетні дані. Він так розкадив сигарету, що дим знявся клубами.

— Ану, сідайте, товаришу Господарисько, і займемося арифметикою,— посадив він напроти себе Тимоша.— У вашому «Червоному партизані» скільки землі?

Тиміш дивився на його напрочуд рівні зуби, не вставлені, природні і не прокурені.

— До двох тисяч, товаришу секретар.

— А людей? Робочих рук? — і сам сказав: — А людей, як в Китаї.

Він мав докладну інформацію про врожайність за останні п'ять років. Він знав усе. Знав, що більше дев'яти центнерів з гектара в колгоспі не збирали.

— Хто ж годуватиме державу? — спитався. — Ви усвідомлюєте свою роль перед партією і державою?

Тиміш дивився на циферію, яку щойно переписав, і вона ризала йому очі.

Перший секретар коротко характеризував Гайдучка. Згадав і про бочку смальцю.

Тиміш знав цю історію. Вона набрала чималого розголосу. Прийшов із армії, чув про неї на вечорницях. Щоб справно виконувати молокопоставки, Гайдучок фондував бочку смальцю. Ця бочка кочувала із колгоспу в колгосп. Одні привозили її на маслозавод, а інші очікували, щоб її купити. По телефонах тріщали зведення про дострокову здачу молока. Гайдучок, пославши своїх купців за смальцем, поквапився передати зведення. Але в сусідньому колгоспі вийшла якась затримка. Купці й продавці зустрілися на мосту перед Стародумами. Ті везуть здавати, а ті знають, що гроші за той смалець вже перераховано. Почали битися. Одні бочку до себе, інші — до себе. Втопили бочку у Прип'яті, а самі повипливали.

— Ми Гайдучка не погладили по голові за приписки, — сказав перший секретар. — Але він людина з досвідом. Він свідомо й самовіддано утверджував на Західній Україні Радянську владу.

Далі мова торкнулася секретаря парторганізації — вчителя середньої школи, який просто боявся колгоспу.

— Ви і Гайдучок відповідаєте головами за все! — у руках першого секретаря тремтів аркушик зведень по дунаївському колгоспові.

Того ж дня Тиміш побував у секретаря по ідеології — людини, затиснутої у зелений френч.

Голодний і вимучений сів у «бобик». Не хотілося перемовлятися із шофером. А той (робота Гайдучка) вивідував, чому демобілізованого солдата так довго держали в райкомі.

Сніговиця вляглася. «Бобик» скакав через замети. Щоб піддобритись до Тимоша, шофер казав, що Сидір

Миронович взимку машиною не користується. Сам їздить кіньми. А для нього, для Тимофія Радіоновича, розщедрився.

Тимофій мовчав. Роздратований із самісінького ранку Софією, він ні разу не згадав про Марту. А вона вчора на вечорницях була з ним ще холоднішою.

Село — за Татаркою. За горою, на якій колись нібито стояли татари. Його не видно. І не видно Мартиної хати. А з того боку Татарки, з-над шляху, на рівній рівнині щось чорніло і бовваніло.

— Возять гній,— сказав шофер.

«Бобика» занесло. Він забуксував. Тиміш сам взявся за кермо, але виїхати не міг. Що вони не робили, але, видко, засіли фундаментально.

— Не страшно,— буркнув шофер.— Село під носом. Або ви йдіть по трактора, он гній возять, а я постою тут, або я піду, а ви постійте тут.— І закурив.

— Чого ж, я піду...

Тиміш попрошкував, час від часу провалюючись у снігах. Вигнав зайця. Пройшов мало, а зігрівся. Видно, та й чути: гуркотить трактор. Але нікого з людей. Копався туди.

«Що за дивина, чи не обідають на морозі?» — подумалося і самому захотілося їсти.

До трактора причеплено сани-здоровила. Гній не скинено.

Тиміш обійшов купище гною і не повірив своїм очам: вгуздавшись на чистій соломці, чотири чоловіки грали на снігу в дурня. Вони були до того заклопотані, різалися так зосереджено, що ніякий мороз їм не дошкуляв.

— Що ви робите?

Звелись одні очі й опустилися. Карта ляснула на зняте тракторове сидіння.

Інші й не підняли голів.

Тиміш упізнав дядька Єфрема. Єфрема Васильовича Хмарочоса.

— Ви що, поглухли?

— Дай дограти,— кинув котрийсь із картярів.

— Та ви подуріли?

І тоді на нього глузливо глянули чотири пари очей.

— А хто ти такий будеш? Хлопці, тасуй карти!

Тимошем трясло.

— Як ви собі думаєте жити?

Єфрем, роздавши карти, сказав:

— А ми вже давно перейшли на самообслуговування.

— Що це значить?

— А те значить: що вкрадемо, те й маємо!

6

Минають дні й ночі — білі й чорні птахи у вирій. І не вертаються. Вилітає у вирій життя.

Гафія не світила. Випалила, і в хаті тепло. Білі кучугури, вимісячені і визвідені, слали через віконця білі тіні.

Марта з ферми і — на вечорниці. А Гафія сидить, щось думає і ніби й нічого не думає. Купає свої ноги, озуті в чорні валянки, свої руки, якими тримається за ліжку, купає всю себе і свої думки, що дримають під теплою хустиною, в білих тінях ясної ночі.

Приходила Тодора. Чорнява, як із вогню. І сама, як той вогонь. Розсипала сміх, як здоров'я: син вивчається на тракториста, донька закінчила кулінарну школу, а найменша в семирічці. Всіх до пуття довела. Григійр покинув, утік на Донбас. З тих пір Гафія із Тодорою знову заприятелювали.

А були на ножах. Росли у сусідстві, перед війною вже дівки, ходили на забави. Мали по хлопцеві: Гафія — Степана, Тодора — Григора. Але той Григійр, русявий і тихий, любив більше її, Гафію, таку ж біляву і тиху. Любив і боявся. І ходив ніби не за нею, за Тодорою, бо дівчата були завжди в парі.

Перед війною в Дунаєві заклався маленький колгосп, і Григійр — син безкінного селяка — перестав критися із своєю любов'ю до газдівської дівки. Але на заваді стояв Степан. І Гафія любила його. А Григійр все одно волочився. Її батьки дивилися на це скоса, інколи в неділю, по церковній відправі, за обідом (в ті часи молодь ще крутилася перед церквою, а старі все помічали) цвіркали доньці, щоб віднадила Григора, — Степан господарська дитина. Хіба той Григійр їй потрібен? Походить і перестане.

А Тодора була наймичкою. Її привели до Дунаєва малолітком. Пасла худобу в Буриги, виросла, товчеться по господарству. Бурига в колгосп не вступив. Його

один син втік у Німеччину, другий десь у місті. Це від першої жінки. Від другої дівчата: старша ходить до школи, менша, недоумкувата, гонить худобу. Випало колись із колиски на цемент, двох слів не може зліпити і допікає Тодорі: «Зямузь хочесь? Гльоголя! Зьме... Асо зь!» — «Мовчи, смаркате, думай, як само вийдеш?» — Тодора. «Земля і товаль — має! Сьовіти пльопадуть! Не бись, у зь пльиданим!»

Гафія про це не згадує. Давне сплигло хвилику на річці, та хвиля обміліла і пересохла. Повимирали Буриги, як і Гафіїні батьки. У землі Буриги-сини: були поліцейями. Старша донька вийшла заміж за тракториста, який був у них колись пастушком, а недоумкувата сестра у них за наймичку.

Пам'ять — не найпроклятіше із всіх бід людей. Так її обзивають тільки злочинці.

Люди беруть те минуле, яке їм потрібне зараз, бо вони люди і їм треба жити, а не різатися.

Гафії ніколи не спадає на думку, як до неї сватався один із Буриг. Вона чекала Степана. Одноліток із Григором, їх обох забрали на фронт, а через тиждень вступили німці. Рік за роком, як те половіння житів, що мали дати добрий врожай, вона несе у своїй душі давнє, хоча воно й не збулося.

Гнав за село шлях. І вона проводжала Степана. Стали коло могили, на середохресті. На Степанових плечах торба. Скинув кашкета, і чуб впав на очі. Десь із села заскрипіли підводи. Їхали новобранці. Гафія, щоб ніхто не бачив, скочила у ярину, сховалася у житах. На домашньому перелазі з густих вишень її злякав Григір. Він чекав, щоб попрощатися. Так і сказав: «Прощай...», але вона й не зачепилася на перелазі, втікла. Він завдав на плечі свою торбу і теж почвалав.

І вже потім, через роки-літа Гафія виходила до високої козацької могили, з якої видно, здається, півсвіту, виглядала Степана, — вужчав і заростав шлях.

Йшла війна, і ніхто нічого не знав.

Тодора служила в Буриги. Окупація. І не знати нащо Гафія переконувала Тодору, що Григір її любив, її, а не Гафію. Знала ж інше.

Григір вернувся.

Степан не прийшов.

Хлопців повибивано, молоді не поросли. Манжав Григір по селу — дівки із хуторів стригли очима. А він

хотів мати тільки Гафію. І батьки, ще жили, радо приймали його у хату, не так, як раніше. А Гафія питалася про Степана. Казав: служили разом, спочатку їх зняли із фронту, робили на заводі і їли брукву. А коли другий раз брали Донбас, пустили в бій. І — кінець. Вона хотіла знати, як і де загинув Степан, але Григир набирав у рот води. Він вийшов із війни навіть гарнішим. Китель, а не гімнастерка, галіфе, дуже модне на той час, із англійського зелено-жовтого сукна, хромові чоботи, халяви гармошкою, все дуже пасувало йому, білявому і ставному.

Але Гафія не подала йому рушників.

Григир клявся, що любить її, а вона казала, що Тодора виглядала його всю війну. Вона засватала його на Тодорі. Він забрав її від Буриги. В них почали родитися діти, а Гафія поховала батька, потім і матір.

Гафії ніхто не сватав. Не було кому.

Наробившись на буряках, відкинувши ноги, обхопивши подушку, вона не раз проклинала себе. І те, що не пішла за Григора. Він полагодив хату, розвів пасіку, і Тодора приносила їй солодкі щільники. А коли ті щільники згодом почали приносити їхні діти — трирічний хлопець і дволітня дівчинка, Гафія брала дарунок, щоб потім викинути геть.

Григир рідко вступав. Раз зайшов не напідпитку. Був сумний. Він став у колгоспі за комірника. Мав хліб. Мав жінку і дітей. І мав жінок: молодичь-солдаток і дівчат. Тодора всім плескала, що родила дітей із свого вогню та із Григорового холоду. Тодора все знала, але не ревнувала. І Григир тримався.

Сиділа Гафія на ліжкові, Григир косився на неї, і вона бачила: йому тут добре. Не знала подружнього життя, але відчувала, що вона могла б дати йому те, чого не давала Тодора і ніхто інший. Гафія збагнула це раптово і злякалася. В бентезі отерпли їй ноги і руки, заволокою-солодом поїнялись очі, хилилася голова, і вона не сміла боротися.

Він сперся край стола. Він думав, що вона дивиться на нього і бачить Степана. І йому стало жаль себе. Відколи вернувся із війни, йому ні з якою жінкою на самоті не було так нудьготно і прикро, як зараз у тій хаті, про яку думалося в окопі. Хотілося зірватися, стукнути кулаком і ніколи більше не переступати порога.

Над ними нависла німотна тиша. І коли вона зовсім сп'яніла від їхнього дихання, Григора підвело з лави. Він не йшов, а мовби здалеку плив до Гафії, не вірячи, що таки допливе. Він ніс у собі любов, жагучішу зараз, ніж будь-коли раніше, ту любов, якої ніколи не хотіла прийняти Гафія.

Її не знесилила його любов, перемогло материнство.

Білий день хитнувся у Гафійних очах, білий день спалахнув синім полум'ям, і вона заплющила очі, щоб не бачити Григора, ні низької стелі.

Давній поєдинок закінчився.

Гафія прийняла руку з-під Григорової голови.

— Тепер ти скажеш про Степана?

— Як ти можеш?

Вона своїми пальцями, які ніколи нікого не пестили, перебирала його чуба і казала:

— Можу.

— Тоді слухай! — прорвалося у нього із злістю. Він і не хотів, і не міг її більше жаліти. — Гриміла весна, і ми брали Донбас. Ми брали його метр за метром. А нас вибили. Твого Степана послали в розвідку. Окопи. За ними левади, діброва, а попереду нас — сіножати. А там знову окопи, не наші. Сіножати — нічийна земля. Ти знаєш, що таке нічийна земля? Земля між нашими і німецькими окопами. На ній впав твій Степан. Вдень із окопів голови не підіймеш. Вночі прожектори, як ножі. Ми стояли так два тижні. Степан — рукою подати. Лежить. У зеленому плащ-наметі. Горбочком. Затьохкали з діброви соловейки, зросла трава. Артпідготовка — в атаку! Я біг і плутався у траві. Я добіг до твого Степана. Твій Степан поріс травкою!..

Гафія пестила Григорів чуб, а ніби ту траву, що виросла із Степанової голови.

— На нічийній землі, — сказала. І руками закрила очі. — Йди, Григоре, йди до Тодори, до своїх дітей.

Вона сама все розповіла Тодорі, і вони стали найбільшими ворогами. Григир покинув одну і другу.

Так Гафія народила Марту.

Тепер вони знову у згоді з Тодорою. І Тодорка радить, щоб Марту віддати у місто, в науку. Без Григорової допомоги своїх вигледіла, не взяла в нього й копійки, відсилала назад. А Гафія й не допоминалася.

Видна ніч. Замерзлі кучугури тчуть із-за вікна білі тіні. І Гафія купається в тому мареві.

Курили, двері — навстіж, а стеля висіла на димові: збори. В президії Гайдучок, райкомівець. Парторганізація — бригадири, завфермою, агроном, зоотехнік, голова сільради Куба, вчителі. В одному кутку Єфрем Васильович, в другому — Тиміш. Що райком думав, те і робив. Проголосували за Тимоша. До нього секретарював вчитель. Він запопадливо став тиснути Тимошеві руку, ніби не Тимоша, а його, вчителя, ще раз обрано секретарем.

Вечеряли у тому ж клубі. Гайдучкові ніхто не міг закинути в негостинності. Він усім наливав по повному гранчаку. Тиміш нахмурився, і Гайдучок кинув не без іронії:

— Не та доза?

Пили, як і голосували,— одностайно.

По другому Гайдучок сам не наливав, передоручив іншим. Щоб ніхто не сумував, почав оповідь:

— Послали мене в батальйон інтендантом. Я приїхав, доповів, а майор каже: там і там землянка, знайдеш старого інтенданта і приймай справи. Я козирнув. Ще перед обідом і шурупаю собі: майор не те що документи, прізвища мого не спитав. Не по-воєнному. Але шукаю землянку. Молодші офіцери мене не помічають. Знайшов інтенданта, а він: знайомитися будемо ввечері, зараз ніколи. Пам'ятай — прийдуть знайомитися всі тридцять два офіцери. Ти приготувався? Гроші у мене були. Я галопом у місто. А там посвищи. Час воєнний. Впер усі гроші, виблагав якоїсь самогонії. Радий. А вже звечоріло. Познаходив кружки, гості в землянку. Наливай! Вицідив я все, що мав, а половина кружок порожня. Хтось покуштував і вилив. Що за смердюху приніс? Виручив майор. Як дав команду, два чоловіки ледве бутлище підняли. Спирт! Літрів сорок. Налили нерозведений, і майор мені командує: пий! А всі офіцери з кружками в руках. Чекають. Я ковтнув, захлинувся. А майор: пий! Очі рогом, у горлі дере, а мені наливають знову. Залпом! Я круть, я верть... Вогонь! Не встиг відняти від рота кружки, як майор: прізвище, ім'я і по-батькові? А я показую на мигах, щоб дали води, душуся. А до мене знову: прізвище, ім'я... Ай... ай... почав я. Чок.. чок... Як-як? —

майор. А я: чок... чок... Ясно! — крикнув майор. — Вип'ємо, товариші офіцери, за чокнутого!

Товариству сподобалася билиця, і Сидір Миронович спостерігав, як усі посміхаються. Голова не раз переповідав цю бувальщину, кожного разу варіюючи прізвисьце, яким охрестив його майор: Сучок, Смердючок, а то ще й солоніше. Будучи задоволений, що всіх розвеселив, він стукнув гранчаком об край стола і взяв на мушку Тимоша, мовляв, пий, як і я.

Спогади нахлинули на Єфрема Хмарочоса. Він був не дурень випити. І мав що згадати. Партизанів і сидів у в'язниці. Але Гайдучок почав розмову про Будинок культури і не дав говорити сибіряці.

Тут, де вони вечеряли, не клуб, — звичайна хата, бандитська, з тих, що повивозили. Її давно ніхто не ремонтував. Навпроти ферм вимахано широку й довгу будівлю. Там буде і клуб, і контора.

Гайдучок дав свого «бобика» — випровадили райкомівця. Всі стали розходитися.

Сидір Миронович спинив у снігах Тимоша, завів його на другу половину хати:

— Так от... Затям: у господарські діла носа не сунь!

Темно. Зеленкуваті Гайдучкові очі блиснули і пригасли. Він і у присмерку видний. Мовби ще більший, великий. І не тільки Тиміш, холодні й поколупані стіни, здавалося, нітяться від його сапу.

— Запам'ятав?!

— У мене інструкції райкому.

— Ти що, захочеш на збори про мене питаннячко виносити?

— Якщо заслужите...

— А я тобі раджу: в селі є піп, борися з релігією, організовуй культуру.

— Ви людям на трудовень не платите!

— Народний заступничок... Нехай тебе голова не болить. Скоро полисієш, а ще оженитися треба, — і ступив до дверей.

Через сніги прошмигнули тінь за тінню — жіночі. Кудись переносили їдло і питво. Тимоша туди не кликало.

Ніч. Ніде нікого. Голова в один бік, Тиміш в другий — розійшлися. Тихо. Якраз так, як любить голова. Кажуть, коли він пізно виходить на село, навіть собаки не гавкають, ховаються по будах.

Тиміш чвалав додому, і Гайдучок перепиняв його думки, змушував їх танцювати навколо своєї особи. Гайдучок став перелазом, і Тиміш не мав сили того перелазу перескочити. Тиміш не був дурний, але давалася взнаки недовершеність самої його породи — жадоба сили і влади. Гайдучок відразу заганяв його в якусь кошару. Тимошева свідомість бунтувала. Розум, підвладний пристрастям, собою не володіє. Тиміш думав: де і з ким голова дочарковує? Чому його не покликано? Він закипав: хто дав Гайдучкові право його повчати? Він згадав, як заїхав Сидорові Мироновичу в його «губернію», і втішився.

Він ішов додому, а ноги самі занесли його до Мартиного двору. Не хотілося думати, що Марта покине село. А нахвалялася. Тепер вона дозволяє себе провжджати.

Пізно, та й він таки напідпитку, крутнув від Мартиної хати.

Дома не спала одна Софія.

Не прокинулася на печі баба Ярина, не ворухнулася мати. Хропів батько.

Софія лежала на твердому ослоні, навпроти застеленого ліжка, яке чекало на Тимоша.

Тиміш мовчки роздягався.

— Святися, святися, новий Іерусалиме! — сказала Софія.

8

А Терентій годував свиней. За ним бігали поросята і діти. З пізньої осені до самої весни у його вухах стояв дитячий вереск, мукання корови і хрюкання.

Вгодований кабан, десь за півтора центнера, вліз у корито і, як старорежимний вїйт, не міг зрушитися. Терентій впрошував, понукував, а він, клаповухий, навіть не поводив заплалими очима. З чого їв, у те сів.

— Вставай, бо як потягну! — Терентій розмахнувся кулаком. — Впірвати б палюгу, але вдар, він ще корито поламає.

Льоха собі чавкає, її дрібний виводок покувікує.

— Ще довго тебе просити? Колій, де колій?! — під

руками в Терентія тільки відро з поміями. Розстібнувся і паском кабана, паском.

Діти в цей час похапали собі по поросяті та й до хати. Льоха рывкнула, скочила і за дітьми. З того переляку кабан важко повернувся, корито під ним тріснуло.

За льохою дременули пацята, а за ними Терентій: штани в руках.

— Втікайте! Діти, вас льоха розірве!

Діти не зачинили сіней, не зачинили хати. З поросятками на лаву, з лави на ліжко, найстарший на стіл, а льоха давай драсувати по хаті, по Майїних доріжках.

— Кидайте, та кидайте їй поросят! — галасував Терентій, не знаючи, кого бити ременем: льоху чи дітей.

На той гвалт прибїг Радїон.

Поросята вже бігали по долівці. Льоха розляглася посеред хати, щоб вони її ссали.

Вітчим тягнув свинку за вуха, годованець за хвоста. А дітям весело, підплигують.

Так повелося: Майя собі в крамниці, встане, причепуриться, розглядить перед дзеркалом зморшки, обпахається духами, а Терентій дома.

Льоху насилу загнали, позбирали поросят і посїдали на порозі. Терентій не підперїзувався.

— Давай закуримо,— бевкнув Радїон.

Терентій витягнув «Памир» — сигарети з чорної махорки. Радїон взяв одну, м'яв у твердих пальцях, плямкнув, ніби хотїв сказати: «Фабричні покурюєш, а обїбрався бабою».

Блимнув сїрник, як зле чуже око, і вони затягнулися.

Не дивились одне на одного.

— Ти й постіль сам стелеш? — видихнув Радїон із димом.

— Стелю.

— Ложки і миски миєш?

— Мию.

— Тільки й усього. А вона тебе в постіль до себе не пускає. І як ті діти у вас народилися?

— Ай, тату...

Радїон плюнув у хлівець, встав із порога, посунув, і над його головою поплив клуб диму.

Терентій підперезався і став шукати молотка, цвяхи, щоб позбивати корито.

Годований кабан похлебтав помий із відра і заснув, сидючи.

А діти в хаті гралися у свинку й поросят. Найменше — Наталя — було за свинку, бо воно дівчинка Хлопці кувікали, шарпали її зі всіх боків. І вона не могла дати їм ради. Батько втихомирив їх ляпасами Поприбивав, нагодував чим попало, загнав у ванькир щоб спали. Дітям не до сну, але батько сидів поряд, і вони боялися писнути.

Терентій втомився. Хоча й звук до порання-метення, але остогидло. Село пащекувало: попався чоловік в ополонку. А що трактористові-комбайнерові робити взимку, коли машини відремонтовано? Радіон всім затикав рота: «Моя невістка не тільки літом — зимою жне гроші». Це людям у вічі. Собі ж казав інше: «Попав Терень жінці під каблук, остався без голови і без рук». Жінота Господариськів — Ярина і Фроська — ненавиділа Терентія і Майю. Софія відбулася жартом: «Кому емансипація, а Терентієві — диктатура».

Він сидів на кріслі, гнучому, віденському, такому, що стоять по театрах, і спочивав. У старій хаті, у хлівцях не без багатства. Корова є, свині є, кури є. На вікнах фіраночки. На столі обрусок. Все є, та чогось ніби нема. Чого нема, Терентій сам до пуття не міг би сказати. Під шапкою-вушанкою з чорного ременю і чорного барана змокрів чуб. Довге й широке обличчя, трохи випасене, жилаве і тлусте, із м'ясистим носом, який опустився, було не дуже симпатичне. Якщо це обличчя нагадувало змолоду щось шулікувате, то тепер: нижня губа відвисала, — щось свійське, приборкане, але когутисте. Його очі мало рухалися.

В хвилини тиші й спокою Терентій згадував минуле і хотів бути молодиком. У тому минулому був тільки він і Майя. І більше нікого. Сидів у ямі. З автоматом. З гранатами. З автомата ні разу не вистрелив. Гранату ні разу не кинув. Як нахлинув фронт, сховався від фронту. Ховалися й інші. То була робота старого Главака. І Лукаша. Лукаш — комендант поліції, потім районний провідник — умів верховодити.

І згадується Терентієві той день, коли він сидів у клуні, коли через шпарину побачив Майю. Відігнавшись від собак, вона зі сміхом зайшла до хати, із сміхом вийшла. Совітка. Крамарка. І агент по позиці.

Коли її побачив, узяла злість: вона молода, ходить панею, а він мусить ховатися. Так і диркнув би з автомата. Але не смів: усіх повивозили б. Якби ж промахнувся, вона б всадила у нього кулю: пістолет у неї при боці.

З позикою завжди була тяганина. І коли тим, що сиділи разом із Терентієм у ямі, здалося, що тієї позики понастягувано, вирішили напасти на Майю. Вона квартирувала у попа. В нього — найбезпечніше.

П'ятеро сиділи в криївці, п'ятеро пішли на акцію, а до попа в хату зайшов один Терентій.

Злякані батюшка і матушка клякнули на коліна. Майя спала у кімнатці, яка служила за попівський кабінетик.

Терентій навів ліхтарик: дівчина схопилася, світло її осліпило. Витягувати з-під подушки пістолета було пізно.

— Ані з місця! — і він сам вихопив її зброю. — Де гроші?

— Стояти? Постою... — закинула свої підстрижені, розкосмачені коси. — Я ще не бачила живих кавалерів-бандерівців... — і засміялася, тим самим сміхом, що вже його Терентій чув, сидячи у клуні.

— Де гроші?

— Гроші у банку!

Йому хотілося її вбити, а він підійшов і взяв її за підборіддя.

— Кажеш правду?

А вона проспівала:

— Правдоньку, — і вдивлялася йому у вічі. — Ти мене вб'єш?

— Спи! — пхнув її на ліжко. — Торгуєш у крамарні, торгуй, а за позичку не лась. Попадешся вдруге, не так погомонимо.

Забрався. А вона півнишком:

— Хто ж ти? За кого мені заплатити пан-вітцеві, щоб помолвився за здоров'я?

Терентій не збагнув сарказму.

Того ж дня Майї в органах показали купу фотокарток. Вона впізнала Терентія Господариська. Майор Квасов викликав Фроську — Терентієву матір і наказав, щоб Фроська влаштувала Терентієві і Майї побачення. Фроська бідкалася, відмовлялася. Казала, що Терентій з вітчимом на фронті. Але майора Квасова не

одуриш, напосівся, і Фроська здалася. Якій матері хочеться, щоб сина вбили. Терентій вийшов до Майї на побачення. У сад. А ще через тиждень вона привела його із повинною. Назад вернулися з цілою ротою, обступили криївку, хотіли роззброїти, але ті відбивалися, і їх закидали гранатами.

Сплять діти. Терентій хоче й собі заплющити очі. Вони не злипаються. Тоді, у ті часи, Майя не дорікала, що від нього тхне гноєм, і хотіла дітей. А Терентій рад мити їй ноги.

Відколи появився Тиміш, вона ще старанніше розгладжує зморшки і дивиться кудись повз Терентія. Він згадує минуле: палець на гашетку, маленька кулька, дрібка олива — і не було б нічого. Але няньчити минуле — забувати про теперішнє і не усвідомлювати майбутнього.

Відчинив двері, сперся об косяк і так стояв собі Радіон.

— Будемо возити камінь чи ні? Наряд у Майї. Піду заберу. Треба ж щось думати!..

— Треба, тату,— скорився Терентій.

9

Згадувала Ярина молодість, думала про Софію. Єдина душа, з якою внука мирилася,— бабуня.

Влітку, за тепла збиралися баби під церквою, сиділи в когось на призьбі,— там і Ярина. Старі найчастіше гомоніли собі, поперехилившись на тин: сільські новини на тинах виснуть. Цікава сусідка вивідувала:

— І чого, Яринко, та ваша внука так довго по школах?

Ярина подумала, що відповісти, і сказала:

— Бо вона на їхнього Леніна вчиться! — стара мала на думці, що Софія вчилася на Ленінську стипендію.

— Може, на Сталіна, сусідко?

— На якого Сталіна, його давно пропасниця взяла...

Старі баби похитували головами, як світами. А Софія не могла вжитися дома. Її дипломна робота — «Психологія праці колгоспника». Захистить її — і на роботу. Вона добре вчилася, відбула всі практики. Власне, практикою було дитинство. Про свою професію вона кидала жартома:

— Не впадуть у маю громи, не допоможуть радянські агрономи.

Стара Ярина казала й собі:

— Громи не впадуть, земля не засміється.

Софія любила слухати бабуню. Ярина вставала до світком і хапалася до роботи. Вона не могла сидіти в будень склавши руки. Висохла, як дворічний стручок, перепирала якість ганчір'я, мила начиння, щось латала. Навіть у неділю їй вважалося за гріх полежати серед білого дня: годувала курей, бавила правнуків, хоча Майя її ненавиділа.

Фроська у колгоспі, а стара Ярина підлатує кожушину.

— Бабуню, а чи були колись злодії? — читала і стулила книжку Софія. Вона завжди так: ні з того ні з сього пачинала розмову. Вичитала щось у книжці.

— А то ж чом не було?

— Ви їх бачили?

— Хай бог боронить, дитино, їх бачити... Люди подейкували. Було і коней крали, і церкви грабували, — голка не дуже слухалася, колола нею собі пальці, але їй не боліло.

— Коней повиводили, в церквах порожньо, — вела Софія.

— То й про злодіїв не чути, — докінчувала стара. — А може, й чути, та раз не зловили, то й не злодій. За свій вік я тільки одне злодійство знала. Що вже того сорому ми набралися. Знаєш, кого зловили? Та того ж дядька, таки Лукіяна. Він тільки оженився на твоїй матері, відділили ми їх з Радіоном... Старого не було. А вже не було. Вони жили на тій половині, де зараз Терень із крамаркою. Радіон, твій батько, ще був нежонатий. Так, Ліди ще не було... Бач, згадую Ліду. Не навідається до нас, — і стара перехрестилася.

— Чому ви хреститесь?

— Згадала Ліду, а вона за всіх нас покутує... — коси на Ярининій голові — сива хмара, запнута хустиною. Її думки і спогади, як у хмарі.

— Що ж він украв, мій дядько?

— Та півня! Скрутив йому здуру голову. Зловили його. Лишенько! Збігся всенький куток. Начепили того півня Лукіянові на ший, вивели музик. Ті як заграють, хтось зачав бити у відро. Фроська вскочила у коноплі, виволокли і її та й давай водити по селі процесією,

хресним ходом. Хіба півень злодійство? Але на людей впала пасія. Пасія на злодія водила всіх по вулицях — показ всьому селу... Старі люди не таке згадували. Конярі було злапають злодюгу, накуплять горілки, посідають, нап'ються самі, напоять злодія, а тоді прощають його зі світом.

— Тепер судять,— сказала Софія.

— Хіба то суд? Поганять, поганять... товариський. Та й то, хіба воно чуже краде, своє собі бере. Колось і за колосок по п'ять літ давали. А в нас була okazія із Тодорою. Несла жито у запасці, її і застукали. Приставили міліціонера. Взятися везти в район, а Тодора розв'язала запаску, розсипала жито. Міліціонер, молоде якесь, насипав їй у запаску нового, та ще в чужому колгоспі, щоб здати на суд повною. Сам наганьбився.

В Ярининих речах минуле й нове так зросталося, що вона губила лік часу, і давнє оберталося для неї теперішнім.

Часи міняються, але люди залишаються людьми.

Вони сиділи одна навпроти одної — стара і молода. І неприкриті русяві коси вихрились на Софіїній голові, як розв'язане сонце.

— Нащо воно тобі, те злодійство? Чи ти хочеш суддею бути? — питалася Ярина. — Дурна робота. Люди вічно марикують. Де суддя, там і тюрма. Не суди і тебе не судитимуть.

— Бабуню, нарікають і на сонце.

— Бо людям біда і від вітру, біда і від сонця.

Ярина була богобоязливою і ні з ким не сварилася. Рано овдовіла: чоловік вернувся з першої імперіалістичної паралітиком, трусило ним, увело в могилу, а вона жила і не вмирала. Якби він не був калікою, народила б ще дітей. Після війни діти йдуть, як із води. Але з роками і для тих двох синів, що мала, потім для одного, Ярина інколи була на заваді. Держалася на Фросьці.

Радіон із давніх-давен перестав покладатися на материні поради. Сам став дідом. І не в його натурі було когось слухатися. Життя мовби обминало Ярину. Та вона все примічала, все розуміла. Радіон, Лук'ян — її сини, Тиміш, Терентій — її внуки, всі вони квапилися і квапляться жити, нажитися, квапляться постаріти, а Софія ніби думає бути завжди молода. Вивчилася, не

виходить заміж. З нею гомоніти, що пити святу воду. Але й свята вода людину не погодує.

— Дадуть мені, бабуню, призначення, заберу вас із собою. Поїдете?

— Ти, доню, сама себе пильнуй.

— Скажіть, а вам не страшно вмирати?

Стара відклала собі кожушину на коліна, але голку не випустила, і сирова нитка натягнулася, як струна.

— Чого б я боялася? Смерті нема! — і зачала швидко-швидко микати голкою. Її побабчене землисте обличчя, її висушені землисті руки залишалися незмінними.— Скільки ліс не рубай, а він все одно виросте.

— Я цього не розумію, бабуню.

— Треба довго прожити... Люди, як той ліс. Нас рубають, січуть, палять. Гниле само падає. А ми знову ростемо. Ще ні одна людська смерть не загасила сонце. Але нащо тобі, молодій, зі мною патякати. Засиль мені нитку і перейдись до таких, як сама.

10

Першим перед Тимошевою посадою виявив шанобу сам Радіон. За вечерею він, піднісши вгору ложку, фиркнув собі у вуса:

— Ну, як воно? — і рішуче підморгнув.

— Нічого, — буркнув Тиміш.

Так вони побалакали, порозумілися і стали вечеряти. Донедавна Радіон не то що з Тимошем, ні з ким взагалі не мав охоти перекидатися якимось словом. Він швидко вечеряв і забирався собі на кормокухню. Йому думати легше, ніж говорити.

Стояли три полумиски. Товчена картопля, холодець і кисляк.

Тиміш їв картоплю з холодцем, а батько з кисляком. Радіон квапився. Любив їсти швидко, ніби хто підганяв. Щоб гаряча картопля не пекла, тягнув із ложки кисляк, тягнув із бульканням — фі-ля-хлоп! Егекав і прицмакував. Тимоша така їда дратувала. Він хнюпився, морщився, але мовчав.

Фроська чипіла біля припічка, суха, схилена, і їй було добре, що чоловік із синьом вечеряють.

Софія не виходила із світлиці. Ярина вже вклалася

на печі, щось сама собі наспівувала чи проказувала молитву.

Радіонові вуса наїлися кислого молока. Він обтер їх долонею, долоню витер об штани і дістав сигарети.

— Може, «Беломор»? — спохопився Тиміш.

— Та нехай вже тягне «Помер», — сказала Фроська.

— Не «Помер», а «Памир». Є такі гори, абись знала!

— Ти б не курив, сину, — просила Тимоша мачуха.

А Радіон із своїм:

— Так де і що навесні будете сіяти?

— А я ще не знаю.

Батька це так вразило, що він відразу встав із-за стола, потягнувся до вішака і вийшов з хати. Тиміш або дурний, або прикидається. При його посаді хату збудувати — раз плюнути. Гайдучок у районі собі вигнав. Скло і цегла. Так все і світиться!

За Радіоном рушив на село і Тиміш. Батько його не зачекав, а син не хотів наздоганяти.

Вони вийшли із свого подвір'я, поминули кам'яного хреста над дорогою і йшли обочиною. Їх постаті врубувалися у сірий присмерк. Перетинали його, а він заступав їм дорогу. Їх вела одна обочина, і шлях у них один, як і той сірий присмерк, що над ними, а думки — різні.

Став Тиміш на роботу — з кар'єру в галоп. Сидір Миронович послав діставати запчастини. Тиміш поїхав до РТС і спіткнувся. Добру половину дня чекав на директора. Облазив і вздовж, і впоперек майстерні. Постовбичив у ливарному цеху. Директора не було, і ніхто не міг сказати, де він. Коли ж заявився, випхнувся із «бобика», як генерал, черга відвідувачів враз роздвоїлася, даючи йому дорогу.

Нічого не добився. Ні до тракторів, ні до комбайнів, ні до плугів запчастин не було. Директор розвів жилуватими руками, а потім склав їх до купи: тріскали суглоби.

Тиміш повечеряв і квапився розповісти про все Гайдучкові. Його обурювало, що нічого не дістав і що директор, масивний чоловічище, безпорадний.

Гайдучок роздавав бригадирам наряди. Він уже знав, що Тиміш вернувся ні з чим. Він наказував, куди вивозити гній, і весь час нігтем сколупував із поли новенького вельветового кітеля якусь плямку. А вона мовби приросла і біліла при світлі гасової лампи.

Тиміш вислухав бідкання завфермою: дівчата хапають одна в одної корми.

— Мені ті корми роздавати? — збурився Гайдучок і доручив Тимошеві навести на фермі порядок.

Розходилися всі поволі, так, ніби чекали на якісь запросини.

Тиміш розкрив рота, щоб оповідати про поїздку, наднесло агронома. Той не ходив, а плів ногами. Доплівся, відкинувся на стільці. Занадто довгі ноги йому заважали, і він простягнув, відкинув їх.

— Впіймав облизня? — хіхкнув Гайдучок, не дивлячись на Тимоша і не перестаючи сколупувати нігтем плямку.

Агроном Якуб дістав маленького ножика.

— Ви її ножичком...

— Хіба то директор? — лютував Тиміш. — Йому не керувати, а стояти на п'єдесталі! Вилитий пам'ятник, а не живий чоловік. Він ходить, як пам'ятник, сидить, як пам'ятник... Статуя!

— Ти б здав його в утильсировину. В ливарному цеху переплавили б. А? — кинув голова.

Агроном реготав, і біліли його лопатисті зуби.

— Якби він із бронзи, а то із фекалію.

— Ну-ну, ти не дуже. Не такий він поганий. Не сказав, коли ті деталі будуть?

— Ні.

— Питався щось про мене?

— Та ви розумієте, я йому про деталі, а він мене запитує про нашу свиноферму.

— І що ж ти сказав?

— А те, що свиням фабричні рила не потрібні.

Голова з агрономом презирнулися, і Якуб шлангистою рукою дотягнувся до телефонної трубки, зняв її і став просити квартиру директора. Той відгукнувся, і Якуб передав трубку голові.

Балакалося про що завгодно: почалося із здоров'я, перейшло на мороз, розпитувалося про дружин і відповідалося загадками про куму. А скінчилося запросинами в гості.

Тиміш вителіщив очі, як теля.

Директор РТС приїхав зранку, і Тиміш не встиг перейти на ферми.

«Бобика» поставлено.

Із контори спочатку вийшли Гайдучок з гостем. Потім Якуб забрав із собою Тимоша.

Як завжди, гостювалося у бездітної вдовиці Мокрини. Її хата служила начальницькою ресторацією. Тиміш здогадувався: тут довечерювалося після тих зборів, коли його висунули на секретарство.

Мокрина хата незavidна. В ній чисто. Господиня чепурна. Зав'язана намульку, кароока, в червоній кофті і чистому фартушку, що легко стягує її поворотку постать, вона вся якась усміхнена, і все на ній усміхнене. Звикла до гостей, як до своєї долі.

Треба було пити.

І всі пили. І ніхто, крім Тимоша, не відчував незручності.

Директор за гостинним столом сидів, як монумент. Склянку «Столичної» — інша не пила — обіймав п'ятірнею.

А Мокрина всміхалася. І Тиміш примічав, що вона до всіх всміхалася однаково. Холодно-байдуже. Хоча й пила нарівні з чоловіками. Не п'яніла. Тільки за круглими-круглими обідками її очей починало проступати щось невимовно чорне, чорніше самих очей. Так ніби за тими її карими очима були ще одні чорні очі — сум, замішаний на байдужості, спроба втопити у собі людську жорстокість. Тиміш охолов і раптом впрів.

— Деталі не жито, але вони не виростуть, якщо їх не підливати, — цокався Гайдучок із директором.

— Гу-гу-гу... — не сміявся, а гудів директор.

Ніс Гайдучок вареника у сметані, і сметана капнула на полу кітеля, якраз на ту плямку, що її здирав, але тепер не звернув на це уваги.

Від підливання «деталей» дійшло до підмащування, і Гайдучок сказав, що він передав розпорядження на ферму.

Перед тим, як від'їжджати, директор заглянув у задок «бобика», а тоді став подавати всім руку. Його рука не стискала нічиїх пальців. Він подавав її, як протеза.

Закуріло, обдало порошею.

— Ви сказали йому, щоб він хоч заплатив? — допминався Тиміш.

- - А ти чому йому не сказав? Ти де був? — і Гайдучок крутнувся на одній нозі.

Він до того звик товктися біля плити, що заважав Майї, не давав їй нічого робити. Вона хапалася за ганчірку, а він сам відставляв баняка чи горщика. Місила, і йому хотілося місити. В неї руки у тісті, а його ніс у муці. Звичка — друга натура. Він сам вкладавав дітей спати, заколисував, приспівував їм, а Майя сиділа і ненавиділа його.

В такі хвилини вона переставала відчувати себе матір'ю і забувала про дітей.

Думала змити голову, але перехотілося. Приготувала шампунь — рідкісний, німецький. Вишукала його в обласному центрі, купила на руках. Він жовтий, як жовток, і кажуть, дуже пахне. Ще ні разу не змивала ним голови. Перехотілося.

Діти поснули.

Майя сиділа на краю ліжка, сиділа мовби на чомусь гострому. Знервована. Тисла ноги до долівки. По всьому її тілу, наснажистому, пружистому, то проходив легкий тиньк, то охоплював приморозок. Пластмасовий гребінець став у її руці слизьким: спотіла долоня.

Їй треба було конче змитися. Шестимісячна завивка вже втрачала силу, коси не кучерявились.

Майя схилила голову, тріпнула косима, коси розвихрились, і вона вчепилася у них гребінцем. Гребінець або сповзав або дер. Їй не було боляче. Розбираючи коси пальцями, допомагаючи пальцями гребінцеві, відхоплювала пасмо за пасмом. Гребінець рвав коси із дзвоном.

Весь тиньк, що здригав її, весь приморозок, що в'ялив і мучив, вона мовби перелила із своїх пальців у зубці гребінця, і він не ламався.

У розплутаних пасмах гребінець плив, як човник по воді. І коли вона розплутала голову — буйна гриваста темно-руса хвиля впала їй на очі, заслонивши хату. Майї стало шкода своїх кіс, шкода, що надерла себе. Вона стала легко, легесенько пускати гребінець згори додоу — човник плив за течією. Він перебирав кучері, і в тих просвітах, ніби із далини вона побачила Терентія: він стояв над дитячим ліжком, стояв над дітьми, сутулуватий і згорблений. Силуетом на синьому вікні стирчала його чорна голова. Чуб зім'ятий, злежалий.

Вона ще ніколи не ненавиділа його так, як зараз.

Начісувала собі на лоба коси, заслонялася від нього косима, а він все одно був і видний, і незмінний. Дарма, що сутенів. Бачила його очі, вузькі й примружені, хитрі очі птаха, що снять здобиччу, бачила його носа, гачкастого, і обвислу нижню губу, і неголене переділене ямочкою підборіддя. Її уява вихоплювала його із темноти — цілого, з голови до ніг, до тих його кирзовиків, яких він забував чистити. І вона не вірила, що в нього не було часу.

Майя стискала гребінця, як стискала ножа, беручись різати м'ясо.

Брид, осоружність, а не просто гнів, ворушили нею. Все життя здавалося марним і зайвим.

Їй хотілося вбити Терентія. Встати і перерізати йому горло. Вона уявляла, як цвиркне кров, як потече багато крові. В нього, напевно, й кров не червона, а руда, бура, як іржа.

— Діти сплять, — прошепотів Терентій, розпрямився і виріс мало не до стелі.

Майя встромила в коси гребінця, зубець тинькнув, зламався, нагнула нижче голову і застигла, як статуя.

Він ступав на носках, покрадьки, наче кіт. Став за бильцем, взявся за бильце рукою. Майї здалося, що він валиться на неї, як гора.

— Мий голову, вода прохолоне.

А вона сиділа непорушна і німа.

Він згадав про воду. «Було виверни йому на голову банячище», — вона не лякалася своїх думок.

Терентій пішов у ванькир курити. Клацнули дверцятта плити, добув жарину: ощадний, даром сірника не зіпсує.

Майя збрала до купи коси, не шукаючи того зубця, що загубився у них, зняла через голову блузку, скинула спідницю і, не одягаючись у нічну сорочку, впала у незастелене ліжко.

Терентій, мабуть, курив у грубку, бо не чулося диму.

Брякали миски і ложки — мив посуд.

Майя підібгала під себе ноги, щоб не заклакнути, і заплакала.

Він не дав їй спокою, з'явився сновидою і дивувався, що вона лягла.

— Хочеш, я тобі ноги змию, — його шепіт лився до неї в ліжко, як щось гаряче і каламутне.

Було: Терентій мив їй ноги. Як дитині. Наливав у білий таз води. Вона сідала на стільчику, опускала свої ноги, а він присідав на коліна. Щоб не впасти, держалася руками за його чуприну, сміялася, коли доторкався до її колін. Було лоскитно і трепетно. З Терентієвого плеча звисав рушник. І коли Терентій витирав їй ноги, сміялася ще дужче. Почалося із жарту: «Якщо ти упадаєш, ноги помий»,— а стало обридою. В тому ж тазі, у тій же воді, тоді Терентій мив свої ноги.

— Буду і я спати,— він позіхнув над її ліжком.

Майя не обізвалася, вона затулила руками вуха, щоб не чути, як він стелився на лаві.

Погасла смуга тихого світла.

Терентій тяжко дихав. Діти не прокидалися. Його дихання стало зітханням: груди носили біль. Біль уночі стискав горло. Терентій не наважувався йти до Майї, знав, що прожене.

А з її очей лилися сльози, тихі, як літня вода,— сльози втрати і невороття. За молодістю? За літами? За всім тим, що чекало весни і не дочекалося. За всім тим, що сподівалося і не сподіялось. Її сльози бриніли на нелюбов: голодна самиця їла сама себе.

Серед ночі: Терентій уже спав, ніч вкрила його, Майя сіла на ліжкові, страшна, розпатлана. Вона білим привидом дивилася із свого кутка то на дітей, то на чоловіка. Щоб убити його, треба повбивати і їх, трьох пустунів, які називають її матір'ю.

Вона не знала, куди подіти своїх очей. В її голові, як в калейдоскопі, заскакали, заплигали уривки минулого... Чернівецький торговельний технікум. А до того? Мати. Війна. Голод і — хто куди! Ніхто не народжується без матері. Її мати на Хмельниччині. Сама в хаті-розвалині. Провідувала її. А брат, той, що привіз її до Чернівець, десь у Заполяр'ї. Він завжди пам'ятається їй у напіввійськовій формі. Крутило ним: то кладовщиком, то в досаафі, тепер — далеко. Їй стало жаль своєї матері, брата. Господариськи всі вкупі, всі разом. А в їхній сім'ї двоє і ті покинули матір. І вона була зла на чужу сім'ю, якій сама дала продовження. Знала, що та сім'я ніколи не буде для неї рідною. Якби не Терентій, а Тиміш!

Обхопивши холодними руками свою розпатлану голову, проклинала себе, свою молоду любов.

Хіба то була любов? З небуття, як із тієї чорної ночі, яка завісила вікна, до неї верталося те, що не можна було змінити. Минуле — ріка без берегів. Її не переїти і не переплисти, однаково, повновода чи мілка.

Скупана в минулому — полюбила, не спитавши броду, — рвала коси. Мордувала себе і світ.

— Я не любила, я ніколи не любила його... Комусь хотілося, щоб я любила, щоб ішла до нього на побачення. І я вдала, що люблю. Чому, нащо я опинилася тут? Хто винен? Хто? — клекотало в її горлі.

Темна ніч байдуже слухала, спливала у минуле, щоб, ймовірно, ще не один раз кликати і ставити Майю на суд жіночої долі.

12

Ферма встає рано. Вважай, що вона взагалі не спить. Блімає ліхтарня — летюча миша, довгу зимову ніч ферма дримає.

Марта і сторожика, і зоотехнік, і свиняча годувальниця. Ще сіро, дівчата хукають в руки, їдуть до кагатів. Дівчата йдуть. Їдуть сани з вилами, сокирою і лопатами. Сани тягнуть коні з облупленими боками. Три пари тяглових і ті наче коростяві. Є виїзні, стоять у теплі.

Сніг і мороз: штовхи, хіхи — дівчата гріються. А Тодора, стоячи на санях, править віжками. Вона у штаних, чоботи позаламувались. За нею скотарі, телятниці, свинарки. Якби всі попадали на сани, коні не потягнули б.

На полях кучугури. То кагати. А поряд, колись був узвіз, — силосні ями.

Сопуть, як простуджені, коні, поверх них здіймається пара. Пливають по білій завії дівчата, і біліють їх довгі вії.

Добилися, взялися за роботу, аж сніг навколо почорнів, став розмерзати і танути.

Марта скинула рукавиці, голими руками насипала у відро картоплю. Звечора чи то погано прикрили діру соломою, чи хто приходив, картопля поприморожувалась, стукотить, наче горіхи. Не біда. Більше б її було. Марта стояла по пояс у ямі. Старалася вигрібати картоплю з-під споду, по-господарському. Добралася до

немерзлої, до зіпрілої. В кагаті картоплям тепло. Подавала відро, як із колодязя. Розчервонілася, як маківка. Коли ж притомилася, на її місце стала інша. А вона держала міща, підтрушувала його, і було дивно, звідки береться у неї сила. Непоказна. Руки малі, але з широкими долоньками.

Тим, що добували силос, тяжче. Силос замерз.

Тодора розпорядилася скинути сніг, скотити брили землі, а сама взялася за сокиру. Відміряла три кроки, як сажнями, і стала рубати пащу, яка взялася льодом. Вона не працювала цілорічно на фермі. Тільки взимку. Не могла всидіти у хаті та й бачила в роботі користь. Її мужицьку міць, подвоєну солом'яним вдівством, не могла здолати сокира.

Дівчата вже понабирали в мішки картоплі, позав'язували їх. Мішки стояли, як парубки, що поховали руки в кишені. Марта дивилася на Тодорку і заздрила їй. А та високо заносила сокиру над своєю головою, і сокира врубувалася зі свистом. Інколи сокира відскакувала, наче від каменя. Тоді Тодорка міцніше стискала сокирисько, під її ногами тріщала мерзла земля.

Дівчата скидали силос на сани руками.

Марта підгодовувала коненят картоплею.

— Дивись, завфермою тебе нагодує! — кинула котрась.

— Нам що — самим перед ними лягати чи нехай газету читають?! — зухвало відповіла Марта.

Коні їли з одного відра і не обгризали один одного.

На брили силосу викладено мішки картоплі, і Тодора потягнула за віжки.

Дівчата побігли перед саньми: короткі кожушки і куфайки посипалися з поля.

Вдалині, між голими деревами, — село, хата до хати, наче вулики. А ферма — рядами довгі будівлі під шифером, над ними животата й блискуча водогонка. Село довге, розтягнулося долиною, розкинулося над ярами. Випхнуло кілька хуторів у поле, а само не захотіло туди йти, спинилося перед полем. Ферма знялася на полі. Дівчата біжать туди. І їм, і Марті здається, ніби одинока водогонка і ряди короварень, свинарник, широченний, ще не викінчений клуб повільно ступають і собі на сільські хати під білими шапками.

Солому привезено звечора. Вивернули із саней, лежить на подвір'ї копицею.

Марті що, скинула собі два мішки, нехай Радіон Господарисько варить. А Тодорка порядкує. Тут вона в усьому голова. Дев'ять доярок поставали вряд, вишикувалися, пообертавшись спинами.

— Завферма з Тимком!

Примовклі дівчата ще більше примовкли.

Тодорка прим'яла оберемочок соломи, кинула дві криги силосу, поставила відро картопель.

— Дівчата! Кому?

— Мені! Мені!

— Фамілію, нетямущі!

Марта зорить із свинарника: стоять Тиміш, завфермою. Дівчата вигукують свої прізвища, і Тодорка обділює їх. Марті кортить побігти туди. Але там Тиміш. На селі й так побріжують про його залицяння. Але їй хочеться почути, що він казатиме.

Він мовчить. Солдатська сіра шинеля підперезана, ремінь під хлястиком, чоботи наглянцьовані: парадний.

— Що ти там зобачила? Мий бараболю! — це Радіон.— Добре, я сам пополощу.

Марта зібралася йти; на подвір'я із широченною опалкою, у неї можна запхнути всі ферми, ввігнався Микола. Він і шофер, і їздовий. Возить Гайдучка. Якщо не на «бобикові», то виїзними кіньми. Заким Тодора ділила солому, він накинувся на картоплю, зіп'яв мішка на коліно, сипонув ув опалку. Ніхто й не стямився, як завдав собі на плечі.

Дівчата залементували.

— Хіба я собі, коням! — огризнувся він.

А Тиміш питався дівчат:

— Ви й воду так ділите?

Ніхто з дівчат йому нічого не відповів. Тодорка всіх обділила. Дівчата носили свої оберемки соломи.

— Нині порядок, нині не б'ються,— хвалився Тимошеві завфермою.

Тодорка казала:

— Ми, Тимофію Радіоновичу, слава богу, воду не силосуємо і не кагатуємо. Може, навчите, тоді й за воду будемо битися.

— Що ти мелеш! — визвірився завфермою.— Ми в догонку поставили!

Марта метнулася на кормокухню. Картопля перепо-

лоскана. Її треба було засипати в парник. Вона допомогла Радіонові. Якраз наднесло начальство.

— Ну й роздача кормів,— сказав Тиміш.

— А ти хіба не знав? — настовбурчився Радіон.

— Ви і до нас на оглядини? — виглянула із-за парника Марта.— Підсвинки у нас хороші. Всі такі, як той, що в директоровому «бобикові» закувікав. Може, подивитесь?

Тиміш обсмикнув поли шинелі.

— Я в «бобикові» не їжджу! — грубо відказав Марті.

13

Челюсті й припік — коло дверей, а за комином, на якому три примурочки, піч. На її черені, холодній у Спасівку і теплій на Різдво, Яринине лігування й зимування. Піч — незмінне ложе старих бабів Господарисьок. Тут вони і спали, тут і вмирали. Скоро сорок років тому, як віддав богові свою душу солдат російської армії, фронтовик брусилівських наступів її Гнатко, і Ярина вилізла на піч. Знала, звідси понесуть її на цвинтар, до Гнатка. Але смерть барилася. Під свої боки Ярина не клала ні перини, ні рядна. Вигрівалася у просі, на прядиві. А тепер, коли проса не треба сушити, коли прядива не треба прясти, спала на старій лейбичині, під головами камізелька. Не бракувало подушок, але якось повелося, що подушці на черені не місце. Швидко забруднюється? Такого розрахунку теж не було. Спалося б і на брудній. Усталилося, щоб стара жіноча голова заздальгідь, свідомо, при житті звикала до каменя, бо лежати їй на твердому довго, аж до Страшного суду.

Піч не тільки постіль. Вона необмежена Яринина займанщина, закуття волі і спокою. Спустивши вниз босі ноги, можна сидіти й думати. Можна й вечеряти, держачи полумисок на колінах. Можна прихилитися плечима до комина, заслонитися заслонкою і бути ніким не поміченою, на самоті.

Ярина тут молилася. Вона начепила собі над затулою маленький образок почаївської божої матері, яка знаменита чудотворною стопою. Стала божа мати на камені, під її ступнею забилося джерело. Вівці і пастухи

пили воду, а божа мати відвертала стріли, бо тоді на Почаїв наступали турки і татари. Завойовники гинули від своїх стріл. Із Господариськів ніхто, крім Ярини та Фроськи, у це не вірить. Ніхто не молиться. Радіон відіркся від церкви і ні в що не вірить. В нього нема бога. Так і Терентій. А Тиміш і Софія вірять у свої безбожницькі думки, в Леніна, у якусь свою країну, ніби цю країну можна намалювати так, як матір божу.

Ще не гасне, ще мигає лампа, стара баба клякає перед своїм образком. Приймає з-під колін лейбичину, стає коліньми на голій черені, бо не по-божому творити молитву на м'якенькому. І зовсім не мультко хрустливим колінам. Неземними, небесними стають всі Яринині думки і помисли. Але вони не такі високі, аж захмарні, ні, оті її прагнення дуже доступні й зрозумілі. У них чистота і ясність, як чисте і ясне саме небо, де сидить на престолах бог, навколо ангели (гарно як!), а нечисті сили — в пеклі. Ніби листя на літньому вітрі, шелестять Яринині уста. Вони вимолюють в бога, щоб давав хліб насущний синові й невістці, їх дітям, дітям тих дітей, щоб не карав за провини, щоб не мав нікого з них за боржників. Усі вони в спокусі, але бережи їх, боже, від лукавого. Вона звертається і до богородиці, славить її, «невесту неневестную», просить, щоб і вона заступилася перед богом за Господариськів, за весь людський рід, б'є поклони і каже: «Вірую во єдиного бога — творця неба і землі...»

Гасне лампа, але не кінчається молитва. І сама Ярина, і всі її думки увійшли в тишу. Стоїть на колінах — перед богом і перед людьми. Ніхто цього не бачить, ніхто цього не знає. А вона клякає щовечора, клякає з тих пір, як її мати навчила молитися. Пошепки, щоб один бог чув. І в цій вечірній молитві, коли вся земля, оповита сутінню, здається теж виколисує свої болі й страждання перед вічністю, Яринина душа, знявшись у високості, світить звідти зорею.

Вкривається кожушиною і кладе голову на камізельку. Сон заглянув у її очі — висохлі криниці — і поклав на плечі свою добру руку.

Ярина спить, як дитя. Дев'яносто і два роки, розсипані днями і ночами, ніби зібрались до купи, стали однією ніччю, яка пливе у світанок. Що було — бачене, а що буде — побачить.

Їй сниться те, що було. Радіон вбив Лук'яна, Ліда

покинула Господариськів. Своячка-черниця повела її у дівич-монастир. Ліда не була з богомільних. Ярина чекала, що вона вернеться до Тимоша. Не дочекалася. Радіона заарештувала поліція, а Ліда заарештувала саму себе. Ярина б і сама в той пекельний час подалася б до святих місць спокутувати братовбивство, але на кого покинути господарку? Зосталася із Фроською, з Терентієм. Пережили, все перенесли... А зараз сниться їй літній день, сидить вона на просі, поле. Таки недалечко від тієї межі, де височіє могила. Немилосердно припікає сонце. Розстібнула пазуху, а ниточка, на якій висить хрестик, липне до шиї. Свинюшниця — погане зілля — міцно сидить у землі. Позводило пальці, хочеться води.

— Мамо...

Ніби привиділось. А Ліда ще раз назвала її матір'ю.

— Вернулася? Слава тобі, господоньку...

— Ні, мамо, я так прийшла.

— А я думала до Тимоша?.. Мале ж воно!

Вони зійшли з городу, посідали на межі, виритул до Лук'янової могили. І Ліда опустила на могилу свою руку.

— Ти не вернешся із монастиря?

— Мені там добре, мамо.

Ярині хотілося розпитати невістку, чи її посвячено в черниці, чому вона у своєму, а не в чернечому, але не сміла. Різне промайнуло в голові: може, Ліда домагатиметься спадщини. Ділити ж нема що, а Радіон своє відсидить і повернеться. Де прихилиться?

— Я вже не ваша,— сказала Ліда.

— Чия ж?

— Не ваша і не світова, мамо. Я посвятила себе богові. Скоро мене пострижуть і висвятять. Мені довго й довго постити. Великий і тяжкий гріх у нас на душі. Гріх на весь рід, мамо. Так і сказала матушка-ігуменя. Якби я знала, не шлюбувала б із вашим Радіоном. Дівчиною б мені піти у монастир, була б спасенною.

— Доню-доню...

— Нічого не кажіть, мамо. Я знаю: таке боже веління, бог захотів, бог мене покарав, щоб я йому ще вірніше служила.

— Ми всі під його рукою.

— Люди і світ відвернулися від бога.— Ліда прийняла з могили свою руку, стала на коліна перед Яриною

і перед могилою.— Грішна я, мамо, грішна,— кланялася їй і могилі.— Благословіть служити богові, не клеїть, що покинула вас, що зреклася сина і світу. Я за вас зрікаюся.

— Доню-дитино! — і поклала їй на голову руку, благословляючи сльозами.

Ліда не вставала із землі, кланялася Лук'яновій могилі, низько-низько, торкаючись лобом до сирій землі.

— Вдарив, задзвонив мій дзвін, мамо. Я йду!

Ярина терпла і дивувалася. Не було чути ніякого дзвону. Дзвонило над городом і над їхніми головами сонце.

— І ви моліться, прошу вас, благаю вас, матінко-мамо!

Таким був Лідин прихід. Таким зберегла його Ярина на пам'ять. І чомусь наснився, привидівся він. Ярина простягла свої руки, уткнулася руками в стіну і прокинулася.

«Може, Ліда знову навідається?» — зачала думати. І в тих її думках все переплутувалося. І вже не вві сні, а в думках вона почала пригадувати Лідин прихід. Невістка тоді почепила їй на груди хрестика, тоненького, мідного. Він і зараз у неї на шиї. Минув час. І який час! Ліда давно стала черницею. Постаріла. Мороз, сльота — ходить боса. Ярина була на прощі, бачила її у Шпиколоському монастирі. Ліда наче свята. Всі товпляться, щоб благословила боса Ліда. Ярина купила їй чоботи, але Ліда не взяла.

— Мене зігриває милість всевишнього,— благословила свекруху і пішла на морозі до утрені.

Ярина хотіла розповісти їй про Тимоша, але посоромилась.

Лежить стара на печі, плакає думи.

Все минає у часі, все губиться у просторі. А пам'ять — донька часу і простору, як людське безсмертя, стоїть над поколіннями.

Завірюхи і хуги не заганяли Гайдучка спати. Гибів у кабінетику, щось обмізковуючи. Інколи і йому хотілося побути на самоті. Він витягнув із кишені кітеля цивільняка пухкенького блокнотика, в якому стирчав

огризок хімічного олівця з наконечником, слинив той огризок і думав. З блокнотика йому в очі заглядали колонки цифр. Ці цифри ледве сутеніли. Були кривими, не закругленими, такими, що їх легко виправити: дев'ять на два чи навпаки. Він даремно слинив олівця, бо рідко вдавався до нього, наслиненого. У колонках цифр, які тягнулися згори вниз, ніхто, крім самого Гайдучка, не зміг би добрати найменшого глузду: ієрогліфи, чортівня. А тим часом саме вони, ці цифри, справніше й визначеніше, ніж усі товсті бухгалтерські книги у сейфі, відбивали економіку колгоспу, прибутки і збитки, зростання і падіння. В цьому блокноті голова носив увесь колгосп: землі й машини, ферми і людей. Найменша зміна — до останнього поросятка, яке вродилося, до кілограма, який щез із комори, — вписувалася у блокнот.

Сторожиха-прибиральниця помила в конторі, пови-тирала, заглянула в його кабінетик: Гайдучок був на-бусурманений.

— Можеш йти, — і відмахнувся.

Молодиця зраділа, що робота закінчилась. Зранку попідтирає в кабінетику: дасть бог день, дасть і їжу. Мий, вилизуй, знову насмітять.

Гайдучок ніколи не був боязливим. Життя ставило його в такі ситуації, що він мусив навчитися мужності. Але тільки-но наднесло їздового, Сидір Миронович вкрутив лампу. Залягла півтьма. Шофер і їздовий Микола сидів біля дверей. Туди зовсім не досягало світло.

— Знову крав? — Гайдучок.

Микола — середнього росту чоловічок — мовчав. У довгому кожусі з високим коміром, він сидів, як куль соломи.

— Ви про картопельку?..

— Про марципани! — гримнув Гайдучок.

Микола встромив голову у високий комір: «Чому ця картопля накликала такий гнів? Хіба вперше брав? Завжди беру. Ні, тут має бути ще щось». Пригадував, коли й що потягнув, і злякався.

У відсвітах лампи Гайдучок ніби молодшав. Нічне світло молодить людей, воно мовби вихоплює і ту людську звабу-силу, і те добре та потаємне, що люди приховують, чи про що забувають серед білого дня, і висвітлює. Проте й світло не могло розглядити малих і великих зморщок на одутлаватому обличчі. Під очі-

ма висіли м'які мішечки, висіли, як малі торбинки, порожні, зібгані. Ніс повний, а ніздрі сховані. Широкий рот і гострі губи. Під підборіддям, низьким і широким, високе підгорля. Воно випнулося із коміра і нависло над горішнім гудзиком. Очі мовби сонні, солодко примружені. Вони напалися життя. Бід і солодощів. Вони стали хитрими. В очах не гасне вогонь, а на щоках не холодне кров.

— На мене доносять? — обіззався Микола із сховку-коміра.

— Ти мені не придурюйся! Всі знають, що ми виїзних вівсом і пшеницею годуємо, а ти картоплю цупиш. Тут питання, як нам зиму витягти, а ти на очах у всіх торбищем опалку.

Шофер-їздовий не висував голови із коміра, але на душі відлягло.

— Сидоре Мироновичу, я ж дрібку, відро, може, піввідра...

— Нині відро, завтра відро! Кожен день крадеш!

— Йй-богу, на тамтому тижні тільки раз. Ви ж мене знаєте. Коли на фермі буде трудно, із своєї кагати віддам. Ви ж мене знаєте...

— Знаю... Щоб це було востанне! Та не стовбич, як засватаний. Підійди сюди!

Микола поволеньки підступив і висовував голову з коміра.

— Що ти знаєш про Тимоху? — раптом випалив Гайдучок.

— Про Тимофія Радіоновича? — перепитав Микола і став скидати шапку.

— Кажі все!

— Я знаю те, що і ви, Сидоре Мироновичу. Як і ви, так і я не з того села.

— Все одно кажі, розкажуї.

Запинаючись і белькочучи, їздовий вів, що Тиміш демобілізувався, що він неговіркий, казав щось про Господариськів. Нічого путнього.

— Ти про нього нічого не знаєш, а він про тебе буде ставити питання на правлінні, як про злодія.

— Він? Про мене?

— Або ми його, або він нас!

Микола розстібнув кожуха. Кожух запах людським потом і овечим духом.

— Ти що, не миєшся?

— Душно.

Гайдучок підпер своє підборіддя кулаками.

— Слухай, мудю: від сьогоднішнього дня щоб ти себе так не знав, як Тимоху!

Голова їздового посунулася в комір, але він її не міг схвати.

— Ти навіть не знаєш, до якої він дівчини ходить?

— До Марти... Це я знаю, Сидоре Мироновичу.

— Я повинен знати кожен його крок! Тепер поїхали.

— Коні готові.

Поки Гайдучок не сівач чи то в сани, чи то в машину, Микола не знав, куди поїдуть. Але досить було одного слова голови, як він вже знав маршрут і ніколи не питався дороги.

Мело і крутило. Їздовий окутав озуті у валянки Гайдучкові ноги кожухом-сибіряком.

— До соломи!

Вистояні й замерзлі коні взяли рессю. У заметілі не було чути, як поскрипували сани, і посторонки тільки торк-торк. Микола на польовому бездоріжжі не збивався з дороги.

У Гайдучкових літах у таку погоду спочивати б, а не товктися по ночах. Не спочивалося. Причиною — Тиміш. Поставив райком хлопця секретарем, а воно Гайдучкові, як ніж в серце. Молоде, зелене. Те йому не так, те не туди. Він йому покаже, як треба ловити розкрадачів. З Гайдучком ніхто не потягається. Він головує п'ятнадцять літ. Різне бачив. У різних колгоспах.

Коні переганяють вітер, сани вриваються у сніг.

Сидів Гайдучок на коні, був і під конем. Проїшов війну, всі фронти. Рушив немолодим комсомольцем у відступ. Звідси, із Західної. Вернувся лейтенантом. Село на півдні Волині. Сумне було те його повернення. Повитягав батьків і сестру із криниці. Бандери повбивали батьків і сестру. За нього. За те, що став комуністом. Він позбирав кістки рідних у валов'яні рядна, поцілував їх, поховав на цвинтарі в одній могилі. З того дня жив і дихав ненавистю. Днював з автоматом і спав на автоматі.

Біле поле, білий сніг і до сьогодні нагадують йому грубі та білі валов'яні рядна.

З жінкою йому повезло. Вона, наче його тінь, — своя і німа.

А діти намучили. Донька ще нічого. Закінчила медшколу, вийшла за офіцера. А син — тупак. Двічі пропихав його в інститут і вдруге — осічка. Забрили. Може, якимось телеграфістом буде: попав у війська зв'язку. Так склалося, що діти його старість не доглядять. Тому він відчуває і міць, і мужність. Надіється сам на себе.

Чорними хмарами, які впали на землю, бовваніють стіжки. Їх нарочито ставлять далі від села.

Гайдучок не вглядувався у заметіль — його очима Микола.

— Несуть! Їй-богу, несуть...

Їх побачив і Гайдучок.

— Понав'язували... жінота. Ти одну, я другу.

— Що з ними робити?

— Солому до скирти, спідниці позав'язувати на голови і нехай ідуть.

Наздогнали, провалюючись у снігу.

— Сидоре Мироновичу, а в неї спідниці нема. Вона у штанях.

— Скинути штани, а руки зв'язати.

То були Гафія і Тодора.

15

Софія захистила диплом і одержала призначення в Стародумівській район. Якраз перед весною. Мала час до сівби познайомитися з господарством. Їй випала артіль з півтора тисячею гектарів оранки — мала, приміська. Одна з тих артілей, яку то об'єднували, то роз'єднували, нарешті полишили так, як є. Спеціалісти тут не трималися. Ніхто не бачив ніякої перспективи. Софіїне прибуття сприйняли як чергову випадковість. Її завели на квартиру до непрацевдатних діда і баби. Вона поставила свою валізочку під коротким врубаним ліжком. Дід толкував: «Я його, знаєте, врубав, щоб акурат до грубки. Хоча і коротке, зате на ньому тепло. Ви, знаєте, маленька. Тут ніхто не спав. У нас, знаєте, бліх нема, бо моя баба акуратистка... В нас і за Польщі бліх не було. А ви агроном, людина вчена, знаєте...» Йому конче хотілося погомоніти на якусь вчену тему, але він запнувся на тому «знаєте», вичерпався у своїй

науковості. Баба йому тільки підтакувала, мовби хвалася, який у неї дід розумний.

Так почалося Софіїне самостійне життя.

Вона вимагала, щоб їй показали посівний фонд, техніку. Без голови ніхто не зважувався це робити. Вона просиджувала у бухгалтерії, розглядаючи старі звіти і плани.

Голова — Борисюк — заявився на третій день. Він був родом із Стародумів, з тих міщан, що вигодовуються на козячому молоці. Керував наїздами. Товстий і рудий, з червонястими, кон'юнктивітними очима. Розпитав, чи вона влаштувалася, чи подобається їй квартира, чи одержала підйомні, чи старим завезено дров. Софія сказала, що так,

— Я авторитетно нащот вас розпорядився! — і взяв її поверх ліктя. — Поля під снігом. Грійтеся у конторі, — і наказав бухгалтерові, щоб ввів її в курс діла, а сам пішов.

Вона ні про що не встигла його перепитати. Бухгалтер — однорукий, інвалід — став хвалити голову, згадував, як Борисюк літ десять тому керував у комсомолі: «Чоловік — вогонь. Було, грає на баяні — весь район чує, в старих бабунь жижки трусяться. Закривали церкви, так він зняв дзвона, причепив до розвори, коні алюром. Всю районну пожежну команду, отих сплюхів-байбаків, підняв на ноги. Повісив дзвона на подвір'ї райкому і зробив куранти. Бамкне дзвін дев'ять раз — робочий день почався, бамкне раз — на обід... Порядок. А коли зачув, що польське радіо передає перед дев'ятою годиною хвилини, наказав дзвонити з семи годин. Він до того дзвона так звик, що, коли його поставили головою, забрав дзвона сюди. Он він висить, за конторою, але взимку ми не дзвонимо, тільки влітку».

— Він і сюди віз його на розвори? — спиталася Софія.

Бухгалтер не зрозумів сарказму, а тому з'ясував з гідністю:

— Голова дав розпорядження, от і привезли. Як ви не розумієте?

— Ви часом Борисюкові не родич?

— А як ви здогадалися?

Софія щиро посміхалася: кругова родинна порука.

Але бухгалтер мав вказівку голови все їй показувати і розказувати.

— Я родич... правда, далекий.

— А я нашого голови племінниця,— похвалилася дівчина-рахівник.

Бухгалтер глипнув на неї, і вона клацнула гудзиком на рахівниці.

— Бачите, хоча наш колгосп і приміський, але село селом. Тут тільки чотири класи школи. Хто хоче вчитися, вчиться у Стародумах. Таких набирається небагато. Походять у п'ятий і покинуть, десятий закінчують одиниці. В інститути, в університети. З початковою освітою тепер не те що в контору, бригадиром не поставиш. Так що весь, як би перед вами висловитись, мозок села, його інтелігенція,— міська.

— І працюєте ви, звичайно, за договором?

— А то вже хто як. Я на договорі. Зоотехнік має гарантовану платню і трудовні. Рахівниця на договорі. Бібліотекарці платить район. Фершалці — теж район. Бригадири на трудовнях. Але їм непогано. Воно, як виходить... Ніхто не обижається. Наш голова нікого скривдити не дасть. І вам буде добре. Ось побачите.

Побула Софія тиждень і почала розуміти, що колгосп сам по собі, а село само по собі, ніби разом і не разом.

Дід, в якого квартирувала, сказав просто:

— Знаєте, на нас махнули рукою. В районі «питомник». Але він ще не вбився у силу, аби, знаєте, прилучити нас до себе. А коли вб'ється — гей-гей! Ніякого колгоспу не буде. Всі підемо туди. У нас, знаєте, забули, як той святий хліб пекти. Наука, знаєте. Наука і вигода. Не те що для себе не печуть, для свиней, вибачте, не мелють.

Танули сніги, і Борисюк показував Софії посівний фонд. Завів у комори: ячмінь, гречка і овес не поперевиювані, кукурудза в качанах.

— Треба провіяти, протравити.

— Будем! Сіяти є що! З технікою тугувато. Прийдеться позичати. Заявляю вам авторитетно: техніка — це наші жуки, тобто неполадки. Обкомівці у мене в районі завжди виловлювали жуки. Чому так з технікою? Поясню. Коли ми з великих ставали малими, відбулося мамаєве побоїще. Хіба у нас комори? Повітки. Хіба у нас ферми? Хлівці. Самі бачите.— Борисюк

розпалився, неначе стояв на трибуні.— Авторитетно заявляю: не тільки за кожного трактора, комбайна чи сівалку, за кожну борону, за кожного цвяшка ми билися, як під Сталінградом. Виривали одне одному з рук. А результат? У сусідів комори, ферми. Там усе будувалося. Їх і банк підтримує, фінансує. А ми? Що встигли відбити, те і маємо. Як один з минулих керівників району, я в дечому винен. Признаюся. Але ми...— він збився з плигу і закінчив іншим тоном: — Обсіємося! Не може бути! З таким агрономом.

Софія бачила, що перед нею дурень, чобіт-чоботом, але з патентом на ходьбу. Заперечувати йому немислимо, а доказувати марно.

— Дам вказівку, нехай готують посівматеріал. Чи ви хочете своїми білими руками?

— А чому б і ні?

Він хотів узяти її за руку, але вона не дала.

— Ви з наших країв. Ваш брат у Гайдучка секретарює. Поки суть та діло, можете перескочити додому. Даю вам відпустку. Вернетесь, посівматеріал буде як штик. Заявляю авторитетно.

Софія переспала ще одну ніч на врубаному ліжкові і скористувалася Борисюковою добротою.

Вона їхала додому і думала: «Довго чи ні втримаюся в цьому колгоспі?»

Дома на неї чекала родинна тайна вечерея. Батько зібрав усіх. За столом сиділа Терентієва малеча. Софія ввійшла і здогадалася: радяться, як ставити хату.

Посеред столу сидів Радіон, але всім диригувала Майя. Тиміш кудись поривався, батько не пускав.

— Нащо мені та хата? Хочете, будуйтеся.

— Без твоєї допомоги не збудуємо! — крикнула Майя.— Не хочеш батьків доглядати, збудуй їм хату. Оця калабуда скоро нам усім на голови провалиться!

Тиміш сів.

Мати, як те упокорення долі, стояла біля печі.

Стара Ярина засновигала, щоб нагодувати здороже-ну онуку.

Майя в учнівському зошиті розмашисто писала, вигукуючи, скільки треба цегли, цементу, дерева, вапна і глини. Терентій зацитькував дівчинку, щоб не поривалася до маминого каки-олівця.

Радіона мовби не дуже обходили ті видатки. Він втуплювався кудись у просторинь і бачив хату готову.

Зігнулися в ліктях його руки, поводив ними в повітрі, а ніби погладжував щось живе.

За підрахунками виходило, що на хату треба тисячі.

— Збудуємо? — підморгнула Майя Тимошеві і перевела свій погляд на Софію.

— Ви мене запитуете?

— Хоча б і тебе, — озвався батько.

— А поза очі нас не назовуть злодіями? — вихопилось у Софії.

— Ти що накаркуєш? — заgrimів Радіон.

Стара Ярина перехрестилася.

16

Мартиним батьком була війна. Та, що закінчилася. Мати породила Марту окраденою. З повноти своїх мук і розпачу. З відчаю материнства. А купала її в любові, самітній і гордй, як своє життя. Тихою стала у Марти хода. В її очах, молодих, як вранішнє небо, не гасла сорома за той тихий хід. Аж самій кривдно: брови ламалися, а очі спалахували.

Мати злягла. Нагнало температуру. Склеювалися повіки, зціплювало губи, і котився піт, краплі — як густі роси. Гафію морозило. Вона кулилась, ставала маленькою. Уста спечено, і звело рота: грип. Марта чатувала над матір'ю. Клала на голову мокрого рушника і поїла липовим цвітом. Не було чим нагріти хату. Вони палили торфом. Але той торф погано висушений, сирий. Він позамерзав. Розпалила його соломою із постелі, він чадів.

Мати не хотіла, щоб кликали фершалицю. Затялась і все. Марта її обдурила. Коли в хаті потепліло, побігла, буцім переказати, що не вийде на роботу, а принесла таблеток і порошків. І Гафія мусила випити. Марта вкрила їй спину і ноги кожухом.

Матір звалив сон. Тоді Марта помітила на столі алюмінієву кружку. Взяла її, а там недопита самогонка. Вилила в цеберку. А пляшки, де не шукала, не знайшла.

Паперові голуби, підвішені до сволока, порозпускали пишні хвости, але не могли злетіти. На стіні не килимок — вовняне рядно чорно-зелено-червоне, виткане не пасмами, як в давнину, а по-теперішньому:

трикутною ялицею. Образи в кутку — материні. Вони поставлені на підвіконнику і завішені густим тюлем. Їх мовби і нема, бо не видно. А карточки на стінах у вишитих рушниках. Рушники лляні, великі, а карточки маленькі. Хто на них, теж не видно.

Жовта долівка посипана жовтим піском. Скрізь жіноча рука, мила і тепла. Занадто мила і занадто тепла, щоб у хаті, з якої не одно покоління Романюків повиходило, забравши тепло і не вернувшись, не допустити пустки.

Марта склала свої маленькі руки кулачками на запасці. По хаті ходило тепло. У ватяній камізелечці було душно. Марта думала про матір. Про те, що мати немолода. І чи була молодою? Чи зазнала молодості? Дочки соромляться розпитувати своїх матерів про їх молодість, і матері соромляться своїм дочкам про це розповідати. Та й про що було Марті розпитувати? Вулиця, село із самісінького пуп'янку в дитячих забавах, в дитячих бійках дитячими устами виказувало дівчинці про її походження: «Твоя мати хтіла від Тодорки для тебе батька відбити. А він на них обох наплював».

Григір, як виїхав із села, то й не заявлявся. І Марта добре не знала, який він, її батько. Вона навіть ніколи не бачила його на карточці. Ні в них, ні в Тодорки з нього карточки нема. В Тодорки була, але Тодорка її порвала і спалила.

Підрісши, Марта ніколи не думала зле ні про матір, ні про батька. А коли їй хотілося його уявити, вона уявляла його молодим і гарним.

У неї до всіх була жалість, те почуття, яке передала змалку їй мати, бо в сусідів і рідних того почуття для неї бракувало. Холод сирітства виповнював її душу спрагою ласки. Закрадалася підозра, що люди не дуже люблять людей.

Тиміш їй подобався. Він чемніший і розумніший від усіх сільських хлопців, що так мало повертаються з армії додому. Від нього не почувеш нестримного реготу, не побачиш бешкетного невгмону. Він якийсь інший. Але страхалася і його.

Їй згадалася її перша весна. Покінчили школу, пішли дівчата на танці. Вона все товаришувала із Софією. Роками сиділи на одній парті. В Марти плаття біле, батистове. Короткі рукави, а низ пишний, широкий.

В косах синя стрічка. Дунаїв у садках, дерева поврос талися на вулицях. Червоніли вишні — стояла та пора, коли все досягає і не хоче вітрів.

Музики грали під клубом — гармонія і барабан. Зараз на трубах грають, але не так гарно.

Наблизились, крадькома підбігли Марта з Софією до гурту. Всі дівчата окремо, купкою, як білі гуси: хто покличе до танцю?

А хлопці курять, ваги-переваги.

Розтягнув Філик гармонію, другий Філик вдарив у барабан, — полька. З діда-прадіда весь рід Філиків — музиканти. Ніхто їх інакше не називає, як Філиками. Вони грають на усіх весіллях. Низькорослі, кривонігі, а заграють — село примовкає.

Одна пара вийшла на круг, друга... Витанцьовує Майя. Без неї музики не музики.

Мале Мартине серце забилося. А Софія оповідає про старого Філика-музику. Скрипаль, а тоді скрізь росли ліси і стояли корчми. Було, як заграє, як поведе смиком, ліси розвиваються. Серед зими манжав із корчми, провалився до ведмедя в барліг...

Марта не дослухала тієї оповіді. Підплив, вихитуючись у такт музиці, хлопець, простягнув руку, — гурт дівчат розступився. Марта так налякалася, що їй не впізнала, хто їй подав руку. Подала свою. Він повів її, обняв за талію і як закрутив, голові паморочно. А грудям легко. І не хотілося, щоб кінчалася музика. Вона не думала, з ким танцює. Хлопець високий, сорочка вишита на всю пазуху.

Скінчила гармонія, востаннє вдарив бубон, вона їй не стямилась. Хлопець випустив її талію із своєї руки, а вона від нього не відходила. Отямилась, спалахнула вогнем і, притримуючи руками до колін плаття, побігла до дівчат. Глянула через плече: танцювала з Якубом Главаком, з тим самим, що зараз агрономом. Він приїжджав тоді з інституту, зі Львова. Про нього казали, що навчився танцювати із снопом. Приїде на канікули, внесе до хати снопа і витанцьовує. Закінчив інститут і женився на Кубиній доньці. Куба — голова сільради.

Не дослухала Марта Софіїної оповіді про Філика-скрипаля. Мабуть, що їй ведмеді музику люблять, бо старий довго жив, пам'ятала його. Залишив скрипку. Вона їй зараз висить у Філиків на печі, але ніхто з їхнього роду на тій скрипці грати не вмів.

На ці Мартині спогади у хату зайшов Тиміш. Вона не так злякалася його, як своїх спогадів. Мати хвора, а їй музики в голові!

Тиміш став біля порога і скинув шапку.

— Я все знаю,— сказав.

— Що?

— Тодора приходила в контору за штанами. Їй нічого не бракує, не простудилася, а твоя мати злягла.

— Гайдучок наклав штраф?

— Ні, віддав штани.

— Мабуть, буде суд?

— Кому?

— Мамі й Тодорі.

— Ти що, жартуєш? Їх треба судити. Гайдучка і Миколу!

Розкочилися двері, прокинулася Гафія, а на порозі, напускаючи холоду, стояла Тодора з недопитою пляшкою.

— Сусідко, сусідко, а я з горілочкою... Горілочка з кукілю, як я її файно п'ю,— і перехилила прямо з горла.

Тиміш вирвав пляшку із її рук.

— Судити! Ми будемо їх судити!

— Кого, голуб-чи-ку-чику? — заточувалась Тодора.

Гафія розняла і заплющила очі.

— Гайдучка! — крикнув Тиміш.

Тодора голосно розсміялася. А коли той її сміх, який вибухнув гортанним реготом, втих, вона взялася за своє, не дивлячись на Тимоша:

— Чуєш, сусідко! Гафіє, ти віддаєш свою у місто? Щоб не опізналася!

17

Гайдучок спокійно слухав, а Тиміш розпікав його, як коваль залізо. Були сам на сам. Тиміш знав, що ставити питання про самоправство голови на партзборах — палка з двома кінцями. Голова — авторитет парторганізації. Так казав Цимбалюк.

— Все? — перепитав Гайдучок. Його очі не втрачали солодко-гострого блиску.

— Що все? Та чи ви розумієте?..

— Зрозумій і ти! Я ще нікого не віддавав під суд, а злочинства у моєму колгоспі не буде!

— Хто вам дав право?

— Я своє право завойовував. І я робитиму так, як вигідно мені і державі! Хто тут голова? Ти вступаєшся за Романючку, бо ходиш до її доньки.

Тиміш вилетів з кабінету і погнав у район. Їхали на цукроварню по жом, і він прилаштувався на кузові під гнилим вітром. Той вітер і сліпий дощ трохи охолодили його.

Справа була настільки серйозна, що Цимбалюк доповів першому секретареві. Зібралось кілька членів бюро. Тиміш говорив уривчасто і коротко.

Члени бюро казали, що Гайдучок самоправствує не вперше. І бригадири на нього рівняються. Агроном — синок бандита, потягнув вилами фронтовика.

А Цимбалюк оповідав історію про бригадира Тельнюка:

— Сміх і гріх, розумієте. Колгосп недовиконав продаж у яєць. Люди не продають, бо дешево. Що придумав Гайдучок? Розставив заслони, нікого не пускає на базар. Бригадир Тельнюк всіх переймав, яйця з кошика, гроші в зуби... Деся вночі хтось накинув Тельнюкові мішок на голову, посадили на пеньок і відтяли сокирою шмат м'якого місця. Чоловік не має на чому сидіти. Пора робити серйозні висновки!

Цимбалюка відряджено в колгосп.

До району Тиміш їхав довго, а назад «бобик» домчав швидко. По дорозі Цимбалюк випитав у Тимоша, як він живе з Гайдучком взагалі. Вивідав, як той посилав його за деталями для машин.

— Ви йому не піддавайтесь. Ваше завдання — політичне, виховне, а не якісь деталі. У нас голови колгоспів стараються приручити секретарів, зробити з них собі послушників.

Вечоріло, на подвір'ї снували доярки і телятниці. З клубу виходили майстри, і кожен ніс, якщо не дощечки, так стружки.

Цимбалюк молодцювато виплигнув із «бобика».

— Єфреме Васильовичу, добрий вечір!

— Добрий...— привітався із секретарем сибіряка, держачи перед собою фартух, набитий стружкою.

Було видно, що вони з Цимбалюком добре знайомі.

— Нема, Васильовичу, щоб принести в колгосп, із колгоспу носите, бодай тріску?

— Ваша правда. Нема, товаришу секретар, того, щоб свою зарплатню принести в колгосп. Хто не приїде, старається собі щось із колгоспу поцупити.

Тиміш покосився на свого дядька.

Тут вибіг Гайдучок і потяг Цимбалюка у контору. Він анітрохи не був спантеличений появою секретаря райкому. Подав руку, подякував, що райком не забуває про його колгосп. Тимоша в цей час для нього ніби не існувало і, якби Цимбалюк не потягнув його за собою, голова не вважав би за потрібне його бачити.

Посідали. Стілець голови колгоспу стояв вільний. Гайдучок думав, що там сяде секретар. А він примостився скраю стола.

— Петре Олександровичу, буду вам скаржитися: щось райвиконком нас із жомом затискає,— почав Гайдучок.— Нехай Тимофій Радіонович — наша партійна совість — скаже. Я про молоко думаю...

— Про жом — потім. Ви знаєте, чого я приїхав?

— Скажете,— не нітився Гайдучок.

— Мабуть, будемо вас судити.

— Якщо, Петре Олександровичу, є за що, судіть,— промовив голова розважливо, дивуючи Цимбалюка своєю недосяжністю.

— Я їздив у райком,— сказав із притиском Тиміш.

— Ану розкажіть, як було? — кинув Цимбалюк.

— А що мені розказувати? Подумаєте, що виправдовуюся. Питайте тих, що потерпіли. Я за ними послав.

Тиміш був готовий скликати бюро, але Цимбалюк радив зачекати.

— Романюк Гафія хвора! Як її привезуть? — не втихав Тиміш.

— А то ми побачимо,— сказав спокійно Гайдучок і не хотів більше балакати.

З колгоспівського подвір'я долинуло глухе бухкання сокири: Радіон рубав на кормокухні дрова.

Заревіла і заглухла машина.

Вистукуючи у коридорі чобітьми, увійшли Тодора і Гафія. Тодора першою, Гафія за нею, ніби ховаючись. Тодорка скинула із голови велику хустку, стала, чорнява, непокірна, а Гафія наче опущена у воду.

— Нас чогось викликали? Привезли, як пань, на

легківці. Чи й назад відвезете? — і Тодорка повела бровою.

— Я вас викликав. Сідайте,— сказав Цимбалюк.

— Ми не горді, можемо постояти.

Гайдучок повернувся до вікна, так, ніби розмова не мала його стосуватися.

— Розкажіть, хто з вас втік без штанів, а кому зав'язували спідницю на голову?

Тодорка розсілася на кріслі, миттю зірвалася.

— Наговір! Людський наговір! Такого і близько не було! Хіба таке було? — підскочила і тормосила Гафію.— Чого тільки люди не сплещуть!

Тиміш вростав у крісло.

— Наш голова, наш Сидір Миронович, повиписував нам ниньки трохи соломи, спасибі йому. А біля скирти ні він нас, ні ми його ніколи й не бачили... Без штанів? Спідницю на голову? Це я без штанів! Страм! Три мішки гречаної вовни і всі неповні!

— З вас ніхто не хворів? — допитувався Цимбалюк.

— Вона, Гафія хворіла. Провесна, ходить сибірський грип. І ви можете захворіти, товаришу начальник.

— Тодорко, ви все заперечуєте,— озвався Тиміш.

— Я кажу, що нічого не було!

Гафія дивилася собі під ноги.

— А я ума не прикладу — чого нас викликають? — плескала Тодорка.— Понабріхуєте...— і вона холодно засміялася. Не сміх — сніг із морозом.

Гайдучок повернувся від вікна, заслони́в собою вікно.

Тимоша прожогом винесло на вулицю.

Найпомітнішою і найвиразнішою постаттю на цілий Дунаїв був Єфрем Хмарочос. Високий, кремезний. У нього не було нічого малого. Все велике. Не мав однієї визначеної професії, вмів робити будь-яку роботу. Якщо йому набридала одна, брався за іншу. Нікого не боявся. Був завгоспом у школі. Але покинув. «Ні сидіти, ні стояти,— смесь!» — сказав про свою посаду і пішов трактористом. Потім був конюхом, потім столяром, а коли підлогу в клубі поклали, обібрався маля-

рем. А до того без нічийої допомоги поставив гаряче опалення: котла, труби, серії батарей.

Такий, як Єфрем Хмарочос у колгоспі,— всім на руку.

Стоїть невисокий розкарячкуватий козел, а на ньому — Єфрем, сягає руками до стелі, лівицею підтримує подірявлений картон, а права рука виводить пензлем лінії і овали. Не ширпотребівського гатунку з квіточками на хвостиках-закрутках, живе мистецтво добувають його пальці. Це навіть гріх назвати трафаретом. Власне, ніякого трафарету нема. Єфрем сам придумав візерунок. Він бачить світ у якомусь дивному розчленуванні. Гама його кольорів нагадує музику. Мабуть, отак в старовину визначні майстри творили свої шедеври на сирих стінах. Це називалося фрескою. Про неї забулося, інколи згадують в товстих книгах.

Гайдучкові дуже подобається накат, щоб стіни золотились і сріблились. Він наказував Єфремові робити накат. Але Єфрем прогнав голову, щоб не заважав, щоб не ліз у не своє діло.

Приходять дивитися на Єфремову роботу, стоять, пороззявлявши роти. А він у заяложеному халаті, вмокає пензель у пляшечку, яка виглядає із бокової нашитої кишеньки, люди прицмокують, а його лінії співають.

— От, сибіряка!

Всіх цікавить, що він за цю роботу візьме, але всі знають, що він із Гайдучком не годився. Він ніколи наперед не годиться. Як совість підкаже. І всім цікаво, яка в Гайдучка совість.

А взагалі, де б і що Хмарочос не робив, скрізь залишає по собі якусь пам'ять. Для школи побудував знаменитого нужника і загатив ставка. Про того нужника він сам не любить згадувати, бо йому за нього мало не записали строгача. Врятувало те, що Єфрем у той час зовсім недавно повернувся в село і щойно став на партоблік. Викрутився, а його будову ніхто не зруйнував. Уся справа в тому, де брав цеглу. А було воно так: за школою — два цвинтарі: наш і католицький. Католицький залишився після осадників. Цей цвинтар пережив Пілсудського, але ненадовго. Його відкрили в громадській діброві, серед столітніх дубів. Тоді Єфрем був дитиною. За юнацтва він пам'ятав: на католицькому цвинтарі ховали із військовим почетом

осадників, старих капралів і навіть одного майора. Осадники понаставляли собі родинні склепи. Вони й мертві хотіли вкоренитися на завойованій землі. Коли обидві війни — польсько-німецька і радянсько-німецька — відгриміли, село наступило на католицький цвинтар. Спочатку було зрубано дубину. Потім розібрано каміння. Все це робилося поступово, непомітно, нікому не падало у вічі. Мовби так і треба. А підняв Єфрем руку на склеп — блюзнірство. Він доказував, що в тому склепові лежав майор Твардовський — сволота і бандит, не одного звів зі світу, в тридцятих роках його підстрілили, коли б не підстрілили, напевно спалив би село а чи переселив би всіх на мазурські болота. Але його ганили. Свій блюзнірський вчинок Єфрем обгрунтовував теоретично: наша земля не потерпить окупанта-мертвяка...

Хмарочос не міг жити без Дунаєва. Не мав сім'ї, але в селі не почував себе самотнім, вертався сюди із найдаальших країв. І кривобока хата, в якій уже не раз забивалися навхрест двері, відчинялася перед ним, приймала його.

Молодим, ще за Польщі, він без гроша в кишені помандрував із своїм сусідом Яковом Главаком у місто, вчитися у гімназії. То була важка наука. Війна порізнила Єфрема і Якова. Стали по двох лініях фронту. Єфрем опинився аж у Горькому. Звідти, восени першого року війни, його закинули як підричника на Полісся. І всю війну він провів тут, висаджуючи поїзди, знищуючи комунікації, перейшов із своєю групою Віслу, а згодом встановлював Радянську владу у своєму районі, — знищував бандерівців. Яків у час окупації був старостою, а потім його поставили головою сільради. Він прислужував відомому бандитові Лукашеві Хмарі.

В час окупації Єфрем провідував своє село, все знав про Якова, полював за ним. Полював і за Лукашем Хмарою, який недовго був комендантом поліції. Одного разу мало не приволік їх у ліс на мотузці: партизани наскочили на районний банк, а Яків гостював у Лукаша. Не вдалося. Повтікали, погубивши автомати, не знаючи, хто в них цілився. А в Єфрема було завдання оточити хату коменданта.

На залізницях Брест — Ковель і Ковель — Сарни Хмарочос підірвав тридцять два ешелони. Йому мали

присвоїти звання Героя Радянського Союзу. Всі документи пішли у Москву, але він одержав п'ять років тюрми. Була причина.

Лукаш Хмара кружляв по району. В Дунаєві не можна було нікого поставити головою сільради: всіх розстрілював, всіх вішав. Поставили Якова Главака.

І ось Єфрем зустрівся із колишнім товаришем. Яків повинен був допомогти знешкодити банду. Домовились, чекали слушного часу.

Сигнал, і опергрупа вийшла. Бандбоївка розташувалася на хуторах, над озером Світезянкою. Підпливли на човнах. Вилізли, не встигли розсипатись і попали на засаду. Бандбоївка загнала опергрупу в озеро. Без човнів. Лукаш Хмара ходив берегом.

— Совіти! Вилазьте! А ні — топіться!

Їх розстрілювали, і вони гинули, як мухи.

Єфрем дав нюра і поплив. Озеро велике. Куля влучила в плече. Але він переплив озеро.

Було ясно: їх зрадили. Доповідаючи начальникові МДБ про те, що сталося, Єфрем і на хвилинку не сумнівався в зраді. Про операцію міг знати голова сільради Яків Главак. Адже з ним все погоджували. Єфрем із начальником МДБ виїхали в село. Лукаш розстріляв у Дунаєві трьох голів сільради і повісив четвертого — свого брата.

Хоча Єфремове плече було й перев'язане, але він дав волю своїм рукам, коли почалася розмова з Яковом Главакком.

За порушення соціалістичної законності і Хмарочос, і начальник МДБ стали перед судом. Яків Главак більше свідчив на начальника МДБ. Він заїкнувся, що Єфрем ніби його й не чіпав.

— Ах ти, бандитська мордо! Я тебе не бив? Кажеш, не бив? — розвернувся і почав бити голову сільради на суді.

Довга далекосхідна магістраль і арештантський поїзд домчали Єфрема Хмарочоса на океанський берег, за яким сходить сонце.

У таборі — рангами не нижче капітана. Розвантажували американські кораблі — тушонку, спали в бараках на чистих простирадлах, під теплими коцями. Їли консерви на пристані, не відходячи від каси. Матросичужоземці показували на мигах: «Кримінал!» — і ви-

раховували на пальцях, скільки років. Єфрем показував їм свою розчепірену п'ятірню — п'ять років.

Відсидів сім місяців: попався на гарячому Яків Главак. Єфремові пересуд, звільнили, а він барився рушати в рідні краї. Туди його везли без пересадок, а назад він їхав, як хотів, навчаючись різних професій, змінюючи їх, повільно просуваючись на захід. У Горькому — на його другій батьківщині — його поновили в партії. Розвідшкола, де він вчився, клопоталася про документи, які представлялися на Героя, але документів не виявилось.

Єфрем Хмарочос писав Сталіну. За партизанську доблесть не мав ніяких нагород, крім бюста самого Сталіна, подарованого командиром загону десь у сорок другому році. Цього бюста привезли із Великої землі. Бронзовий, сантиметрів десять заввишки, він був для диверсанта найкоштовнішою річчю. Повіз його і в заслання. Сталін був у партизанському кожусі. Кожух розстібнутий, баранячий комір викладений. Він Єфремові рішуче подобався. Єфрем називав його бюстиком. Поставивши його перед собою, вмокав ручку в чорнильницю, чорнило висихало, а він дивився на Сталіна, і в голові не знаходилось слів, які б лягли на папір. Таке саме було з ним і в бараці засуджених. І хоча він не одержав ні однієї відповіді на свої куці подання, пересуд і звільнення, таке швидко, вважав неминучою справедливістю, яку особисто встановив Сталін. Він вірив, що його листи Сталін конче читає, і все залежить від Поскрьобишева, коли той подасть йому на розгляд. З бюстом на своїх грудях — першого партизана в бронзовому кожусі — Єфрем підпалював бікфордіві шнури. Зараз він сидів перед ним і хотів написати йому всю правду. Сталін усе знає. Не просив нагород. Це було мізерією, не вартою Сталінової уваги. Колишній партизан думав про свого колишнього товариша Якова. Йому згадувалося, як вони вчилися у гімназії, заробляючи злоті рубанням дров і розвантажуванням поїздів. Як сталося, що він став бандитом, а я партизаном? І не міг відповісти. Йому хотілося написати, чому Сталін і в сорок другому, і в сорок третьому році давав накази (сам тих наказів не читав але виконував) не вступати у бій з бандерівцями, окрім, як прочесати від них залізничні лінії? Але передумав. Сталіну було видніше. Написав, що Яків Главак

уже сидить, а Лукаш Хмара попадеться до його рук. Відповідь не забарилася. Але забарився Єфрем. Лукаш Хмара сам собі перерізав у криївці горло.

Село охрестило Єфрема сибірякою.

Тепер він стоїть на козлах, його пензель — у таборі не тільки розвантажувалася американська тушонка, — торкається білої стіни, кладе на ній кольори, щоб вони вигравали. Лінії, овали, ніби й нехитра річ, а за ними відкривається простір. Маляр-самоук кладе на стіни свою розчленовану душу — розчленований світ, який і таїть полиск партизанських повстань, береже цвіт волошок і маків. Здається, шумить десь ліс, та нікому не розкажує своєї таїни. І стіни — як озерні хвилі.

19

Марта закінчила десятилітку, можна було в інститут чи бодай у технікум, але самотна мати, клопіт про шмат насущника не пустили. Та й в середній школі праці було більше, як науки. Вона не цуралася праці. Звикла до ферми змалку, замінила матір. Вона заробляла гроші, мала додаткову оплату. Траплялися перебої, платню часто затримували. Але в них був хліб і до хліба, не сиділи голодні. Не в шовки, але одягалися.

Кинути село їй було лячно.

Тодорка привела із міста свою Таїску. Хвалилася нею, і Таїска сама хвалилася. Вона молодша від Марти. Скінчила семирічку і — в кулінарну школу. Вбувшись у райцентрі: вчилася, жила у гуртожитку, влаштувалася у придорожній чайній, перейшла на квартиру, поводи́ла себе незалежно і зверхньо. На її очах проходили сотні людей — прості, з начальства, і вона вміла їх розрізняти, всі для неї не були однакові. Вона недолюблювала тих, що ховалися обідати в окремій кабіні. Знала п'яниць і голодних. Зовнішньо виглядала старшою і дорослішою, ніж Марта. Підстрижена під хлопця, з пофарбованими темно-каштановими косима, з підведеними помадою губами, була гарною і вродливою. Старомодний проділь на прилизаній голові і нетугі кіски прибіднювали Марту. Таїска не хотіла знати жодної сентиментальності, яку так зовнішньо зберігають сільські дівчата. В короткій сукенці, в модних ботах, ноги в капроні, який Марта натягала тільки про

свято, в легкому плащі чеського виробу, Таїска була легка і стрімка, як молодість. Більшу половину грошей вона віддавала матері. На ті гроші брат вчився на курсах механізаторів. Тодорка хвалилася, що найменшу доньку доведе до найвищих шкіл. Її Таїска мала бути для Марти прикладом. Ще б пак, вона працює шість годин, має вихідний, відпустку і не знає безлічі начальства. Тодорка не просто вмовляла, насила на Гафію віддати Марту у місто. В Таїсці є безліч подруг, роблять у промкомбінаті, а там є різні цехи: шевський, кравецький... нехай іде туди ученицею.

Марта знала тільки свій райцентр, а Таїска в Кременці — колись повітовому місті. Тепер там є інститут і кілька технікумів.

Поява Таїски збентежила Марту. Хлопці не вертаються з армії в село. Вертаються танкісти. Вони відразу переучуються на шоферів. А інші — на Донбас, на Львівсько-Волинський басейн. Чому б і собі не спробувати, не бути, як Таїска?

Шкода і своєї хати, і матері, і тих поросят, що вигривала їх на морозі.

Але Марті все Таїсчине подобається. Марта навіть із якоюсь злістю розпрощалася із Таїскою і побігла на ферму.

Радіон наколов дров і поплівся кудись. Вона зачинилася в червоному кутку. Зняла із стіни дзеркальце і вимкнула гучномовець. Глянула на себе, на свій чорний халат і скинула його.

Сіла на лаву, розплела, розпустила коси, взяла їх у кулачок. Чи буде гарно їй обстриженій? Виходило ніби гарно. Голівка не така маленька. Якщо коси змити, вони напухнявляють, не будуть гладенькі, приховують трішки випуклий лоб, і обличчя, кругленьке, як паляничка, видовжиться. В Таїсці брови чорні-чорні. Вона і брови підфарбовує. Але в неї нема таких довгих вій, як у Марти. У Марти вони аж позагиналися, ніби стережуть сині очі. Піти б у місто, бути б у місті, вона б і собі пофарбувала губи, трішки-трішки, щоб були червонішими, але не так густо, як Таїска. А брів і вій фарбувати не треба. Марта поводила пальцем по своїх припухлих, ніким не цілованих губах. А Таїска, напевно, вже цілувалася? Смуток Мартиної душі глянув із дзеркала синіми очима. Згадався Тиміш. Але їй би вивчитися на кравчиню, не скніти б на тій свино-

фермі! Випустила коси із кулачка, розсипались коси, впали на дзеркало.

Хтось термосив двері. Вона кинулася до халата, до хустки. Двері зіскочили з гачка. Ввійшов Тиміш.

— Вийди! Вийди! — закричала.

Він позадкував, став за порогом.

Марта збрала, скрутила, як могла, коси, пов'язала хустиною і застігнула поли чорного халата. Закасувала довгі рукави, коли знову ступив Тиміш.

— Вибач, я тобі перешкодив...

— Скоро не будеш, — відповіла різко.

— Йдеш на кравчиню?

— А тобі що до того?

— Риба шукає, де глибше...

— А я не риба, і ти не рибалка!

Тиміш підступив ближче до Марти, а вона відійшла і відвернулася від нього.

— Невже ти гадаєш, що я хочу тобі нещастя?

— А що ти можеш? Бачила, як судив Гайдучка! А нахвалявся!

Тимошеві хотілося їй багато сказати, колючого, неприємного.

— А те можу, що нікуди тебе не пущу! — крикнув він.

— Ов-ва, держіть мене вдвох, бо одному нема що, — і вона виметнулася з червоного кутка.

Тиміш стояв посеред тисової хижки, давно не біленої, задимленої, на нього світило віконечко на чотири шибочки, на столі-розкаряці стояв глухий гучномовець і лежало плазом дзеркало.

20

Що Гайдучок винен, знали всі. Але судити не могли. Проте його викликали в район. З ним розмовляв перший секретар райкому партії.

Іздовому Миколі набридло чекати. Гайдучок на таку okazji поїхав не машиною, а кіньми. Коні з'їли весь обрік з превеликої опалки, з'їли все сіно і перемерзли. Микола оббігав і раймаг, і залізну лавку підстригся в Івана Мордковича Ліпманова, а голови не видно.

Іздовий плюнув на все, поплівся, провідав чайну, тут же перед буфетною стойкою випив за своє здо-

ров'я по два з причепом, тобто пляшку з білою головою, розлиту на два рази у кухоль, і два кухлі пива. Закусив рукавом, а що був голоден, то його швидко розібрало, і він ні сіло ні впало став думати про Івана Мордковича — фризера з польських часів. Ніяк не міг дотумкати, як голяреві вдалося вижити. Це ж тільки він один зі всіх євреїв на цілісінький район залишився. Певно, тут щось нечисте. Спалено район, вибито всіх євреїв, а фризерна стоїть, і фрізер живий. Давненько, років три тому, засперечався Микола із Гайдучком: Микола наполягав, що Іван Мордкович відкупився, а Гайдучок стояв на тому, що єврей взяв хитрістю. Доводили один одному і розійшлися ні з чим. Сидір Миронович аж розсердився. Миколі, який за часів окупації ходив під стіл пішки, з'ясувати зараз, негайно цю справу видалося хтозна-як важливо. Моряцькою ходою — ноги на всю ширину, руки ножицями — він знову з'явився у перукарні.

Іван Мордкович голив Цимбалюка.

— Вас ще побрити? — звернувся до нього сам перукар. — Чи ж я не радив вам зробити за одним заходом? Тепер мусите чекати, — його обличчя, червоне й гладеньке, лисніло і сяяло. Скінчив балачку і впрязно витер бритву об палець, на якому біліла мильна піна.

— А мене брити не треба, — сказав Микола. — Зачекайте хвилиночку, бо ще переріжете чоловікові горло. Я спеціально зайшов спитатися, так, а ви мені поясніть: чи ви відкупилися, чи вам вдалося викрутитися?

— Відкупитися? Викрутитися? Від кого відкупитися, де викрутитися? Що це значить? — голяр затанцював. — Петре Олександровичу, чого він хоче?

Цимбалюк неохоче повернувся. Його ніс стирчав кушкою, під ним висіло милення.

— Він не знає, звідки викрутитися? — гукав Микола. — Ясно звідки: від фашистів! Ми із Сидором Мироновичем заспорили. Голова настоював, що ти взяв хитрістю, а я доказував, що ти відкупився, — перейшов Микола на «ти».

— Петре Олександровичу, антисеміт!.. Ви чули? Ви чуєте?

— Ти не сердься, не ображайся, скажи, як воно було по-правді. І товаришеві Цимбалюкові буде цікаво послухати.

— Він здурів... Вони здурили! — Іван Мордкович замахав бритвою.— Виженіть, виженіть їх!

— А потім ще хочеться мені знати: чи ти Іван, чи не Іван. Якщо Іван, то чого ти Мордкович?

Милення капнуло з-під носа Цимбалюкові в рот, і він grimнув:

— Ще одне слово — і п'ятнадцять діб!

— Мене? — настовбурчився іздовий.

— Петре Олександровичу, саджайте, але нехай не приводять до мене підмітати, я собі сам попідмітаю,— жажався такого обороту фрізер.

Насилу випхнули із перукарні і взяли на застібку двері.

— П'ятнадцять діб!

Це Миколу трохи витверезило, він стукнув себе кулаком в лоб і почав долати навкосяки вуличку.

Коні позаплутувалися в упряж. Стояв над кіньми: «Ножку, ножку...» Але коні не слухалися. Він скаржився їм на погане з ним поводження у голярні. Не бив коней. Повиплутував їх, вкоськуючи, виснув на гривастих шиях, плакав і витверезувався.

Цимбалюк хотів віддати його міліції, а як побачив, який він, махнув рукою.

Хмарою, в якій сатаніли блискавка і грим, з'явився Гайдучок. Він ніби якось увесь був схований під волохатою пижиковою шапкою. Руки у рукавах. Не сів, впав у сани. Його вигляд негайно вернув Миколі повну свідомість.

— Нализався, свинюка!

— Та я...

— Поганяй!

Коні понесли, самі звернули на бокову дорогу, яку любив Гайдучок, через плодоовочевий розсадник. На горбочку, над райцентром, у старому дуплистому парку голова побудувався. Тут виросла ціла невеличка вулиця, яку назвали «присідательська», похідне від «председатель». Стояло хат з п'ятнадцять. Всі, як одна: з широкими вікнами, з балконами над верандами. Котеджі німецького стилю, але під шифером. Що не котедж, то власний двір, обведений високим і глухим зеленим тином. Микола трохи відійшов і припиняв коней: Сидір Миронович любив помилуватися своєю хатою, яка стояла поки що пустою. За тином, у снігу — молодий сад. Голова покосився на своє обійстя.

На високому комині сиділа чорна ворона. Вона підплигнула, розняла крила і полетіла. Гайдучок муркнув.

«Дали йому прикурити»,— мелькнуло в голові іздового.

Сидір Миронович не наказував спиняти коней.

Вибралися на поля— горби впиралися у небосхил.

— Ану ставай!

Микола тпрукнув на коней і зачав виправдовуватися, що він випив з причини: хотілося докопатися, чи той Мордкович відкупився, чи таки викрутився.

— Замовчи і не вдавай дурня. Кому той смердун потрібен? Ти будеш чи не будеш приглядатися до Тимохи? Мене жучать, а я не можу слова сказати! Він що, святий?!

— Який там святий! — пхикнув іздовий, збив собі набакир шапку-кубанку, наче хотів похвастатися, що підстригся.

— Якщо не святий, то мусять за ним грішки водитися. Ти пий, хоч залийся. Сам поставлю. Але діло роби.

— Ми його зловимо, їй-богу, зловимо!

— Ти зараз, давай мені його зараз! — Гайдучок скреготнув своїми вставними зубами.— Ех, якби ти знав, Миколо!..

— Що?

— Пече! Тут пече! — і він показав на груди.

— Та ви й так того Тимоху ткнули носом у сортир. Бачиш, хотів голову під суд. Кого? Сидора Мироновича! Далеко куцому до зайця. А вчора..

— Що вчора?

— Як ви мені ото сказали, я з нього, падлюги, очей не спускаю. Він у червоний куток, а я під вікно, під віконечко. Ну й розмовонька у них була із Мартою.

— Заступався за Гафію, під'юджував?

— Яке там! Він у неї любові вимагає, а вона його слухати не хоче.

— Викручував їй руки?

— До того не дійшло. Вона хоче втікати із села, а він погрожує, що не пустить. Тяхтій, розварений рак!

— Аморальний тип,— сказав Гайдучок.

— Авжеж, що ненормальний. Проводжає її додому, а я у вербах. Вона попереду, він на півверстви, як той бичок. Вона — і не підходить! А він плентається. Я все знаю. Вона хоче у місто, а він: не пуцу!

— Забув, хто у колгоспі хазяїн. Я хазяїн! — гукнув Гайдучок, і в його голові визрівав якийсь план.

— Так вас за Гафію і за Тодору, вибачте? — поцікавився іздовий.

— За них і за нього, що ініціативи не даю... Вйо! Чого став!

— І зовсім я цього не розумію, — барився поганяти коней Микола. — Хіба ж ми для себе? Розсудіть: скирта колгоспна, а що колгоспне, те державне. Ми з вами за державне! Скрізь, кругом кричатиму! У колгоспі інакше не можна, ти на одному кінці рядна стоїш, а на другому вона тягне!

— Закричиш у буцегарні! Чого стоїш? Вйо!

21

Майіні діти жодне не подібне на неї, всі — вилитий Терентій Господарисько. Дрібнота, а вже думливі і відлюдкуваті. В кожному з них Майя бачила маленького Терентія, навіть у дівчинці, а тому й не дуже їх любила.

Йй минуло за тридцять, і почалася її друга молодість, та молодість, що ніколи у неї не минала, що, здається, тільки пригасала на якийсь час. Діти не старили її, вона народжувала їх ніби мимо своєї волі, набираючись ще більше сил і здоров'я. Вона не забувала про себе. Сива волосинка не сміла вплестися у її коси. Терентія вона зневажала. І не лише з кожним роком — з кожним новим днем свого заміжжя вона віддалялась і віддалялась від нього, як весна віддаляється від зими. Інколи йй здавалося, що вона і не замужем. Росли діти — парадокс її любові.

Майя мовби весь час чогось сподівалася, когось виглядала. Настало її літо, давно достигла та не осипалась її врода, але дзелебухами, без осоння, в якомусь затінку зеленіли її мрії, болісні, потаємні.

Вона гарно вдягалася. Йй усе було до лиця. Проте вона не мала для кого вдягатися. І Терентій, ревнивий, слабовільний, даремно придумував десятки історій, яких ніколи не було. Помітить сам, а чи йому перекажуть, що Майя всміхнулася Гайдучкові, ревнував її до Гайдучка. Він ревнував її до всіх бригадирів, до пайщиків-покупців, навіть до попа. І любив Терентій кожно-

го разу дивитися у віконце, проводжати Майю очима на роботу. Вікно замерзле. Він відхукував у шибочці шпарку, втуплювався у неї очима: Майя повільно йшла вулицею, злегка вигойдуючись на довгих ногах. Вища середнього зросту, в зимових чобітках чи у валянках, у синьому пальті, завуженому в талії, яке ще більше підкреслювало доладність її вигинистого стану, не йшла, а пливла. Ніколи не зводила чорного цигейкового комірця, і блідо-рожева тепла — з китайських — хустина молодила її. Майя цнотливо-гордо несла свою голову, і та голова завітчувала село. Що далі віддалялася Майя, ховаючись за вербами, то Терентій все спраглише й спраглише пив її очима, п'яніючи.

І в затінку доспівають вишні. А люди достигають в любові. Без неї не живуть, але часто вмирають, її не зазнавши.

Майя прагла любові. Вона накликала її ночами, рідко снами, частіше безсонням, накликала розпукою, коли Терентій спав а чи вдавав, що спить собі на лаві

Її літа — миналася зима, весніли земля і небо — накликали любов. То був Тиміш.

Не відразу, не громом-залпом, що потрясає душу, ранив її. Любов зростала і зріла непомітно для неї самої. Так зачіплюється на мурі гілка-берізка і вкорінюється.

Тиміш був дуже молодим, коли Майя прийшла у їх сім'ю. Вона підсміювалася з Тимоша, з його русого чуба, який не хотів зачісуватися догори. Вона дарувала йому свого гнучого жіночого гребінця, щоб припинав ним чуба, а Терентій вже тоді прикусував губи.

Радіон не любив Майї, але радів їй. Раділа і Фроська. невістка на весь Дунаїв. Софії було байдуже. Тільки стара Ярина відверто, не приховуючи, зневажала її, чужу, і називала пустою. Вона ненавиділа правнуків-нехрещенців і чекала — якщо не від Майї, то від них — карі на весь рід Господариськів.

Тиміш мужнів поза домом: технікум, армія. Без гребінця тримався його чуб, вибринював тугим колоссям.

Майя старша від нього на десять років, а молодша на більше, бо вона не з роду Господариськів, яких нищать турботи. Вона любить жити, воліє жити, не боячись переступів. Не дивиться на шлюб, як на сільце. Вона далася Терентієві до рук, не шукаючи захисту, захищала сама, і любила саму себе, свою силу, і було прием-

но, що її любили, до самозабуття солодко, що микють ноги. Але набридло. Хотілося цілуватися самій, а не щоб її, хотілося відчувати чийось силу, а не свою, хотілося любити, бути безсилою, впасти перед кимось на коліна і заплакати від щастя.

Вона чекала кохання, як сліпець прозріння. Так кує зозуля далекого лісу.

Тиміш впав у вічі, і вона згадувала свого гнучого гребінця, якого дарувала йому. Скільки тим гребінцем вичесала своїх кіс? Всіх не вичесала, мабуть, тільки ті, що боялися посивіти, ті, що самі повипадали.

За новорічним столом Майя очима, так схотілося, скидала з Тимоша військову уніформу, одягала його в чорний, доброго крою костюм, під ним біла нейлонова сорочка, вузький і довгий галстук,— дівки й молодіці втрачали б розум. А коли знала, що він упадає за Мартою, ошаленіла.

Тіні вечора найдовші — вони гуснуть і вкривають землю.

Майя підраховувала за прилавком заробіток. Зачинила порожню шухляду і скидала білого халата. Якраз ввалився Тиміш. Вона гукнула, що вже зачинено.

— Налий! Я ненадовго...

Вона не хотіла давати горілки.

— Я прошу,— глянув на неї і заслонив їй світ. Стояв Тиміш, як вечір.

У Майї, яка не лізла за словом у кишеню, якій хотілося подрочити його Гайдучком, Мартою, всі слова порозлігалися, голова стала порожньою, налилась дзвоном.

В кооперативі було що завгодно: бочки оселедців, бочки гасу, ковбаса, мило, горілка, книги... Висіли й перетлівали комути. Для Майї звично, що вступають бригадири, трактористи і випивають стоячи. А Тиміш? В нього якесь горе. Вона наливала йому, і в неї тремтіли руки.

— Доливай, ущерть! — випив одним махом, одним духом. Поставив склянку і більше не просив.— Гроші віддам,— і пішов.

Майя забула заткнути недопиту пляшку. Вона сполохано влізла в рукави свого пальта, начепила на двері колодку і побігла за ним. Їй хотілося наздогнати його за всяку ціну, мовби він рушив у свою останню дорогу, і якщо його не здожене, то ніколи більше не побачить.

Провесінь розлила струмки. Вулиця бриніла потоками.

Тиміш плівся, не обминаючи болота.

Майя добігла до нього, потягла його за рукав, наче котрогось із своїх хлопчиків.

Він оглянувся і відвернув голову.

Майя стояла якийсь мент — верба вийшла з обочини та й застрягла серед вулиці. Зважилася, наздогнала знову і потягла на сухе. Сама йшла по грязюці, держала його за сирій рукав, а мовби pestила його руку. Він відчув її тепло. Стривожено і гостро здригнулося його плече. А вона вела його. Він здався, прислонившись до неї. Відчувала вагу Тимошевого плеча. Йї стало душно, але хотілося отак йти, нікуди не зминаючи, йти хтознакуди. Хлюпало і чавкало під ногами. Над селом верховодив темний вечір. Капало із стріхастих хат. А звідти, з-за гори Татарки, сурмив вітер — воля лісу і степу.

З горбочка до їхньої хати, до хати на дві половини, брудний потік перепинив їм дорогу.

— Парубок! Впився... переніс би мене? — відчахнулася від нього, стала над тим потоком, як над своєю долею.

Тиміш бовванів, виростав над нею. Взяв, ніби переламав її, притис до грудей і поніс у потік, став, вода бризнула вище пояса. Він стояв у потоці, держачи її на руках. Майя звинулася всім своїм тугим тілом, не думаючи, що він не вдержить, випустить її, підвела свою голову, дотягнулась своїми губами до його уст і поцілувала.

Із стріхи дзвінко капало.

Під Тимошевими ногами бурунів, рвався потік.

Вона виплигнула із його рук.

А на порозі куняв Радіон, схилившись на городника.

— Здурів, мало не втопилися! — гукнула Майя і наче незаймана дівка, яка марить весною і її ж боїться, турнувши, зачепила свекра, вбігла у сіни.

Бачив їх чи ні Радіон? Спускав потік, щоб вода не затопила сіни, не налилась у хату.

— Іди й ти! Чого стоїш, Тимку?

Мрія — хліб душі. Необавлена мрією душа — валун. Радіон мав саме таку душу. В ній рідко прокидалися мрії. Не вбивця-професіонал, не грабіжник-рецидивіст, який і на безлюдному острові краде пісок. І не політик, який ставить на брехні правду. Він — мужик-хлібороб. Хліб його робота і його мрія. І коли він добував із своєї камінь-душі мрію, вона викресувалася, наче вогонь.

Радіон ніколи не плакав казна-що. Люди на крутому хлібі мріють круто і напевно. Він лягав спати і знав, що робитиме зранку. Так було з малих, найменших літ і так залишилося до старості. Змалку його будили досвітком і заставляли до роботи. Парубкував, цурався праці. А оженився, запрягся у ярмо. І вже не скидав його із своєї шиї, хіба на свято. Ніколи в тому ярмі йому не було легко, похилився, але шия ще і зараз гне ободи, і плечі можуть підперти гору.

Ослін дощатим підголів'ям впирається у ліжко. Радіон тільки спустив із ослона ноги, Фроська миттю схопилася із ліжка. Вони давно сплять порізно.

Він не встигав умитися, набирав у рот води, потім зливав собі з рота на руки, а Фроська вже прибрала із ослона сінника, застелила своє ліжко і ставила на стіл снідання. Радіон мовчав, як гріб. Його невисоке й випукле чоло прорізував грубий рубець. Поквапом, ніби хтось підганяв, їлося сало із хлібом і запивалося узваром. Він покидав жінку, яка стояла, тамуючи подих, чекаючи, поки Радіон поснідає. Він не казав їй, коли прийде. З того рубця на його чолі вона сама повинна була вичитувати, де і що Радіон робитиме, в якій порі чекати його на обід. І Фроська ніколи не помилялася, на перший поклик була під боком, чи то щоб слугувати, чи то щоб допомогти.

Радіон хапонував з вішака шапку, зиркнув і на Тимошеву, скривився та й почовгав. Тиміш досипав. І батько не зважувався його будити. Йшов селом, а синова шапка, неначе жива, висіла перед очима. Солдатська вушанка, сіра, як кіт клубочком. Вона не давала спокою. Хіба можна так довго спати?

Він розпалив під парником, але й у полум'ї не хотів горіти привид Тимошевої шапки.

Радіон квапився. Сіріло, і він боявся згаяти хвили-

ку. Що мине, того не завернеш. Мрія, видобута з його камінь-душі,— нова хата, поглинула всю істоту. Сердився на Тимоша, але будити боявся. А Софію прогнав з дому, щоб не вилежувалася, патякаючи з бабою, а йшла і робила, куди послали. Скоро Терентій має бути тут, нехай за смаркачами жінки дивляться. Всіх Радіон взяв у руки, окрім Тимоша. В цьому не проявлялася слабкість, керувався розрахунком.

Згадуючи своє дитинство, викликаючи забуте: перша світова війна, мати-солдатка, Лук'ян старший, він молодший, ні разу не дорікнув матері, що зганяла його з ліжка, не дорікнув і батькові, який за ослух міг потягнути нашійником, а то чим-небудь і замашнішим. То була його наука, яку він перейняв, та не завжди її вдається самому використати. А ще — його наукою є сонце: до сходу і до пізнього заходу бути на ногах. Хіба тепер так роблять, як колись? Тепер сонце давно зійшло, десята година, а воно щойно на роботу суне.

Закипіло в парнику, і на дверях став Терентій. Його обличчя мовби прикрите, сховане за невидимою пеленою.

Вони порозумілися мовчки. Радіон зварив картоплю і повагом рушив із кормокухні. Терентій вступився перед ним, щоб негайно приєднатися на дорозі до нерідного батька. Йшли до гаража, де стоять машини і де вишуговують вітри.

Шофер заводив самоскида.

Радіонові очі блиснули у доброму сподіванні. Він підніс свою руку до високої баранячої шапки, даючи шоферові на добридень, і потягся в кабінку. А Терентій — на кузов.

Самоскид здригнувся — мотор завівся. Шофер кинув під сидіння заводну корбу, сів і став закурювати «Димок» — сигаретки, в яких попадається не тільки коріння, січка й огризки мотуззя. Радіон незадоволено плямкнув. Шофер із смаком пакнув сигарету, затягнувся, примружився і запитав:

— Куди ви зібралися?

— Як-то куди? — крикнув Радіон. — Ти що, вчорашній?!

— В тім то й діло, що не вчорашній. Нині за цеглою не поїдемо.

— А ти куди?

— Я за жомом. За цеглою мені краще: трудодень і могорич, але наказ!

Якби загасло сонце і серед білого дня наступила ніч, Радіона це так не здивувало б, як те, що не буде машини.

— Хто перерозпорядився?

— Ваш Тимко.

— Т-тим-ко-о...

— Хочте вилазьте, а хочте їдьте накидати жом.

Радіон скрипів пружинами сидіння і не хотів покидати самоскида. Терентій встиг зіскочити. Шофер рушив.

— Стій! Стій! Куди ти мене преш?

Самоскид зупинився перед конторою. Шофер висадив Радіона перед Тимошевим носом. Той стояв під плотом.

— М-машина... ц-цегла! — підняв Радіон над Тимошевою головою руки.

— Ви мені, тату, колгоспними машинами не розпоряджайтеся!

— Чуєш! Чуєш, що він каже, Терентію!

23

Весна зустрілася із зимою, і з'явилися проліски. Марта поназбирувала їх під Татаркою, принесла в червоний куток і підливала у склянці.

— Підливаєш весну, дівко! — Гайдучок зняв із своєї голови кашкета із жовтої шкіри.

Марта поставила квіти на підвіконник, а сама прихилилася до стіни, мовби шукала в стіни захисту. Скільки разів збиралася йти до Гайдучка по ту довідку, та все страхалася. Тиміш міг підмовити голову, щоб не давав. Куба від себе, від сільради обіцяв. Але ж треба й від Гайдучка, що він відпускає з колгоспу, бо інакше паспорта не виробить.

— Чув, що збираєшся нас кидати? — питався в'їдливо і насмішкувато голова. — Магомет до гори не йде, прийшла гора до Магомета.

— Збиралася, Сидоре Мироновичу.

— Побоювалася, чи що? Я не звір!.. Ти добра свинарка. А Тимоша тобі не шкода?

— Він мені і не сват, і не брат!

— Ти ж його любиш?

— Таке...

— Ну-ну, не гарячися. Ходила на промкомбінат, до-мовилася...

Марта спалахнула:

— Це він, Тиміш, вам усе розп'якав? Ви прийшли розказати, щоб я і не рипалася! А я не хочу доглядати ваших свиней! Не хочу! — халат із довгими заковченими рукавами робив її ще меншою, а тому роздратованішою. Вона скидала його. — Одягли мене, як черницю. Одягайтеся самі!

Гайдучок дав їй викричатися і солідно сказав:

— А я не проти, щоб ти ішла.

Марта відразу втихла, підняла з долівки халата.

— Я спиняти не буду.

— Ви правду?..

— Гайдучок слів на вітер не кидає. Довідку я напишу. Ти мені скажи: твоя мати на мене не обижається?

— Що ви... — сказала Марта неправду.

Гайдучок подався собі, а вона стояла як заворожена. Хотілося бігти, похвалитися матері. Це ж стільки обмізковувалося, як би підступити до голови, а він сам прийшов. Схилилась на підвіконня, нагнулася до квітів, взяла на зуб пелюсточку. Пелюсточка була гіркою.

З огидою скидала халата, а тепер перепросила його і носилася по свинарнику, як птаха.

Під обід додому — і мати була рада.

А день довго не минав. День плив у вечір, плив у весну. Сонце спускалося за Гливаху — гряди невисоких гір, які заступають село із заходу. Вони синьо туманіють. І під червоними полами неба ці гори — як подих землі, яка не хоче прокинутися зі сну.

Марті найбільше не хотілося, щоб у цей вечір прийшов Тиміш. Вона відганяла його від себе у думках, боронилася від нього, ніби від загрозованої небезпеки, від свого нещастя.

Все випадало їй із рук, але навіть набридлі свині не здавалися їй осоружно-потворними. Годувала їх і прощалася з ними. Бачила місто, згадувала Таїску і промкомбінат. Ходили ж з матір'ю. Їх запевнили, що учні потрібні. А в обідню пору висипали хлопці й дівчата з цехів — подвір'я не могло вмістити. Всі гарні, святкові.

Тиміш не заявився, а Гайдучок заїхав удруге. Мико-

ла не глушив мотора, і Марта знала: голова побуде недовго.

— Ти чому не світиш? Гасу нема? — гукнув Гайдучок і заторохтів сірниками. Він чомусь неголосно смівся. Той його сміх зливався з торохкотінням сірників, його сміх був начинений вогнем, що спав.

Марта піднесла ліхтарню.

Спалахнуло світло, і Гайдучок дістав із глибокої кишені, наче вихопив із грудей, блокнот-книжечку, розгорнув і дістав папірця.

— На, читай...

Марта читала довідку, а голова дивився на неї. Вона цього не бачила: його погляд, ковзнувшись дівочого обличчя, впав на її ноги.

— Можна забрати, Сидоре Мироновичу? — вона глянула на нього, і він видався їй не таким старим, навіть молодцюватим.

Гайдучок сказав:

— Там же нема печатки. Я заїхав, щоб підвезти тебе додому. Підшукаю заміну і тоді поставлю печатку.

На дворі гуркотіла машина.

24

Тиміш приходив додому, коли всі спали, і виходив, коли вже батька не було. Не хотілося їм стрічатися. Радіон нехтував сином, не помічав його. Чув, як скрипіли двері, бачив, як Тиміш роздягався, але не обзивався до нього. А коли той вечеряв, його дратувало Тимошеве плямкання, — бач, їдла не цурається. Батька рідного знеславив, довелося з машини вилазити. Але Радіон не вставав, не накидався на Тимоша. Це не було боягузтво — мужицька впертість мовчати і робити своє, ні в кого не шукаючи захисту. Тиміш вечеряв, а батько в думках виказував йому свою правоту: «Чи ти гадаєш, що мені та хата потрібна? Тобі вона потрібна, дурню. Треба користуватися моментом, а не строїти із себе чортзна-що. Колись і я вплутувався у політику, але як розписали її мені шомполами — дуже неінтересно! Чоловікові що треба? Колись вбивалися за землю. А зараз бери її скільки хочеш. Наділяли б десятками десятин, ніхто б не взяв. Бо інші часи. Тепер що потрібно? Добра робота і своя хата. Все інше пусте.

Мені плювати, що Майя скаче до тебе, як сучка, і, як кобила, шкирить зуби. Мені плювати, що ти сам бігаєш за Маргою, як собака. Будеш мати добру роботу і свою хату, вчительку, професорку засватаєш. А за вітрогона, який нині тут, завтра там,— увесь світ мені рідня, я чесний,— замащена свинарка не піде. І добре зробить. Я, Тимку, знаю, чим життя пахне. Чоловіка не переробиш. Вовки живуть зграєю, але кожен вовк свою вовчицю знає. Думай про себе, то й інші про тебе подумують. Думують про того і поважають того, з ким треба рахуватися. А якщо ти нуль, гріш тобі ціна. Так-то, сину...»

А Тиміш теж довго не міг заснути. Кожен його день спливав у гарячці. Мав до всього діло. І хоча Гайдучок попередив, щоб він у господарство не ліз, господарство — не та парафія, Тиміш скрізь тикав свого носа. Не дав машини батькові і відразу по селі: «А що ви думаєте? Машини весні потрібні. Добре зробив. Тепер Гайдучок його не підкусить. Гайдучок нарочито давав машину, щоб потім пригадати. Гайдучок до смерті не забуде йому Тодору і Гафію».

Тимошеві не був байдужим людський поговор. Він ніде не хотів показувати: ось-то я! Його мучила Марта. Через неї напився. Але і він починав розуміти її поривання у місто. Софія — сестра — інститут закінчила, нехай Марта буде кравчиною. А потім буде видно.

Пахло сівбою, він човпся у кузні, у коморах, придивлявся до машин і до зерна. На його очах гострилися лемеші і підтягувалися гайки на сівалках. Він не цурався корби трієра і лопатував насіння. Не тому, що не вистачало робочих рук. В селі їх було забагато, навіть дуже забагато. Він починав навіть розуміти складність цього загальнодержавного питання і доходив висновку, що село не дуже змінюватиметься й буде бідніти, а не багатіти, якщо в такій ситуації не збільшуватиметься техніка, механізація. Цей погляд — однобічний, але його, власний, не позичений. Він не вважав, що земля родитиме із принуки. Він ходив по деяких хатах. Надоумив дядько-сибіряка: «Що ти мені мелеш, як колись, а як зараз. Добре мені, добре тобі, а в кого біда з одним, з двома, а в Тодося-інваліда з п'ятьма макогонами ганяється!» Він був у Тодося. В нього померла жінка. П'ять макогонів — п'ятеро дітей. Дременули на

під — курява стовпом. Годосеві виписали пуд муки і фіру соломи.

Ранок гнав Тимоша на колгоспне дворище. Мазуха його жаліла, ставила на стіл яечню з салом. Він рідніший їй, ніж Терентій, той відділився, а Тимошеве життя тільки починається. І Тиміш, якому не довелося знати материнської ласки, поважав Фроську. Вони ніколи між собою не ворогували. Стара Ярина казала, що Фроська буде за Тимоша спасенною. Це боса Ліда — його мати — вимолила в матері божої, аби Фросьчине серце любило нерідного сина. Не перед Терентієм, перед його матір'ю, яка нічого не знала, йому було совісно за Майю.

А хата починала будуватися. Кругом лежали купи кострубатого неотесаного каміння, стоси цегли. Тиміш вигулькнув із сіней, його перепинила Майя. Вона вихитнулася із-за стоса цегли. На камінні бавилися її діти — малі Терентії. Тиміш примружився від погляду Майїних очей, які осліпили його. Її очі сяяли гострим блиском, були нахабними, не приховували ні своєї сили, ні свого захоплення. На губах застигло щось ласкаве, паморочливо-терпке. Тиміш оглянувся: чи не видно часом мачухи?

— Не дав нам машини, а ми цеглу возимо, — сказала вона з докором.

— Що ще скажеш?

— Хіба тобі не соромно: брат механіком, батько човпється на кормокухні, матір поженуть до буряків, сам надриваєшся на колгосп, а мусимо наймати машину з автоколони?

— Ні, не соромно.

— Про кар'єру думаєш? Гайдучок все одно ошукає. Та так, що все життя пам'ятатимеш!

Діти косували на Тимоша із-під своїх лобенят.

Він не міг бачити Майї, обійшов її і не спинився.

— А весняна вода збігла, і потік висох, — крикнула вона йому у спину.

Її голос стояв у його вухах.

Тиміш мучився від Майїного поцілунку. Не міг його забути. Як воно сталося? Який би п'яний не був, не мав права підіймати її на руки. Матір трьох дітей, жінку брата, братову! Ні разу не дозволив собі поцілувати Марту, а сам дозволив цілувати себе. Безсилля людини, яку пожаліли. Чи ж вона пожаліла? Він назавжди

запам'ятав її поцілунок, пристрасний, як бентежна жіноча душа. Її губи виливали всю жагу сп'янілих грудей, в її очах видивлялася вся глибина надлюдського відчаю. Вона пила його і хотіла, щоб він випив хоча б крапельку її жаги, щоб краєм ока глянув на неї. Такі поцілунки народжують або добро, або зло. На такі поцілунки спроможні ті, хто не жалкує себе.

Він йшов стежкою і йому здавалося, що під ногами хлюпає каламутний весняний потік.

Заскреготали гальма, і Тиміш мало не повис на радіаторі. Микола скерував «бобика» на стежку. З кабінки — скло піднесено козирком — гукнув Гайдучок:

— Сідай, секретарю, поїхали в поле!

Тиміш забрався на заднє сидіння. Йому не хотілося ні про що балакати. Гайдучок, ніби між іншим, повідомив що свинарка Романюк збирається у місто і що він не має права її стримувати. Тиміш не обізвався.

Над головою лопотів брезент. Вигнали за село — горбами чорніли ріллі, під небокраєм зеленіла озимина.

Тиміш знав, де добра земля, де недобра. Гайдучок на правлінні затвердив, де і що буде сіятися. Він найбільше клопотався цукровими буряками. Під них відвели колишні осадницькі й попівські гони. Сюди вивезли гній. Тут взимку Тиміш застав картярів. Зразу ж за Татаркою.

Гайдучок ступив на ріллю. Взяв у руку землю, розтер і понюхав.

— Як ти думаєш, на пшеничницьку буряки виростуть?

А Тиміш запитав його про інше:

— Хіба тут сто двадцять гектарів?

— А скільки, по-твоєму?

— Тут завжди було двісті.

— Я на око не міряю. В агронома все записано, можеш перевірити,— і голова ступив далі, залишаючи на ріллі глибокі сліди.

Вони із Тимошем не помирилися, але й не сварилися: мирно співіснували. Тільки одного разу Гайдучок підкусив Тимоша, коли директор РТС сам привіз запчастини.

Вони вдвох робили одне й те ж — готували сівбу.

Від ріллі поїхали на озимину. Аж на той бік, де межі із сусіднім колгоспом. У сусідів сіріла стерня.

— В них трактори вийшли з ходу. Чекають запчас-

тин. Дай, і тобі дадуть,— сказав Гайдучок, ніби не звертаючись до Тимоша, повагом ступаючи по своєму житі.

Правнуки навперейми бігли за Яриною. Володя, Славик і Наташа. Правда, дівчинку Наташею називала тільки мама, а прабаба, баба і дід, сам Терентій кликали її просто Наталкою. Дівчинці важко наздоганяти хлопчаків, але не хотіла пасти задніх і, притомлена, дріботіла за ними, далеко за собою полишивши бабу. Ярина й на старість не ходила з паличкою. Зігнута, висохла, чіпко трималася ногами землі й не захекувалась. Вона вела дітей у поля.

Наталка задихалася й подала бабуні ручку, а хлопці вибрикували попереду. Так і йшли вони через село, коло кооперативу, коло школи. Діти у сандаликах, хлопці на босу ногу, дівчинка у шкарпетках. А Ярина босяком. Одягнені діти теж по-новітньому: Володя і Славик у коротких штанцях на шлейках, у сорочечках із короткими рукавами, Наталка у сарафанчику. А Ярина в камізельці, в запасці. Тільки хустина в неї біла, як в молодиці.

За селом хлопці й собі побралися за руки.

Почалася сівба, і Ярина не могла всидіти дома. Діти до того пустували, що об'їдали їй голову. Вона сказала, що поведе їх у поля покаже, як люди засівають землю, сама подивиться, бо на зарік, мабуть, помре і не побачить більше весни.

— Ні, ви ще не вмрете,— сказав найстарший Володя.

— Не вмирайте. Чого вам вмирати? — просив бабу, щоб вона не вмирала, Славик.

Наталка просто заплакала.

Славик подумав і набундючено:

— А коли наша мама помре, я ні за що не піду на цвинтар.

— А то ж чого? — накинулася на нього баба.

— Бо вона мене біла і не любить батька... Ви не вмирайте, бабо. Почекайте, заким ми не повиростаємо.

Стара Ярина обізвала Славика малим і дурним, а всім дітям обіцялася жити і не вмирати, аж поки вони будуть великі і поженяться.

Поля розлягалися від гуркоту тракторів. За тракторами стелилася курява, а над ними вилися димки.

Володя держав за руку Славіка, а бабуня його і Наталку, стояли собі край шляху, малі проти високого неба. А над шляхом — бочки і мішки. Хлопчаків так і підмивало туди.

Баба розказувала, як її малою батьки возили в поля; сіяли, косили чи жали, завжди мусили брати із собою. Батько сіяв, мати волочила за ним, а вона сиділа на возі.

— Тоді тракторів не було. Правда? — допитувався Володя.

— А правда, сину.

— Тоді були пани,— сказав Славік.

— Хіба їх і тепер нема,— заікнулася баба.

А Наталка зарепетувала:

— А я фоцу, фоцу, фоцу... пташку. Дайте мені пташку!

І тоді вони всі почули, як над полями дзвенять жайворонки.

Лежала поорана земля. Ярина слухала дитячий щепіт, і хто знає, що вона думала, стоячи на просторі.

Земля дала життя її родові, їй самій. Земля була її придане. Пущено великі плуги, і нема польових доріг, нема стежок, які велись через горби: самі масиви. Очі впираються у небо. Всі хочуть широких шляхів. Усе на землі, і усе із землі. Вона дає, вона і пожирає. Людей, деревину і звіра. Ярині — матері братовбивць — як не знати сили землі? Як не знати меж, що ділять однаків і народи? У найбільшій розпущі, впавши на Лук'янову могилу, не кляла землю. То був би найбільший гріх. Вона кляла себе, кляла за те, що народила двох ворогів. А сусіди казали, що їй ще добре, бо знає, де синова могила, а от їх сини наклали головами на війнах... А за що б'ються народи? Раніше йшли навкулочки, пускали стріли і рубалися сокирами, пізніше вигадали кульки і бомби, а тепер мають оті непритомні, себто атомні...

Над землею у сонці вились жайворонки. І хмарки, як бородаті духи неба. Кожна грудочка скиглить: «Засій...» А голубі вітри гойдають землю, як колиску. Пахне весна.

Завернувся трактор один і другий, тягнуть за собою сівалки. Доїхали до шляху, поспинялися. Трактористи

пили із бочки воду, а сіячі насипали у скрині ячмінь. Правнуки покидали бабу, помчали туди. А їй іти не хотілося. Підняла із землі бадилину торішньої порубки. Самосійна квітка, мабуть, цвіла торішньої осені. Мороз прибив її, поруділи, але не струпішіли із зубчиками листочки, прим'явся, висушився, та не згубився цвіт. Ця бадиліна в її руках пахла минулим, давнім, Ярининим дитинством, дівуванням і газдівством: квітка клопоту і ненависті. Ярина тільки й знала, що все своє життя виполювала її з поля, з городу. Негарна, бридка, цвіла жовтим цвітом мерця, запоганюючи землю. Її гірке молочко прилипало до рук, і руки не відмивалися. Наривала її ряднами і годувала корову. А вона цвіла — всі поля жовті. І коло неї — сині блавати. Ярина держала торішню бадиліну, зморожену, випрану дощами, відчувала дух польового зілля, і їй не страшно було лягти, простягнутися на ріллі та й вмерти, як вмерла та негарна польова квітка.

Трактористи і сіячі вигукували бабі, що вона привела їм помічників. Діти набирали зерна і сіяли на вже засіяному полі.

А Наталка виколювала ямочку, зробила для жайворафонка гніздо і все кликала-кликкала, задираючи вгору голову:

— Сідай, сідай у гніздечко!..

Бабі було нелегко забирати дітей із поля. Вона накричалася, поки скликала їх. А коли вела додому, держачи за руки, щоб не повиривалися і не повтікали, то казала:

— Я водила і показувала вам силу землі.

Правнуки сміялися, бо вони тієї сили землі не бачили.

— Яка ж вона, бабо?

— Ми скопаємо на городі грядки, засадимо їх, тоді побачите.

— І в нас виростуть соняшники? — питався Славик.

— Соняшники і гарбузи. А між грядками насіємо квітів. І наш город буде, як писана писанка. Земля хоче, щоб її засівали, бо вона мусить родити.

— Бабо, бабо, а в мою ямочку сяде жайворонок?

— Сяде, доню, зів'є гніздечко, виведе діток, і молоді жайворонята славитимуть землю.

Марту ніщо не спиняло, щоб почати жити по-новому. Підвозячи її додому, Гайдучок радив: «Домовляйся про роботу і про квартиру. Через тиждень відпусти». І вони з матір'ю, Тодорка склала їм компанію, знову подалися до Кременця. На цей раз не просто на розвідини, майже влаштовуюватись. Здали заяву. Їм пообіцяно: буде довідка, вивісять наказ. Марті ще більше, ніж за першим разом, сподобалося подвір'я промкомбінату, прохідна будка і довгі, одноповерхові будівлі майстерень, клумби, обкладені цеглою.

З контори Тодорка забрала їх на доччину квартиру. Тут і їй мало знайтися місце.

Таїска квартирувала на околиці, під цвинтарем. Тодорка знала всі перипетії життя-буття квартирохазяйки. Їй лучилося щастя. Сама селючка, незугарна. Вже по війні її, немолоду дівку, колгоспницю, засватав муляр-міщанин, удівець. А що був старий, то скоро помер. Його брати відібрали у Варки (так зветься хазяйка) половину хати, ту, що з ганком. Вона прорубала собі двері. Має клаптик городу і садок. Держить корову і курей. При місті, чому не жити?

Варка зустріла їх, притримуючи дзвякитливе пєся, яке рвалося із прив'язу. Вона справді була бридка. Дебела й коротконога, груди зрослися із животом, короторука, схожа на велику, надуту жабу, яку роздуває пиха власного задоволення. Червоне, мовби із окропу, обличчя і запалі очиці були непривітними, погордливими. Марта бачила її вдруге, і вдруге вона їй не подобалася ще більше. Це був тип жінки, що більше на неї дивишся, то більше її впізнаєш, то більше ненавидиш. Виведена із села, відлучена від нього, Варка не могла стати міщанкою. В ній поєднувалося грубе мужицтво із містечковим свавіллям. Вона одержувала за чоловіка, з яким не прожила й п'яти років, невеличку пенсію і дерла з квартиранток.

— У мене двоє дівчат. Я не обижаюся, кавалерів не водять. Чого ж, можна і третю, п'ятдесят карбованців. Так всі платять,— не закривала свого широкого, губатого рота, хоча все сказала.

На тому вони й погодилися.

Марта повинна принести свої простирадла, ковдру і подушку. Поки спатиме на розкладачці. Варка збере

грошенят, купить залізне ліжко, бо вона на трьох квартиранток не розраховувала. Якби Тодорка не просила і не ручалася за Марту, нізащо не прийняла б: хто знає, що воно Марта за дівчина? Тепер дівчата осоружніші хлопців. Ти її впусти, а потім не виженеш. А вона безсила вдовиця, хто за неї заступиться?

Тодорка приганила Варку за такі слова: Марта — сама втіха.

Марта не призналася матері, що хазяйка їй не сподобалася. Подумала: при звичаюся. Дітей з хазяйкою не хрестити. Вранці на роботу, ввечері до сну, і бачити її не буду. А там, може, щось ліпше трапиться.

Тягнувся обіцяний Гайдучком тиждень. Довгі дні, а ще довші ночі ніяк не могли скінчитися. Свиноферма остогидла. Марта мертвяком повзла на роботу, товклася там і мучилася, не могла дочекатися ночі, щоб впасти у ліжко, накритися з головою і мріяти.

Від тих безконечних мрій про нове життя їй інколи здавалося, що вона щось ніби загубила і не може його знайти. Що б воно могло бути?

Марта бачилася із Софією. І Софія радила їй вчитися, бо зараз без професії не можна. На свинофермі добре, поки молода.

Мартині подружки повизимовували корів і телят. Тих корів, що постукували костюмами, поздавано на м'ясо. Поголів'я зменшилося, і колгосп докуповував у людей. А дівчата йшли із ферми і несли пісні. Весна і дівчата не можуть без пісень, як річка без води. Несуть, сіючи їх, як траву, і хочуть, щоб вони посходили квітками. Сумно-журні були б ті квіти, бо всі дівчата виводять підголосками, нема хлопців, які б озвалися з полів і підтягнули. Туга-пісня росте над селом, і гора Татарка, і гряда Гливаха пускають сумлуни.

Чи ти, сину, переріс?

Чи ти, сину, недоріс?..

Торік співала і Марта. А зараз думала про Тимоша. Що впертіше збиралася у місто, то більше думала про нього. Думала, що його до неї не пускає гордість: зарікався не пустити її із села, а Гайдучок вирішив по-іншому. Тиміш тільки сильний на словах, а вся влада у Гайдучкових руках. Таїска при кожній стрічі націптувала, що у місті — хлопець на хлопцеві стоїть.

Але зараз, коли Марта вже не треба нікому кланятися, коли через п'ять днів вона вже буде у місті, їй хотілося б, щоб Тиміш навідався. Хоча б ненадовго. Вона згадувала, який він із себе. І Тиміш уявлявся їй гарнішим і вродливішим, ніж насправді. Його чуб — покосами на голові. А його блакитні, кажуть, материнські, очі завжди ховали задуму-ласку. А на його гладеньке обличчя падали тіні смутку. Він дивився на неї з мукою. І його господариськів орлиний ніс над стисненим, широкоустим ротом здавався їй тепер зовсім не таким, прямишим і меншим. В усіх Господариськів орлині носи, широкі роти і трохи видовжені, загнуті, видаються наперед підборіддя. Мартина уява чомусь надавала Тимошеві вроді не властивих мужчині дівчачих рис. Насправді його небесні очі завжди були гострими і проникливими, на обличчя падали не тіні смутку, а тіні жорстокості. Марта бачила його таким, яким їй хотілося б його бачити. І якби хтось почав заперечувати оте її бачення, нізачо не повірила б. Взятє із дійсного, але довершене уявою і виношене в душі, ніщо не може заслонити, навіть нелюбов.

Марта згадувала всі їхні зустрічі, які закінчувалися півсварками. Вона навіть винила себе. Це почуття вини прийшло до неї не тільки зараз, ще тоді, взимку, коли він хотів її проводити, а вона його проганяла, теж картала себе на самоті. Але потім знову все повторювалося. Її ніхто ніколи не проводжав під руку. І їй хотілося знати, як воно буває. Мабуть, що дуже щасливо. Проте уникала тієї щасливості чи відкладала її надалі, на майбутнє. Нові зустрічі закінчувалися, як і попередні.

Його не було, і їй хотілося, щоб він прийшов. Навіть виправдовувала Тимоша: сівба, посівна, і в нього, певно, болять ноги.

На кормокухні товкся неговіркий Радіон. Питатися в нього про Тимоша боялася й подумати.

Вона пізно йшла додому, сподівалася, що перестріне Тимоша. Не перестріла.

Мати йшла по воду, віддала їй відра, а сама побігла до Тодорки. Чи не по розсаду?

Марта начепила відра на коромисло і подалася у яр.

Тиміш не приходив учора, не прийде і сьогодні. Нехай і не приходить. Ще трохи, і не побачить її. Вона

вивчиться на кравчиню, а як вивчиться, забере до себе матір. Житимуть у місті. Їй хотілося бути у майбутньому, але думки заверталися назад.

Вона не знала, що значить любити.

Вечір спадав на село. Зелень ще тільки пробивається, а вишні й терни зачинають цвісти. Ніде нема стільки вишень, як в Дунаєві. Хати в пінистому молоці. Марта не думає про Тимоша, так думає про Господариськів. Повіз старий Господарисько-солдат вишні на продаж. Взяв із собою Радіона чи Лук'яна, того, що Радіон вбив. Обое були малими. Цю билицю повторюють у селі, як байку, приказуючи: грай, грай, дограєшся, як Господарисько. Старий спродав діжки вишень, вторгувався. Радіон чи Лук'ян просить, щоб батько купив булку, а між возами йде гра: червона виграє, чорна програє — три карти. Стояв Господарисько, взявшись у боки, придивлявся, а як зачав грати, то не було за що купити синові булку. Продувся...

Не знала Марта, що таке любов, їй хотілося бачити Тимоша, і навіть вишні, які розцвіли, нагадали їй про його рід.

— Добрий вечір...

Марта втопила у криниці відро, а Тиміш розсміявся, і його сміх побіг яром, наче сміявся сам яр.

Криниця — один круг бетону. Там б'є джерело. Тиміш перехилився, упіймав відро, набрав і в друге води. Він — запилюжений, засмаглий, гімнастерка прилипла до плечей.

Марта сперлася об коромисло.

— Йдеш на промкомбінат?

Їй хотілося крикнути, що так, йде, і ніхто не може її втримати, бо ні в кого, навіть у партійного секретаря, нема такої сили, але з нею сталося щось дивне, і вона сказала тихо:

— Йду...

Тиміш підступив, узявся за коромисло, а потім взяв за руку Марту. І вона не прийняла своєї руки, шорсткої, із затверділою долонею і твердими пальцями. Він не гладив їй руку, навіть не стискав, держав у своїй. Їх ділило коромисло. Воно, наче живе, стало вислизати з їх рук. Тиміш безборонно поклав коромисло на землю і вперше взяв Марту під руку. Посідали під терновим кущем.

Їм ніби не було про що одне одному сказати. Мовча-

ли. Тиміш дивився їй в очі, і Марта не приймала своїх. Чорні, на малому обличчі, вони заступали все її лице і не туманіли. У тих очах не було лукавого блиску, була дівоча зрілість, яка прагла вірності, сама того не розуміючи. Під білою в горошок блузкою дихали тверді груди, а з вирізу на шиї вгадувалися білі й ніжні перса.

— Значить, вирішила?

— Давно...— вона сподівалася, що він її відмовлятиме, і насторожилась.

— Що ж, кравчиною бути непогано,— вів Тиміш.

— Ти так думаєш? — і тяглася своїми очима до його, нітрохи не соромлячись.

— Я багато передумав.

Вона обняла своїми руками зігнуті коліна, на яких туго натягнувся поділок спідниці. Її припухлі губи стали ще повнішими і трішки-трішки розтуленими.

— Кажу тобі без дурака, я так думаю, бо село мусить переродитися.

— Це саме мені казала і ваша Софія. Я цього не розумію. Мені не хочеться бути із свиньми, не хочеться знати трудоднів. Який тільки чорт їх вигадав, сам, не бійсь, зарплату одержує. Я хочу шити і мати якусь певну копійку.

Тиміш мовби не слухав її, казав своє:

— Дуже багато народило село людей, занадто багато, щоб втримати їх на своїх перелазях. Та й перелазів тих нема. Літ за двадцять, якщо не буде війни, від села тільки й залишиться, що сади і ферми.

— І ти не дорікаєш мені?

Тиміш мовчав.

А вона дивилася йому в очі. Йому згадалася Майя, він відігнав цей спогад, обняв, міцно стиснув маленькі Мартині плечі. Вона вся затремтіла, затрепетала, він горнув її до своїх грудей. Розв'язалася і впала з Мартиної голови хустина. Він цілував її, відривав од її губ свої губи, і ті губи питалися:

— Ти мене не забудеш?..

Густо й біло цвів терен, а під ним біла хустина.

— Доню!

І яром озвалося:

— Д-о-н-ю...

Софія подала на Борисюка в суд і позбулася роботи. Цей суд — суцця комедія. Зерно на посів лежало і пріло, його не перетравлювали і не провіювали. Софія викликала інспекцію. Інспекція склала акта, але тут вийшла постановова, щоб землі колгоспу приєднати до плодоовочевого радгоспу, і на тім закінчилося.

Колгосп розформовувався. Цього об'єднання найбільше чекали самі колгоспники, переходили на тверду оплату. Про Софію, про її трудовлаштування думалося найменше. Її профіль — зерно, а радгосп плодоовочевий. А потім — підсиджує начальство.

Борисюк — свій чоловік у районі — відразу став начальником будівництва майбутнього консервного заводу.

Ліквідовувалася колгоспна контора. Тут не залишалося навіть відділення. Так-сяк мали доглянути озимі, а на землях, відведених під ярові, планувалося висадити яблуні.

Борисюк забрав із собою бухгалтера і рахівника. По-старому він користувався колгоспними кіньми.

З церемонією: вчорашні конторівці стояли, позадиравши голови, Борисюк власноручно зняв дзвона, обережно ніс його перед собою, наче величезного баняка. Всі дивилися, як він чіпляв дзвона до розвори, як прив'язував його товстим дротом.

Борисюк не утруднював себе тим, щоб ставити ногу на стельвагу, вилазячи на воза. Для цього мав інший, зручніший спосіб. Хіба йому, такому тлустому і животастому, личилося дертися на стельвагу? Іздовий поставив коло воза стільчика, змів його долонею. Борисюк став на тому підвищенні, окинув востаннє поглядом недавнє володіння, взявся руками за полудрабки і перевалився на вимощене сіном і застелене брезентом сидіння. Він покидав замкнуту на величезну колодку контору з перекошеними вікнами, покидав неокриті хліви, залитий цементом майдан критого току, купи плугів і сівалок, загороджених для чогось тільки з одного боку, і гори гною, на яких цвірінькали вдячні горобці.

Хльоснули віжки, коні неквапом потягли воза, на розворі бамкнув дзвін — знак того, що Борисюкові тут не хазяйнувати.

Його ніхто не проводжав, і він не вважав за потрібне з ким-небудь прощатися. Не прийшли навіть сторожі, не кажучи про бригадирів.

Софії він не помічав, а вона стояла на колгоспному подвір'ї, не знаючи, куди подітися.

Бухгалтер і дівчина-рахівниця виявили більше чемності. Вони, не приховуючи своєї зневаги і люті, ніби по команді відвернулися від неї і подались на дорогу Борисюк не взяв їх до себе на воза. Над полями чулося: бам-бам, дзелень-бам, то знову повільно й протяжно. Бухгалтер ніс рахівницю, бо вона була його, не колгоспна, дівчина вимахувала руками, йшли, наздоганяючи бамкання дзвона.

На спустілому подвір'ї появилвся сторож. Він наблизився до Софії, спинився і колупнув довгою палицею землю.

— От і минулося.

— Що минулося, діду?

— Бамкнуло, як по мертвій душі. А душа, вона жива... Скільки я пережив їх, тих голів колгоспів... Якби мені бог стільки віку прибавив.

— Тепер буде радгосп, діду.

— Мені то що? Нехай і так. Як не жити, а помремо, всі будемо у колгоспі чи у радгоспі, як би не називати. Моя баба давненько вже туди записалася.

— Скажіть, а ви не жаліли ні за одним головою? Чи село?

— Щоб село, не знаю. А за себе скажу: не в голові діло, коли в'язів нема. Нащо тужити, як не було за ким жити?.. А ви часом не з нового начальства?

— Я була тут агрономом.

— Знаю, що агрономом, але, може, начальницею поставили?

— Ні.

— То й добре. Будьте людиною.

— Хіба начальство не люди?

— Люди. Чому ні? Я пам'ятаю вїта, який ходив до церкви, щоб старців обділювати. Бувало, прийде, кожному дідові і кожній бабі щось дасть, дітям канфети давав. Візьме та й насипле повну пригорщу. І не доведи, господи, щоб хто одмовився! Дуже обижався!.. А ще я пам'ятаю попа, який відбирав у старців по кавалкові хліба за те, що під його церквою милостиню збирали.

— Ви багато прожили?

— Я не такий старий, як давній. Пам'ятаю панів. Тепера всі рівні, як пальці з однієї руки. Тільки ті пальці ховаються в різні рукавиці. Одні в брезентові, другі в плетені, а треті — в ремінні. Мені що? Я можу і без рукавиць, бо і задурно люблю робити. Ви так не потрапите, вам так чи інакше начальницею бути, — і пішов, не попрощавшись.

Його балаканина була дуже причіпливою, не держалася купи: психологія того, що з мужика став сторожем, якому нема що вартувати.

Подалася з порожнього двору і Софія. Йшла через поля. Треба було забрати свою валізочку і просити в районі роботу.

Нарочито взяла через поля, так було ближче на той куток, де квартирувала.

У видолинку, край дороги, сидів гурт жінок, про щось вибалакували, а одна жінка штурляла городником.

Тут лежала купа міндобрив.

Жінки не повставали, сиділи, коли Софія підійшла до них.

— Одна працює, а семеро дивляться? — спробувала пожартувати Софія.

— А ми як на футболі. У нас футбольний сезон, — відказала жінка, схожа на дунаївецьку Тодорку. — На футболі тисячами сидять і дивляться!

Жінки розсміялися і, коли вона поминула їх, стали сидючи, повільно розсувати сіро-білу купу, не маючи наміру її розсіювати.

В районі її просили зачекати кілька днів. Не було іншого виходу, як добитися додому. Несла свою валізочку. По той бік райцентру, за старим парком, в якому розбудувалися голови колгоспів, на вигоні вона побачила таку картину: робітники обводили колючим дротом чималий плац, а на виспі, порослій муравою, стояв Борисюк, заклавши руки за борт коричневого вельветового кітеля. Поряд на стовпі підчеплено дзвона. З сердечка звисала мотузка.

Дома її стріли непривітно.

Батько набундючено кинув:

— Вигнали? — і забрався з хати.

Одна стара Ярина була їй рада.

А з Тимошем Софія відразу посварилася.

— Ти чого панікуєш? Колгосп ввіллявся у радгосп. Роботу тобі дадуть, без роботи не будеш. Борисюк із своїм дзвоном не довго продержиться, а слухати теревені якогось сторожа і потім розповідати мені, трубити, як по радіо... А ще комсомолка!

28

Крутиться колесо звичайного собі воза. Воно повільно обертається під гору, гримить із гори, вистукує по вибоїнах, засідає у болоті, щоб знову ж таки випхнутися на сухе. І щоб йому, такому нехитрому із нехитрої чумацької мажі, швидше крутилося, випряжено волів, випряжено коней, застосовано пару і електрику. На це колесо натягнуто шини. Його піднято у небо. Але ніхто й ніщо не може без нього обійтися. І на землі, і на небі. Ні колишні ординці, ні сучасні ескадрильї.

Кожне століття, наче той індивід, має свій власний характер і свої особливості, має своє колесо. Кожне покоління кричить у майбутнє своїм криком.

Так думає Тиміш. І ті його думки про історію, про те, що людство вперто тягне свого воза до цивілізації, на перший погляд такі примітивні, зовсім не виключають наукових обґрунтувань, що історія людства — це відкриття океанів і земель, паровий двигун, електрика, хімія і, нарешті, розщеплення атома. І зараз сперечаються, що характерніше для середини двадцятого віку: розщеплення атомного ядра чи завоювання космосу? Тиміш вірить у технічний прогрес. Але йому здається, що з того часу, як люди відкинули бога і поставили собі за мету змінити світ, історія — це не тільки вдосконалення коліс і воза. Правда, його не мучить те, чому, утверджуючи гуманізм, людство не може подолати варварство. Без колеса не могли обійтися Магеллан і інквізитори. Його не мучило, чому людство, вдосконалюючи себе, вдосконалювало й варварство? Він безапеляційно вірить у своє чарівне колесо. І тому йому здається, що найхарактернішою ознакою полудня його віку є політична боротьба, змагання не за те, куди те колесо поверне, а з якою швидкістю воно гнатиме до комунізму.

Він врівав у Сталіна, хоча той вже помер.

Він ніколи б не заперечив, що муки сучасної доби, її корчі — демократія.

Тиміш вважав, що він не якийсь там підпихач отого «колеса», а іздець.

Не дуже підкований у теорії, спрямовував своє думання у єдине русло і плив за течією дійсності. Він вважав її розумною.

Сам додумався про своє колесо. І ввечері, коли на полях стихає гомін, лягає горілиць і думає. Про село. Тоді він забуває про всі теорії.

Він згадує, яким запам'ятав село у дитинстві. Як воно змінилося! Згадує село на Вологодщині, де служив в армії.

Приплющує очі й бачить: вулиці, не дуже широкі, але в'їжджені,— вулиці його дитинства. Скрізь тини, в багачів дротяні сітки, ворота, брами, а за ними подвір'я. У кожен двір — дорога. За тинами — хліви і клуні, комори. Хати в колі будівель. Від сусіда до сусіда стежка через перелаз. У кожного кінь, хоча б один. Безкінних було п'ятеро, бо їх село не з бідних. Безкінники жили над ярами — під Гливахою і під Татаркою. Їхні хатки бовваніли, як сови.

А на полях сиділи осадники. В них все муроване і помпи-криниці.

Таким село було зовнішньо. А внутрішньо воно кричало: землі! А її не було.

Село мусило було пропасти. Але пропала Польща, і настав час села. В шалі й однастайності за заподіяні кривди село рушило на осадників. Його ніхто не спиняв. І воно помстилося. Знищило не тільки муровані будівлі, змело панських богів,— матки боски і Єзусів Христусів на роздоріжжях. Тимошеві згадалося це веселе свавільство, як він пастушком зривав у покоях завіси і скидав богів.

Пущено трактори — чорнозем.

Але згодом село злякалося. Трактори зачепили його межі. І батько держав обома руками матір, щоб не кидалася під гусені. Але мати-мачуха все одно виривалася і кидалась.

Село не розбагатіло на осадниках. З мурів-кам'яниць не побудовано жодної халупки, не перекрито жодної стріхи зірваним цинком. Навпаки, село само почало збуватися своїх клунь, своїх хлівів і комор. Все це звозилося на колгоспний двір, неначе б і ставилось.

Дивина, чи що, але й цурпалка від того всього. Тесані із каменю ферми, зерносховища, а від того, що звозилося, — й сліду.

Занепали сільські доріжки — тільки шлях через все село. Прокладено й нову, прямо з поля на колгоспний двір, а ті вулички і провулки, якими возилося снопи, гналося череди, повужчали, заросли.

Непотрібні брами, поламано й порозгороджувано тини. Впали сокири на дерево. Село прорубувалося.

Тиміш був учнем, допомагав зривати дротяну сітку в Главаків. Главачка нічого не боронила: її Якуб на Воркуті. Вона стояла на порозі й ламала під запаскою пальці.

— Що, сердишся? — питався її Єфрем Васильович. — Ми цією сіткою загородимо колгоспних курчат.

— Знімайте, ваше право...

— Наше право — воля!

— Певно, що воля. Було, вийдеш із хати, станеш на порозі: стодола, хліви, брама — все загороджено. Вітер тільки над смеречиною. А тепер — воля! Де не стань, вітер підхопить...

Спустілі селянські подвір'я не довго лежали вталованими токами. Скопали городниками. І де будівлі, теж городи. Тільки стежечка, щоб пройти до хати.

Але піди, запитай колишнього багатія, як він живе? І навіть він скаже, що тепер менше робить, а їсть краще.

Тимошеві думки залітають далі, він пригадує село на Вологодщині. І там — хатка і хлівець. Але бачив інше: вікна навхрест забиті дошками. Щеплені яблуні переродилися в дички. І ніде нічого. Без людей здичавіло дерево. Бачив і нові села — котеджі і ферми.

Кожне село шукає своєї дороги.

Його шлях на дерев'яному возі закінчився. Воно не вмирає, а перероджується. Тиміш дійшов цього висновку і підвівся. Земля забрала всю втому. Він потягнувся, розкинув руки і відчув, який молодий.

Він йшов, але думки не покидали його. Село вимагає спеціалістів. Вся біда в неуках, в таких, як Гайдучок. Вони все псують. Висаджують буряки на двохстах гектарах, а пишуть, що на ста двадцяти. Кого обдурюють?

Для держави село не ідилічні перелази — фабрика зерна і м'яса. Хто знає, який профіль, зерновий чи

м'ясомолочний, обере собі зрештою Дунаїв. Але обере. Він прощається із хатами і хлівцями, виніс собі за село ферми і вигнав над ними водогонку.

Темніла Татарка, нагадуючи якогось велетня, що зігнувся, наставив свої плечі і не може розігнутися.

Тиміш обігнув гору й подався через городи. Так ближче до Марти. Його перепинило чиєсь хлипання. За вишнями не видно.

— Як тобі поведеться на тій Миколаївщині? Літо довге-довге...

— А ти не плач. Не вперше їду. Як там наспіють жнива, нехай Галька тут не бариться. Я напишу.

— Куди ж ти спішиш?

— От, маєш! До поїзда йти і йти. Корову пильнуй, насуши трави. І паця годуй. А я хліба зароблю!

— Та корова, те теля, чоловічку ти мій!..

Хтось виїжджав на роботу в південні області.

Тиміш покрадьки відступив, щоб обійти іншою дорогою.

29

Радіона різко перемінила окупація і війна. Запустив вуса, своя хата і своя садиба стали для нього наймилішими. Проте в ньому вже не прокинулася любов до землі, та любов, що колись довела його до братовбивства. Його не дуже тягнуло на люди, мовби зазирив перед ними.

Всю свою молодість він поклав на те, щоб вибитися, стати господарем. Він женився, відділився від Лук'яна, щоб удвох з Лідою стверджувати свою господарську міць. Вони з Лук'яном спрягалися, мали по коневі. І Радіон водив на нічне свого і Лук'янового коня, підпасав осадницькі вівса, не боячись кулі. Але ті коненята все одно не були такими, як знаменитий попівський огир. Пана видно по халявах, а мужика по конях... Він сів за ґрати, а Ліда постриглася у монастир. Так скінчилася перша фаза його господарювання.

Фроська із Яриною зберегли господарку. Фроська врослася у рід Господариськів. Ця непомітна і незавидна жінка стала часткою господарки Господариськів і, коли Радіон вернувся як хазяїн, перейшла до його рук. Інакше не могло бути. І Радіон плекав надію знову

стати на ноги. І ставав. Почалася друга фаза господарювання. Вона скінчилася тим, що його побили під церквою шомполами.

З часів окупації Радіон зрідка згадував минуле. Він не думав, що від багатьох бід, від ворожнечі у сім'ї Господариськів звільнилася саме Ліда, ставши покутою всіх і за всіх. Якби він не жив із Фроською, з Терентієвою матір'ю, чи попустив би коли йому Терентій, чи простив би смерть батька?

Радіон не розумів і не хотів розуміти Лідиної покути. Коли вона не захотіла вернутися з монастиря,— виврав і викинув її з серця. Тиміш підріс, виріс, і йому було соромно, що його мати монашка. Радіоною-бо мораллю було: якщо рука перестала служити, відсічи її!

Він не виправдовував свого вбивства, але не вважав за потрібне його замолювати. Каявся, але не карався. Могло статися й по-іншому: замість Лук'яна він міг упасти мертвим. Хтось мав умерти, бо на одній межі їм, братам, не було місця.

Якщо Радіон згадував той давній ранок, росяний, із молодим сонцем, його очі ставали скляними, він дивився порожньо, нічого не бачив, спігнув. Жодна складочка не ворушилася на його лобі, жодна жилочка не здригалася на його обличчі. Він знав, добре знав: повернися той день, і все сталося б так, як сталося. Якби Лук'ян воскрес і якби їм знову довелося жити на одній межі, вони вбивалися б удруге.

Він пам'ятав Лук'яна. Сам розкопав його могилу, сам переніс на цвинтар, коли кам'яного хреста поставили у воротах. Ніхто не бачив, ніхто не знає, а Радіон серед ночі кожної весни йде на цвинтар. Тоді він не ночує дома. І Лук'янова могила завжди після цього оправлена.

Хрест у воротах кожен час мав нагадувати про Лук'яна. Відколи його перенесли з городу, ні Радіон, ні Фроська не вважали за потрібне його білити. Він посірів і став поростати мохом. Його фотографували для газет і журналів. Не підзолочувався напис, страшні слова: «...посередством серпа»... Його ще можна було прочитати, але він западався. На кам'яній плиті, вишурованій і вичовганій, бавилися Терентієві діти, гомоніли, посідавши на ній, старі баби.

Радіон проходив повз хреста, не помічаючи його.

І на цей раз, вибравшись на базар, поминув хреста. Спинився у воротах, глянув із горбочка, як кладеться фундамент нової хати, закинув на плечі порожнє міща і пішов. З тим будівництвом у нього і в Майї пропав усякий спокій.

Йому й зоддалік подобалася кладка фундаменту. І він вже снів рейками. Підвалище такий, що без рейок не обійтися.

Вантажівка підбрала його на дорозі. Але коли машина почала спинятися, щоб підбирати інших, він, притримуючи своє порожнє міща, видушував із себе:

— Що тим людям на тому базарі треба? Чого вони сунуть?

Виповнений кузов тиснувся навколо нього, притискав його до кабіни і відповідав йому гучним реготом.

— Де той дільничний? За чим він дивиться?

— П'є горілку... Ха-ха... А ви, дядьку, посуньтеся!

Шофер поскидав базарян перед райцентром, а Радіон таки доїхав на самісінський ярмарковий майдан, який розбили на окопиську. Злізши із кузова, він вдарився долонями своїх сукняних галіфе, тріпонував міщам, а потім тим же міщам протер собі очі.

Оддалік від усього, районне селище, проте, славилося своїми базарами. Сюди стікалися навколишні села, і найжджало багато машин з крамом. А на «Волгах» і на «Москвичах» — спекулянти.

Радіон не любив товктися без діла по базару, дерти свої очі на лотки, на фургони і м'яти боки. Ніби риба поміж осокою, проплив він це все, пробираючись на базарні зади. Тут було вільніше. Товпилися тільки біля паперових килимів та біля баяністів, які награвали заморські мелодії, нещадно їх фальшивлячи. Радіон глянув на це все з презирством і почав дошукуватися, де ж торгують дефіцитом — будматеріалами. Він знайшов цемент, сторгувався, а тут підвхнувся продавець рейок. В потертій уніформі залізничника, від кашкета тільки й залишилося, що кокарда, на грудях тільняшка, він своїм довгим ротом, у якому не вмщувався довгий язик, викинув:

— Р-лейки? — і показав своїми вибалушеними очима на пролом у паркані.

Не треба думати, що ця кокардо-тільняшка побоювалася міліції. Сині кашкети видніли то там, то сям. Але

базари з їхньої точки зору влаштовуються не для чого іншого, як для того, аби брати хабарі.

Радіон, зафрахтувавши мішок цементу, вирішив глянути на рейки. Він проліз вслід за криворотим через парканний пролом: тут починався католицький цвинтар. Криворотий завів його прямо у склеп. Їх перепинила синя шапка. Міліціонер ніби встав із гроба. Криворотий щось тицьнув йому в лапу, і синя шапка зникла.

— С-сюда! Р-лейки — пер-лвий сорт!

Радіонові треба п'ятнадцять штук, але не завадило б і запасних дві-три, доведеться кілька штук перерубувати. Склеп високий, ходиш не згинаючись. В кутку віко від домовини.

— Скільки? — бевкнув Радіон, думаючи: правду кажуть, що на цьому базарі торгують і під землею.

— По куску!

— Що по куску? Мені потрібні цілі. Скільки в тебе рейок?

— Двадцять! А по куску — значить по сто!

— По сто рублів? Вони ж іржаві?

Криворотий скипів, що в його товарі знайдено гандж.

— То ж залізо!

В цей час у склеп зайшла жінка-черниця, але вони за торгом її не помітили.

— Я й кажу: іржаві, а ти — по сотні...

— Скільки тр-леба?

— Може, сімнадцять.

— Бер-ли всі двадцять, а плати, як за вісімнадцять. Згода?

Радіон почав в умі підраховувати, чи його одурено чи ні, бо рейки більше, як по дев'яносто, не коштують.

— Бер-лете чи ні?

— Слава богу! — черниця сотворила хресне знамено, благословляючи їх. — Купуй, Радіоне. Хату ставиш? То була Ліда.

Криворотий визвірився, щоб прогнати черницю, але Радіон підняв руку.

— Чого тобі треба? — спитався. — Іди, десь там поговоримо...

— Нема про що, Радіоне. — Її лице, її руки білі, наче неживі, а ноги чорні й потріскані. — Я побачила тебе, йдучи через той цвинтар. Скажи, як Тиміш, як син?

— Нічого... А ти чом не в монастирі?

— Нас розігнали. Я ходжу по всьому світі. Благо-
словляю тебе, Радіоне...— і вона тричі хрестила його.
Вона пішла, і Радіон кинувся їй услід.

Базар наче здурів:

— Ліда! Боса Ліда! Свята!..

30

Над вишнями гудуть хрущі, а плугатарі-трактористи в полі. Терентій на нічних змінах. Вдень вони з Радіоном мурують. Найняли тільки майстра і підмайстра, котлован викопали самі і камінь самі тешуть.

Гудуть хрущі — з полів повіває літо. Меженіє річка-потік. І звідти, де верболози переплелися з калиною, де дика шипшина шлюбує із дубками, де нависла черемха,— соловейко.

Майя сидить із дітьми на камінні. Дітям хочеться спати. Вона бере найменшу на руки, хлопці тягнуться самі. І вона старається якомога швидше покласти їх до ліжка. Присипляє їх поцілунками.

На вікнах сіріють білі фіранки.

Спинаючись на пальці, Майя не йде, виповзає з хати, як кішка. Покрадьки пробирається через спільні сіни. Діти сплять, а її нема. Вона на волі. Так їй здається. Вона нехтує всім, забуває про все. Воля кінчається разом з молодістю. Але Майя ще відчуває силу.

Вечір за вечором вона покидала хату, забиралась під стоси цегли і чіпіла в тіні під вишнями. Звідси їй було видно і сільську вулицю, і заїзд у свій двір. А її ніхто не міг бачити, хіба б шукав. Слухала: з полів повівало літо і сиділа на нагрітій за день цеглі.

Спершись плечима об вишню, підібгавши ноги, вона оголила свої білі коліна, підставила їх зорям і не чула хрущів над своєю головою. Вона вдивлялася на в'їзд у двір і бачила: з горбка стікає бурхливий потік, той потік, в якому держав її Тиміш на руках. І вона не чула, як з-за городу, з-над річки тьохкає соловейко. Не їй тьохкає.

Вона пригадувала кремезність Тимошевого плеча. Не він її, вона його несла на собі, хотілося йти і йти, ні про що не думати, мовби перенісшись у інший світ.

Вона пригадувала, як поцілувала його. І зараз її губи стали вологими. Вернулася воля і молодість?..

З вулиці, гупаючи чобітьми, хтось завернув на заїзд, і їй пересохло в горлі. Була в темному платті-халаті, прихилилася і засвітила очима. Клишоного човгав Радіон. Споглянув на вивершений фундамент і позіхнув. Майя поволі присідала під вишнею. На лету об стос цегли вдарився жук-рогач, аж дзенькнуло. Через хвилю він знову почав гудіти. Радіон човгав, і дудніла земля.

З-над Татарки сховався місяць. Червоним колом. Він стояв за Майїною спиною, просвічуючи над її головою вишню. Якби могла, загасила б його, загасила б і зорі, щоб темне небо і темна земля. Прогнала б соловейка.

Вона сиділа й сиділа. Вже не гули хрущі. Задзичить зрідка якийсь безсонько і вмовкне. Їй світив зелений з-над вишень місяць і червоні зорі.

Жодного вечора-ночі Майя не могла дочекатися Тимоша. А ще більше вона очікувала того дня, коли Марта покине село: це ж через неї він не йде додому.

Нині Майя вирішила будь-що дочекатися Тимоша. Час від часу пригладжувала свої коси, підв'язані темно-синьою стрічкою. Пучками торкалася своїх кучерів, пестила своє обличчя, свою шию. Клала долоню на свої груди. Сама розстібала плаття-халат, розстібала, починаючи з долішнього гудзика. Не одягала комбінації, хоч і любила носити шовк. Але ж душно. Вузкий бюстгальтер стягував її груди, ті груди, що вже тричі наливалися материнським молоком, але не стали обвислими. Вони повно випиналися із-під бюстгальтера, в них берігся невтрачений вогонь, який палив наснагою все її тіло. Вона клала свої долоні на груди. Її пальці шукали там, під бюстгальтером, і вона видихала із себе повітря, даючи своїм пальцям волю, щоб вони взяли й торкнулися того невігойного болю, трояндової сосочки, яка годувала її дітей. Але бюстгальтер не пускав пальці. Сповзала її рука. Своїми пальцями вона розстібала гудзика, розстібала до єдиного, і коли поли плаття-халата впали із її ніг, коли те плаття-халат держалося на її плечах, Майя однією рукою стала гладити свого трішки випнутого живота, а другою своєю ногу. Та рука, що лежала на животі, ледве перебирала пальцями, мовби заслоняла зеленого місяця, щоб не дивився на її сором. А друга рука лягала на

коліно, не могла на ньому втриматися, і вона легко, відчуваючи трепет власної долоні, підіймала її вище і вище. Місяць перестав бути зеленим. Він зависочів. І вишня не хотіла кидати на Майїне тіло тіней від мерехтливих листочків. Вишня ніби засоромилася і відступила. Зате місяць обіляв Майю білим світлом, і синє небо не поховало зір. Напівлежма, вона, здавалося, тягнулася своїми очима до тих зір, а своїм тілом до того місяця.

Тріснула гілка. Майя не почула кроків. Тиміш пройшов повз каміння і цеглу. Вона побачила його тінь. Впізнала по тині. Зірвалася, застібала плаття-халат, наздогнала на порозі.

— Тіма...

Він оглянувся, побачив її, і раптом вона помітила, що йому хочеться швидше переступити поріг, зайти в хату, сховатися від неї, навіть щезнути.

Майя вчепилася в його руки. Їй бракувало слів. Держала його.

— Хоч постій... так...

— Тихіше,— сказав їй. Відчув, що йому від неї не вирватися, і зійшов з порогу.

Вони стали за причілком, де раніше пахтів квітник. Його з будівництвом поламали. Під призьбою вбереглися високі мальви.

— Я чекала на тебе...

— Майю, нащо? — Тиміш прийняв її руку, відчепився від неї, взяв Майю за плечі, тріпонує нею, як сливкою.— Нащо?

— І сама не знаю.

Знав, не витрусив з неї ні її почуттів, ні її думок.

— Що ти від мене хочеш?

— Тебе... Чуєш, тебе...— і, піднявши вгору руки, вона впала на нього, не боячись, що повалить на землю.

Тиміш підхопив, втримав її. А вона тягнулася до його губ. Він крутив шиєю і казав:

— Зрозумій, та зрозумій же... Ти мати, ми рідня...

Тремтіли її вії, густі й довгі, а губи склалися у посмішку.

— Ти повинна розуміти.

— А тоді? — питалася вона.

— Коли тоді?

— У весняній воді. Забувся? Старий пеня нас бачив!

— Забудь і не згадуй!

— Забути і не згадувати? Ні, цього ти не заборониш. Ніхто! Навіть ти! — і вона знову підняла свої руки, щоб обвити його шию.

— Майю, в мене ж є Марта, — бронився він, як міг.

Вона хапнула повітря і відчула, що його губи, до яких вона так тягнулася, пахнуть не його, Тимошеви-ми, а чужими губами: Мартиними! Майя ніби вдихала пахощі губ дівчини-розлучниці і дурманіла.

Тиміш все повчав її, що вона — мати, що в неї є Терентій. А вона цього не чула.

«Марта цілувала його, а він її!» — і в неї забило памороки.

— Майю, не муч мене...

— Плювала я на вас усіх! — вона знялася і тільки городом — шелест.

31

Минулися обіцяні Гайдучком дні, але довідки Марта не мала. Терпеливо чекала, не заявлялася у контору, сподівалася: голова буде таким добрим, що сам принесе. Вже й приходила дівчина-замінниця. Замість Гайдучка кілька разів залітав на ферму, переймав на дорозі їздовий-шофер, сипав жартами і дурнувато сміявся. Марта заїкнулася про довідку Томошеві, і він обіцявся погомоніти з головою. Але вона Тимошеві не вірила, він нарочито міг відтягувати, то ніби Гайдучок у районі, то ніби його ще кудись покликали. Різне почало думатися Марті. Чи її не одурюють?

А тим часом Тиміш говорив просто: вивчишся на кравчиню, поженимося, якщо не знайдеш у місті когось кращого. До того часу в селі відкриється кравецька майстерня. Треба комусь кравцювати і дівчат вчити.

Це породило в Марті нові мрії: добре Тиміш каже. Вона вивчиться на кравчиню, вернеться до матері. Любив би її Тиміш, нікого вона в місті не шукатиме. Нікого до Тимоша не знала і нікого, крім нього, їй не треба. А він теж буде вчитися, поступить заочно в інститут.

Але ввірвався їй терпець, і вона постукала в контору. А в ній рух і мішанина. Партизан-сибіряка скінчив оздоблювати клуб-контору. Агроном, бухгалтерія і сам

Гайдучок готувалися переходити туди. Не видно Тимоша. Він вічно на полі. То й добре. Але як підступитися?

Сидір Миронович не помічав її, він давав розпорядження, що переносити, а що покинути. Вся бухгалтерія — головний бухгалтер, красунь, який оженився на вчительці, двоє престарілих рахівників на одне обличчя, тичкастий Якуб-агроном і всі троє бригадирів, яким однаково, переноситься контора чи ні, — всі метушилися, присідали навколо Гайдучка, упадаючи перед ним. Ніде, як саме в конторі, у її прокурених стінах відчувалася голова всевладність. Її створював не стільки він сам, як ті, що навколо нього бігали і носилися.

Микола підігнав два вози, один тягли шкапи, якими доставляли корми, а другий — рисаки.

Гайдучок вимахував капелюхом:

— Сейф! Найперше сейф!

Залізний, розмальований під дуба, із блискучими ручками, той сейф не піддавався, щоб його зрушили з місця. Бригадири накинулися на нього із шлеями. Агроном і бухгалтер насилу його схилили.

За сейфом на вози звалювали столи і стільці.

За одну ходку перевезтися не могли. Сидір Миронович ткнув Марті до рук свого білого капелюха із рисової соломки. І вона мусила його взяти. Сам голова вхопив портрета, підняв, наче ікону. Він оббіг вози і став попереду. Один рахівник ніс чорнильний набір, як несуть дароносицю, а другий — оббите червоним оксамитом Гайдучкове крісло, яке тільки з однієї поваги до того, хто в ньому сидів, не зважувалися викинути на воза.

Микола гейкнув на коней, Гайдучок вище підняв портрета, і похід рушив. А до того клубу-контори метрів тридцять.

Марта топталася за возами, несучи капелюха.

Довжелезна будівля поділена довжелезним і темним коридором вповодж: на північному боці — зала і сцена, клуб, а на південному — двері кабінетів.

Гайдучок став із портретом на порозі і нікого не пропускав.

Знято із воза масивного стола. Рахівники вступилися з дороги — стола понесли бригадири і агроном.

У навстіж розчинені двері пішов голова, пішов за ним його стіл, його чорнильний набір.

Марта чекала, поки занесли сейфа, поки розвантажили вози, а коли знову поїхали по шафи і по столи, несміливо зайшла у напівтемний коридор і заглядала у розчинені двері кабінетів.

Гайдучок поставив портрета у своє крісло і витирав хусточкою лисину.

— Капелюх? Поклади на стіл.

Марта поклатла капелюха, але не виходила з нового кабінету.

— Знаю, знаю, голубонько, чого ти хочеш,— він наблизився до неї, наче б ненароком обняв її.— Поставимо, приб'ємо печатку на твоїй довідці у новому кабінеті. Але дай дихнути! — він розкинув свої руки, вони — як крила вітряка.

Він дивився на неї, таку маленьку, як пташка.

— Коли ж мені прийти?

— А заходь, заходь, коли хочеш...

Вона бачила його зуби — золоті нижні й срібні верхні. А Гайдучок вже дивився не на неї, а на портрета. На ньому лисий чоловік, схожий на самого Гайдучка.

Марта, нічого не добившись, пішла.

Їй хотілося кудись бігти і жалітися; вразлива, до всього чутлива, тільки що — і в плач, вона не мала куди іти, тільки на ферму.

Поминаючи короварні, ввігналася на кормокухню. Добре, що не видно старого Господариська, що не видно нікого, забилася за грубку, стала у простінку і заревіла. Витирала сльози кінчиком хустини, а в голові гуло: «Нікому я не потрібна... Нікому!.. А Тимош? Добренький! Повчальничок. Ніколи не треба падати духом!.. Людина мусить все перемогти. Як ти переможеш його, Гайдучка? Хоча б показався. Слова нема кому сказати. Покину! Не треба довідки, не треба у місто, нічого не треба. Все покину, буду з мамою. Не помремо!» Вона відразу злякалася тих своїх думок. Їй захотілося до Тимоша, до свого, до рідного. І в її затуманених сльозами очах постав Тимош, любий, вимріяний. І ще дужче забриніли сльози. І вона не витирала їх, чистих, як роси. І на сльозах гойдалося щастя.

— Тут хто є?

Марта припала до стіни.

— Тут хто є? — клично питався чийсь чужий голос.

Марта швидко витерла сльози і озвалася:

— А кого вам?

— Ти тут! Ти мені й потрібна, дівко! — перед столиком стояла Майя. У білому платті, в білих танкетках на босу ногу, білою стрічкою перевиті коси, і сама побіліла, із знекривавленими, різко стисненими зубами. — Виходь, дівко, не ховайся за грубою, побалакаємо, — губи знову стиснулися, а руки мовби розмотували якийсь невидимий клубок.

Невисока Марта вихитнулася із простінка зляканим звірятком. Це звірятко тупо дивилося на Майю і не могло збагнути, чого цій жінці, такій статній і такій пишній, у неї треба. Чим могла завинити перед нею? Чого їй треба, родичці Тимоша?

— Ти!.. — кинула Майя і викинула руку, ткнула нею, не досягаючи Марти.

Дівчина загородилася від неї своїми кулачками.

— Ти зводиш його з розуму... Ти!

— Чого?.. Чого вам?

Майя плигнула до дверей, держала їх за клямку і неголосно, але зі всією люттю цідила:

— Ти не знаєш чого?.. Я тобі розтолкую. Нащо причепилася до Тимоша? Нащо?!

Марта затулила долонями очі.

— Ти прив'язалася до нього. Ти бігаєш за ним, як та сучка. Ти заступила йому світ. Зібралася у місто — забирайся, щоб духу і слуху твого не було. Чуєш? Забирайся! Не стій мені на дорозі — змету! Я не пожалю тебе. Чуєш!

Під Мартою провалювалася долівка. Але не могла провалитися. Її пік сором. І не вона, той її сором запитався тихо-тихо:

— Вам?.. На дорозі?

— Так, мені! Не тебе, мене першу обіймав і цілував Тиміш! Чуєш, дівко! І зятя, зарубай собі на носі: мене клявся любити, а тебе зводив зі світа, — брехала вона, стаючи із білої чорною.

Марта пригнулася, стиснула кулачки, звинулася: чорні очі спалахнули зеленим вогником.

— Ви кажете неправду!

— Ти, недоросле поросля, смієш мене називати брехухою?! Так знай: вчора Тиміш прийшов від тебе і вчора цілував мене. І вчора, і позавчора. І сьогодні цілуватиме! Він — мій! Тобі не бачити його, як своїх вух. Він — мій! Був, є і буде! Мій, а не чий інший. Не

вступишся, я тебе задушу! — вона держала однією рукою клямку, а другою тягнулася до Марти.

Марта зірвала зі своєї голови хустину.

32

Клубо-контора будувався чотири роки. Закладщину зробили навесні, після тієї зими, коли головою прийшов Гайдучок. Тієї ж самої весни заклав Сидір Миронович собі хату в райцентрі.

Будівництво затягнулося, бракувало то дерева, то арматури. Гайдучок мав досвід у спорудженні клубо-контор. Це був його власний проект. Він його ні з ким не погоджував, але, де б тільки не головував, скрізь залишав по собі клубо-контори.

Яка будівля не була, але коли б злити всі коньяки, горіаку, пиво, березовий сік, квас і мінералку,— все, що за неї випито, можна б купатися у залі на триста з лишком місць. Зал без колон, вузькуватий, сцена бовваніє, як в тумані. Плавалося б і в коридорі, і в кабінеті голови, і в невеличкому залі засідань, з якого двері до Тимошевого кабінету. Стояти б по пояс і в бухгалтерії, і в кабінеті агронома. Може, сцена була б, як пляж. Так подейкували люди.

Пилося і за першу викинуту лопату землі, і за перший покладений камінь. І за першу стіну. І за перший ушак. І за перше вікно. І за перший поріг. І за першу крокву. І за першу черепицю. Пилося за все перше: тинькування, дошку підлоги, секцію батарей, побілку... Наливалося по повній у тріскучий мороз, чи у спеку, за сльоти, чи серед жнив. Пора року не мала значення, бо пилося, щоб клубо-контора стояла і не розвалювалась.

За все перше випито давно, а тепер треба було випити за переносини, які здійснено не без почтивості.

Чого ж і не випити? Колгосп обсіявся, нехай росте!

Всі клопоти лягли на Мокринині плечі. Вона пекла, жарила, парила і варила. Їй навезли — від голландського сиру до курей.

Підвечір Гайдучок прикликав Тимоша і повів його на оглядини. Їх обігнав вантажник, прикритий брезентом. На кузові стояла і притримувала той брезент ногами,

руками і грудьми сама Мокрина. За вантажником дмухнув «бобик».

Сидір Миронович відразу повів Тимоша в кабінет секретаря парторганізації.

— Піп має церкву, а ти тут будеш правити, — пожартував голова. — Ще нема меблі, закупимо. Я собі переніс стару, а тобі — гарнітурчик!

Вони походжали, заглядаючи сюди й туди, і Гайдучок, як музику, слухав відлуння своїх кроків.

Заходило сонце, і на блідо-синіх стінах, на ясно-голубій стелі не накат чи трафарет — сміливі мазки самоука: стіни мовби зникали, їх не було, і хотілося ступити туди, у той простір, де ніколи не заходить сонце. А стеля зтікала у вишину, стеля ставала небом.

Тимоша це вразило, а Гайдучок нічого цього не розумів, він піднявся на сцену і проголосив:

— Шануючи дідівський звичай, треба освятити це діло... горілочкою. Нічого священішого за горілку нема. Як на це дивиться партія? Розносу не буде?

— Чого ж? — озвався Тиміш.

— Тоді — по конях!

На них вже чекав «бобик».

Вечерялося по той бік Татарки, у ліщині. Палахкотіло вогнище — з шляху і від села не видно. Розстелено брезент, на нього вивалено всі припаси. І ні однієї жінки, всі чоловіки.

Тиміш настояв, щоб привезли Єфрема Васильовича. Це трохи загаювало. Красень бухгалтер поглядав на годинника, квапився до жінки-вчительки. Бригадири підтягували штани і поцмокували. Різні за віком, різні за зростом, всі троє вони скидалися на Гайдучка, але куди їм до нього братися?

Сидір Миронович почав скидати чоботи, любив, щоб по-домашньому, легко і просто. Троє бригадирів кинулися допомагати йому. Але в голови тільки двоє ніг, тому один бригадир держав його за плечі. А ті двоє не тільки його роззули, зняли з його ніг онучі, розвісили на лісці, але й самі почали скидати чоботи.

Приїхав партизан-сибіряка, і всім стало весело.

Микола зняв із «бобика» сидіння. Гайдучок сів на ньому, решта — на траві. Крім одного бригадира Тельнюка, який стояв, бо не мав на чому сидіти.

— Гей, хлопці, вип'ємо масово! — гукнув шофер-їздовий.

Забулькала горілка.

— Наливай не жаліючи, хто по половинці, а я по повній. Я — сталінець і нічого по половинці не люблю! — Єфрем Васильович піднявся на коліна і не спускав погляду із своєї склянки.

Всім хотілося швидше випити «масово», як гукнув Микола.

Гайдучок потягся до свого гранчака, коли із-за кущів:

— А мені?

— Агроном? Займай місця! — крикнув голова.

Якуб і без цього розтягнувся на животі.

Єфрем Васильович Хмарочос обережно поставив на брезент свою повну склянку, повільно встав із колін. Всі подумали, що йому хочеться пересісти, а він натягнув на свою лисину дірявого кашкета.

— Щоб я пив за одним столом із синком бандита? Щоб я пив із цією смессю?! Або він, або я! — і, бачачи, що Якуба ніхто не проганяє, переступив через нього, пішов не оглядаючись.

Над вогнищем висіло відро, мали варити юшку.

— Дурний чоловік. Хто його поновлював у партію? За гранчаки! — проказав Гайдучок.

Якуб ні на кого не міг піднести очей.

Сибіряка зіпсував вечеру. Полежав, пішов у кущі й не вернувся Якуб. Поривався і Тиміш, але Сидір Миронович його не пустив.

— Вони дурні, ти будь розумним!..

Горілка не брала ні його, ні бригадирів. Пили і ні про що не балакали. Навіть не жартували. Хтось здогадався зробити саламур, і його хлєптали ложками. Не помітили, коли щез бухгалтер.

Тимоша повело на пісню, а Гайдучок спиняв:

— Як там хата будується? Може, допомогти? Хата — не собаці буда!

Тиміш горлав: цвіте терен!.. Гайдучок моргнув Миколі, щоб заводив машину. На ногах стояв один Тельнюк. Він і посадив Тимоша в кабінку. Повіз його Микола. І десь оддалік за Татаркою вони затягнули п'яну пісню.

Вихиливши ще одну склянку, ні з ким не цокнувшись, Гайдучок став розганяти бригадирів. Брав їхні чоботи і кидав на них. Вони повтікали і не верталися.

Сидір Миронович обхопив свою голову і тупо дивив-

ся на вогонь. Хлюпав на жар горілку із пляшки, дивився, як вона горить синіми вогниками. Його жорстокій натурі, яка нікому не хотіла коритися і ні з ким не хотіла ділити влади, чогось бракувало. Він пив із собою, пив із багаттям, і йому здавалося, що мало. То була натура мужика, який взяв від долі більше, ніж вона могла йому дати. Його предки — колишні панські лакузи, сто ліг тому відпущені на волю, плакали, що вони більше не кріпаки, хотіли залишатися кріпаками. Сидір Миронович не задумувався над минулим свого роду. Генеза його родоводу ним починалася і ним закінчувалася.

Ніхто так не розумів Гайдучка, як Микола. Він знав, що йому хочеться зжертви Тимоша. Розвернувши машину, не гасячи фар, пустивши світло із-за Гайдучкової спини, він став у тому світлі:

— Тимоха сам попадеться на гачок!

— Як? Що ти верзеш? — відразу витверезило Гайдучка.

Микола беріг всі новини на закуску. Він вислідив, як сварилася Майя із Мартою, і під світлом фар показував пантоміму.

— Майя! Випиймо за неї, голубчику! — гукав голова.

Вони пили вдвох, передаючи один одному пляшку.

Гайдучок розумів, що Тиміш не з тих, який подасться вслід за Мартою до міста, що так легко він його не позбудеться. А якщо секретар парторганізації вплутається в історію із зухвалою Майєю, тоді він сам собі карка скрутить. А Маргу він, Гайдучок, так легко не відпустить. В усьому буде винен Тиміш. І Сидір Миронович сміявся сміхом дитини, яка нашкодила і була задоволена.

Микола не втрачав рівноваги. Він відвіз голову додому, а сам вернувся за Татарку, щоб підібрати все, що залишилося на галявинці-гульбищі.

Сидір Миронович відразу ліг, що траплялося з ним дуже рідко. Занадто постаріла, звикла до самотності Гайдучиха почала вкривати його. Йому стало душно — і він прокинувся.

— Відійди! Я не хочу тебе! — наче зірвався із припону.

— Сидоре, та я ж...

— Геть! — скидав він із себе ковдру.— Ходиш коло

буряків, ходи, а до мене не підходь, старе порожно. Думаєш, якщо тебе в районі хвалять, то я буду з тобою панькатися?!

Вона водила ланку на буряки, буряки добре родили, і Гайдучиху ставили за приклад всім головам колгоспів, які не пускали своїх жінок у поле.

Сидорові Мироновичу було душно. Він поки що продер тільки одне око. Його Паранька стояла над ним, як кара.

— Скільки це буде, Сидоре?

— Що? — продер він друге око.

— Ти мене замучив...

— Ану марш і приведи мені Мокрину. На одній нозі! — і він підвівся.

Паранька зітхала, але не йшла.

— Ти ще тут?!

Крок за кроком, глухо зачовгали її ноги. Дійшла до дверей, вхопилася за косяк.

Сидір Миронович підвів із подушок свою голову.

Вона стояла у дверях, як смерть. Але йому годі було тільки дихнути на неї своїм духом, щоб вона кинулася виконувати його волю.

Гайдучок розлігся на подушках і чекав.

Село знало про Гайдучкові примхи-походеньки. Сама Паранька в хвилини розпачу показувала сусідам синці, розказувала, як він її посилає за Мокриною. Тепер що?! А коли були діти маленькими, він їй ще не такої співав. Де не були, скрізь мав свою Мокрину. Куди могла від нього дітися? Кидала його, верталася, щоб знову служити деспотові. Ніхто ніколи не бачив її п'яною. А вона ховала горілку по закутках, і з тих пір, як діти повиростали, напивалася сама, щоб ні про що не думати, щоб зранку йти на поле до буряків. Та її праця не була потрібна для Сидора Мироновича. Вона була потрібна для неї самої. Правда, на нарадах він не без приємності слухав, що його жінка ланкова, та ще й не остання. І прикладав руку, щоб вона не пасла задніх. Дома Паранька держала також чимале господарство: корова, свині, кури, індик. Від роботи у неї попухли ноги. Чоловік і праця висотали її. Тепер вона плакала останню надію: підуть внуки у сина чи в доньки, син чи донька покличуть няньчити внуків, і вона спочине. Так раніше їй хотілося дітей, потім — щоб вони повиростали. Зараз чекала внуків.

Сон не звалив Гайдучка.

Ввійшла Мокрина і своєю усмішкою розняла сутінки

На столі стояла вкручена лампа. Сидір Миронович не глянув на Мокрину, пустив довгий погляд на неї, на свою жінку, яка стояла за відчиненими дверима, і сказав:

— Ну!..

Гайдучиха зачинила двері, щоб, як завжди у таких випадках, самій розчинитися десь у глухому закутку ночі, пити приховану горілку і наслуховувати, як виють сови.

33

Софія не хотіла і не могла жити так, як жила її мати. Донька бачила — долею матері було терпіння, цілковита покора всьому тому, що зруйнувало її першу сім'ю, привело до другої і змусило народити її, Софію. Вона не уявляла своє життя легким і тихим. Їй хотілося працювати для якоїсь користі.

Тим, що їй пощасливило закінчити інститут, вона багато в чому відрізнялася не тільки від Марти, від багатьох своїх сільських подруг, з якими розійшлася назавжди. Подруги і їх матері зазрили Софії. Але ніхто з них не знав, що відбувається в її душі, як вона мучиться із своїм новим призначенням на роботу. Борисюк мав у районі руку, і Софія відчувала цю руку на своїй шкурі. Робота є. Чому б ні? Пропонували економістом, статистиком, плановиком, страховим агентом, а вона — агроном. Вмовляли зачекати, обіцяли, що підшукають. Зрештою у це втрутився Тиміш, і її послано в поліський колгосп, про який казано: хто не був у Самарах, той не знає Полісся.

За нею вислано «газика», і вона поїхала.

Краєвид зовсім змінився, коли з'їхали із траси на ґрунтівку, спочатку суглинисту, а потім піщанистішу й піщанистішу. Зазеленів ліс, загойдав хвосою-глицею, розколисуючи задуху. І не було йому кінця.

Хлопець-шофер, який її віз,— Кіндрат — зупинив машину і став возитися коло передніх коліс. Одягав ковпаки. Шоферам відомо, що то за дорога, коли треба одягати ковпаки. Софія цього не знала. Вона помічала,

що колеса заливає піском, що машина інколи не їде, а сунеться.

Вони зупинилися так, що із машини крізь віти дерев завидніло озеро. Софії привиділось: кінчається ліс, і схиляється небо. Звикши більше до поля, вона ще не бачила такої краси — того первородства природи, якого не може замінити ніщо.

Запрацював передній і задній міст, колеса не ковзалися. Машина виїхала до самісінького озера. Навколо журився ліс, хотілося спинитися і застигнути. Але вони їхали далі й далі, і Софія відчувала, ніби сама виростає щоглистою сосною, яка тільки гомонить з вітром. Озеро впало у ліс, затопило його, але не весь, він обняв його, — Софія здіймалася чайкою і своїми грудьми черкалася хвилі. А над самісінькою дорогою лежали звалені буреломами сосни, коструbate коріння високло на сонці, посіріло. Софії стало до того боляче, ніби не сосни, її саму викорчувано із землі.

Тут скрізь задума: небом думає ліс, небом думає озеро, і земля, скупа, гаряча, яка подекуди не хоче родити навіть трави, снить своїми піщанистими думами. Задумалася Софія. На вії впала легка дрімота. На цій дорозі не проїхала б, засіла б, стояла б «Волга», за нею вислали б трактора. Софії було радісно, що вона їхала такою дорогою. Мабуть, що скоро її перекопають трактори і важковози, вкладуючи бруківку. Чи й тоді буде тут так гарно?

Їй все подобалося. Навіть негарний Кіндрат. Він не породи Господариськів: низькорослий, присадистий, з великою головою. Але її не дратував навіть його ніс, на кінці якого круглилася добра бараболя.

Софія випитувала в нього, як платять на трудовень, чи є школа, хто до неї був агрономом, Кіндрат відповідав однослівно:

— Побачите, — і ніяковів.

Поминули озеро, і густий сосняк порідшав, за кущами ліщини й грабини — жито, на піску, малим загоном. Далі знову ліс.

— Наше поле, — сказав Кіндрат.

Проскочили і той лісок, полишили останній мурашник, дбайливо огорожений, щоб його ніхто не розкидав: мурашки — санітари лісу. І потяглися поля, ніби не колгоспні, а приватні наділи — клаптями. Знову озеро, а там, в лісі, — село.

Дорога пішла широка, на кілька колій. «Газик» наскочив на череду, яка розбрелася, пасучись на шляху. Стояв гурт селян, ніби відбуваючи якусь нараду.

— Наш голова, — сказав Кіндрат і зупинив машину.

Софія вийшла з машини. Сухий і в літах чоловік подав їй руку.

— Барило... А зовуть Арсеній... Яка ж ви молода!

— Вас по-батькові Тарасович? — перепитала Софія, хоч і знала це.

— Молоді мене кличуть дядьком Арсеном, так справніше, — сказав він і почав кликати селян, щоб і вони познайомилися з новим агрономом.

Селяни підходили неохоче, ні один не подав руки.

— А я читаю їм політінформацію, — почав Барило. — Подивіться, всі такі, що їм би роги бугаям скручувати, а вони коровам під хвости заглядають. Повиганяли, впав-пропав, своїх жінок на поля, а самі іншої роботи знайти не можуть. Нам треба болото висушувати, бо поздижаємо з голоду, комарі заїдять, а вони пасуть собі...

Селяни слухали й не слухали, поопускавши голови.

— Так от, я вніс раціоналізацію: нехай один займає і пасе череду, а решта до роботи, впав-пропав.

Селяни посміхалися. А наймолодший з них, що безвусий, казав:

— Дядьку Гарсеньку, а чи не буде ся раціоналізація, гето, косарська?

— Кажі-кажі, не соромся! — голова йому.

— Знаєте, косить поліщук сінце, аж приїжджає птиця з району, прицінювалася, примірювалася та й каже: мало накошуєш, марно назад косу тягнеш. Хіба то косьба на один бік? Я тебе, гето, раціоналізую, причеплю ще одну косу, тягатимеш туди і сюди. Чіпляй, погодився поліщук. Вчепили йому ще одну косу, косить на два боки. Аж залітає птиця із області. Прицінювалась, примірювалась, як, гето, косар косить на два боки і каже: дурно час гаїш, сіно за тобою в покосах, а хто його громадить? Я тебе раціоналізую, причеплю до спини граблі. Чіпляй, згоджується поліщук. Косить, громадить, потоми заливається, аж глянь — ще одна птиця, чи не із самісінького, гето, центру! Прямує на нього. Поліщук як не дремене, а до нього із криком: стій, стій!.. Поліщук відбіг, став і гукає: нема дурних, ви знову раціоналізувати мене? Хочете ліхтаря мені

почепити на груди, нічні зміни хочете ввести. Я добре вас знаю!

Всі розсміялися. І голова.

Але він таки одного із селян покинув пастухом, а решту забрав у машину. Сам сів за баранку і повіз їх і Софію на болота і торф'яники, з яких треба добути хліб.

А спала Софія в клуні, на сіні. Спала так, як вже не спала давно, з часів дитинства, коли на сіні лягали покотом Терентій, Тиміш і вона, вкрившись одним рядном. Вона не могла заснути, думала про мізерні поля і про свою матір. Не знала, як складеться і чи буде щасливою її доля. Сіно пахло висушеною весною. Їй було жаль своєї матері — доброї Фроськи, яка не мала щастя за чоловіками. І чи буде мати його за дітьми?

34

Марта із самісінького ранку виглядала Сидора Мироновича. Не дочекалася, перейняла в обідню пору, а він буркнув, щоб зайшла ввечері. Вона не знаходила для себе місця: втікала від людей, від самої себе.

Село переказувало, як вчора звечора голова й бригадири пили-справляли перехідщину. І Тиміш був там.

Марта не пішла на роботу. Вона вже не могла плакати. Щоб дочекатися вечора, сховалася у малини. Не призналася нікому, навіть матері, як її ні за що ні про що вилаяла Майя. В кінці городу, при заболоченому березі річки-поток, на який ніхто не ступав, де ніхто не сушив полотно, причаїлась. То було місце її дитячих сховок. Не один раз, скривджена, втікала у малиник, і він заступав її, густий, непролазний. Мати не могла її докликатися. А Марта, розіклавши навколо себе череп'я, звичайного і полив'яного, скельця різного скла, замаювала їх листочками і цвітом, бавилася у мир і злагоду.

Виросла, і малинам важко її заховати. Продерлася, натрапила на вгрузлі у землю свої колишні скарби, але не підняла їх. Сиділа простягнувши ноги і не могла гратися у мир і злагоду. Тільки дитяча фантазія здатна буденне й жалюгідне перетворювати на світ дивних образів. Минає дитинство, і дійсність вбирається у свої

звичайні шати. Малинник перестає бути раєм, у річці не тече молоко, джмелі не гудуть божими голосами, і дивні пташки обертаються в звичайних горобців.

Марта мучилась. Тиміш обіцявся вчора прийти, а взяв і з Гайдучком пиячив. А потім — до Майї. Терентій у полі, а вони веселяться. Правду Майя казала. А вона йому вірила...

За одну ніч вона зчорніла на лиці, і в неї запали очі.

«Зрада!» — вдарило в голову, в груди, в серце. Очі витікали сльозами. Це була її перша любов, чиста і вірна. Вона думала, вона була переконана, що любов може бути тільки один раз. Тепер у неї більше не буде любові... Їй не хотілося вірити Майї. Вчора серед ночі (мати спала) якась страшна сила звела, поставила на ноги, вивела із хати, і вона, скрадаючись, потяглася стежками і городами до Господариськів. Вона почула п'яну Тимошеву пісню, побачила, як він виліз із машини, а потім чорною птахою шугнула із-за каменю Майя. Марта остовпіла. Закривала собі рот, щоб не крикнути. Відходила, відходила, а потім кинулася бігти з усіх ніг. Впала на своєму подвір'ї, лежала, аж коси припали росами. Її неначе хто побив камінням. Як причинна вона ввійшла до хати.

— Що з тобою, доню? — мати із ванькира.

— Ніц.

— Кудись ходила?

— Спить, я була на вулиці...

І не спала. А досвітком, щоб мати нічого не здогадалася, майнула на ферму.

Було єдине бажання, єдине стремління: довідку в руки і геть із села, від поговорів, від того зла, що ще ходило навшпиньки, але яке рано чи пізно стане на ноги, затупотить своїми ногами, знайде під землею...

«Я набрала води, а моє відро втопилося. Ні, то не вода втопилася, моя любов. А я не знала, — згадувала вона, вірячи у прикмету. — Тиміш відро витягнув. Нащо дозволила?»

А терен над яром цвів білим цвітом. Як він цвів!.. Вона вся була в полоңі недавнього, їй згадувалося і зимове, мати казала: «Твій кавалер нам по ночах сніг промітає!»

Тиміш говорив просто про майбутнє, і здавалося, що до щастя так близько. Він гладив їй коси, пускав пальці, легкі, як сон. Гладив брови. І їй теж хотілося

торкнутися до його чуба. Коли він схилявся над нею, обіймала його за шию. Він був таким кремезним, що його не випадало пестити. Вона раділа, що він такий могутній.

А він цілував її в очі й казав:

— Цілую, щоб ніхто в них не дивився...

Цілував в одне, в друге. Вона заплющувалася, не сплячи. Його губи обцілювали все її обличчя. Не розплющувала очей. Її уста чекали його губ, холонучи в тому чеканні, і, напіврозкриті, вологі, не холонули, таки дочікувались. Він заколисував її на своїх руках. Своїми грудьми вона чула його груди.

Перший раз втопила через нього відро, другим разом обіймав, а третього не прийшов...

Найбільше, чого не хотілося, — стрітися із Тимошем. Вона сама все бачила.

Марта не відчувала у своїх грудях серця. Замість серця вона носила зраду. За що? Чому? За цю кривду вона могла відплатити як завгодно, не жаліючи себе, бо не вірила в людську честь.

Дочекавшись вечора, понишкувала в контору. Гайдучок не збрехав, був сам і чекав.

— Заздалегідь ферму покинула? — спитався, але не зло.

— Відпустіть мене... Сидоре Мироновичу...

— Чого так приспичило? — спитався він, але не повів на неї оком. Із свого блокнотика він витягнув папірець, той самий, що вже їй показував, і став його розгладжувати.

Марта повільно наближалася до Гайдучка, стала і побачила: печатки на довідці не було. Сидір Миронович вловив той її погляд, потягся до сейфа, розчинив залізні дверцята і вийняв торбинку.

Кабінет напівпорожній, блискуча підлога, масивний стіл, а на вікнах — штори. Марта держалася за край стола.

Гайдучок підступив до Марти, розв'язав торбинку на очкуруку і сказав:

— Печатка...

Марта не помічала, як він весь напружився, втримував себе перед чимось рішучим. Добув печатку, поклав її і, чого Марта не чекала, раптом обняв, притис до своїх грудей. Вона відіпхнулася, вирвалася. І він не втримував.

— Так або так,— сказав і дивився не на неї, на печатку.

Марта прихилилася до стіни.

Його очі, завжди приплющені, поширились. Вона могла втікати, але не втікала.

Гайдучкові очі стали такими великими, що посіли все його обличчя. Ці очі впали на неї, але вона від них не відбивалася...

Коли все скінчилося, Марта вийшла у коридор, її перехопив їздовий-шофер, затягував кудись.

— Відступись!..

— Чого ти ламаєшся? Ми завжди так. Спочатку Сидір Миронович, а потім я. Глупа, додому підкинув би...

А дома мати окликнула:

— Приходив Тиміш, не дочекався...

— Мамо, завтра можемо в місто.

— А у нас все готове, доню. Дочекатися б ранку...

35

Терентій оживав з весною і блаженствував-літував. Хлопці-напарники, натякуючи на його нелегке сімейне життя, казали:

— Ти, як та муха. В холода тебе не видно. Доймає ж тебе морозом!

— Мороз, хлопці... Мороз,— відказував Терентій, не ображаючись на них, але ні разу не обізвав Майю лихим словом.

Горіло багаття, і трактористи, наче ті чумаки, варили на тринозі кулешу. Сиділи напівголі. Їхні замазучені майки мовби вишрані в дьогті...

Любив Терентій сидіти отак в товаристві, любив мовчати, слухати, як потріскує вогонь і як хлопці пересипаються жартами.

В минулі роки він днював і ночував на полі, тільки в суботу присовпувався додому, та й то неодмінно чув: «Від тебе смердить, неряшисько ти ідіотське!» А він мився бензином, викупувався у річці-потоці з милом. Переспавши, перемучившись на лаві, раптово зникав, сідав на трактора, орав, краяв плугами біль і присипав скибами образу, не розуміючи, що того поля йому не переорати. Він швидко про все забував і знову тер, шурував бензином руки, обличчя і груди, сподіваю-

чись на Майїну ласку... Одного разу здурів. Хлопці підкинули його на мотоциклі в містечко. Іван Мордкович за цілих двадцять карбованців причепурював. У літню пору перукар не мав багато роботи. Він зрадів клієнтові. А що той клієнт зайшов не тільки підстригтися, як це робили майже всі клієнти-колгоспники і районні службовці, то Іван Мордкович накинувся на Терентія, догоджаючи йому, наче великому начальникові. Він запалив спиртівку, прогрів інструменти — машинку, ножиці й алюмінієвого гребінця. Підстригав, вискубуючи на скронях сиві волосинки. Помив голову шампунем, виклав чуба, міцно зав'язав рушником і взявся наamilювати щоки. Іван Мордкович кохався у своєму мистецтві, він крутився навколо Терентія, мовби заведений, мовби увесь був на пружинах. Він вибрив Терентієві навіть в носі, приглядався до нього збоку, розглядав його через дзеркало. Не питаючись, приклав компрес, не пожалів одеколону, крему і пудри. Терентій не впізнавав себе у дзеркалі: чуб лежав хвилями, щоки пашіли. Перукар зробив вітер, заїкнувся, чи не пообрізувати клієнтові нігті, але Терентій не мав часу. Він чесав додому пішки, боячись, щоб вітер не розкуйовдив чуба, і весь час думав: «Тепер Майя не скаже, що я неряшисько і що від мене смердить. Нехай тільки заїкнеться!» Але тільки-но він зайшов у хату, Майя голосно розсміялася. Терентій розгубився і не знав, чи йому сідати, чи стояти. «Боже ти мій! — кричала вона. — То смердів бензином, а то бочку одеколону на себе вилив! Можна вчадіти! Та коли це закінчиться, ідіоте? Коли ти перестанеш мене мучити, дурню ідіотський?!» Терентій повернувся і поплівся у поля.

Цьогорічні весна та й літо для нього важкі, неусипні: вночі коло трактора, а вдень коло хати.

Якби він оженився не на Майї, на звичайній сільській дівчині, котра нехай і не любила б, але уміла б приховувати свої чуття, Терентій із забіякуватого, навпористого хлопця став би сентиментальним дядьком, вигойдував би на колінах дітей і на п'яну голову казав би жінці приємні речі. Майїна нелюбов, її жорстокість робила і його якимось диваком. Він занадто любив Майю, щоб їй перечити. А Майїна нелюбов росла разом із дітьми, і Майя не боялася нічийого осуду, своїх синів і доньки.

Тепер Терентій найчастіше був з Радіоном, з рідним дядьком, якому колись хотів помститися за батька, але який став йому вітчимом. Їм допомагали всі, навіть Тиміш. Терентій не цурався найчорнішої роботи, знаходив у ній полегшу. Під боком товклися діти, теж собі будували хату. Набравши на кельню цементу, держачи в руці камінь, Терентій дивився на своїх дітей, милувався ними, клав камінь — основу нового родоводу Господариськів. Неповороткий за столом, Терентій мовби лагіднів у праці. Від поту і на вітрі хвилясто влягався чорний чуб, мрійними ставали очі. Він був для того створений, щоб робити тяжку роботу, щоб руками із короткими, витверділими пальцями підіймати каміння, обтесувати його, не відчуваючи ломоти в крижах. Любив роботу, як і Майю.

Радіон ніколи не говорив з ним про Майю. Радіон про все на світі мовчав. Він нікому не признавався, що бачився з Лідою, і взагалі переконував себе: «А може, Ліди і не було?»

Терентій добре розумів, що не тільки вітчим, мати і бабуня все чисто знають про нього і про Майю, бо про це гомонить все село...

Він ревнував до Тимоша, але Майю ні в чому не звинувачував. Обіймаючи поглядами дітей, кладучи-вивершуючи фундамент, вирішував засікти Тимоша! Це, звичайно, буде вночі. Але він розбудить дітей, збере докупи і в той момент, коли нерідний брат цілуватиме їх матір, вийде з дітьми із засади. І буде казати так: «Я не вбиватиму вас, любовницю і любовника. Хоча я тебе, Тимоше, зневажаю всією душею, але не зачеплю пальцем, бо я дуже люблю Майю і хочу їй великого щастя». Вони не встигнуть опам'ятатися, він поцілує дітей і негайно повіситься. Терентій змальовував цю сцену в своїй уяві, набирав кельнею цемент, заносив кельню наперед, викидаючи руку, ніби промовляв до тих, хто кохається за його спиною. Спадало на думку: не називатиме їх любовником і любовницею, якось ніяково, брутално, ліпше назове — перелюбником і перелюбницею. І повіситься конче. Але було б ліпше, якби вимурувати хату. Хата готова, проведуть електрику, включити світло і повіситися. Якщо покінчити зараз самогубством, хто хату добудуватиме? Правда, скоро прийдуть мулярі, через місяць всі стіни повиганяють. Треба, щоб хата висохла.

Грошей вистачить. Старі продали корову, а Майя добре робила, що і свої, і Терентієві заощаджувала. Він фантазував і похмурнів.

Стояв на дошці-кладці, забувся, що йому треба робити (Радіон кинув, аби перетягнув чан для цементу, а сам по воду), і промовляв у думках: «Я не вбиватиму тебе, перелюбнику, і тебе, перелюбнице, я не хочу, щоб хтось покутував мій гріх, як покутує твоя, Тимоше, мати...»

— Оступись, воду несучи! — по дошці-кладці ступав із коромислом Радіон.

А Терентій вихитувався і не міг ступити з дороги. Відра на Радіонових плечах розгойдалися, передне стукнуло Терентія по лобі, і холодна вода облила його.

— Тебе наврочено, чи що?! — закричав Радіон.

Майстер і підмайстер сміялися з них, сміялися діти. Терентій відпорскувався, а Радіон плювався.

Холодна вода не допомогла Терентієві. Він пішов на вечірню зміну, зорав спасене жито під кукурудзу і прийшов, засів на Тимоша. Але невдало. Майя почула, що хтось товчеться під вікнами, наробила колоту, і він втік.

Поклявся, що буде обачнішим. Ревність розчавила у ньому все людське. Другої ночі, зайшовши із городу, він повз на животі між грядками. Наче вуж. Ревність забила памороки. Притискаючись до землі, ховаючись у картоплинні, тамував подих. Буха нагострилися. Вирячені очі, вивалюючись із орбіт, світилися, як у злодія.

Підповзши до тину, заткнув рот кулаком. По мураві — шур-шур — йшла Майя в темненькому платті-халаті, застібненому на один гудзичок. Терентій кусав свого кулака.

Майя сіла під стосом цегли. Щось робила, мовби роздягалася. Терентій заплющив очі, в голові застукало: «Сокиру! Сокиру!»

Він довго лежав, Майя довго сиділа. Бачив тільки її ноги і боявся вище підняти голову.

Долежався, дочекався: загував чобітьми Тиміш, і Майю видуло з-під цегли до нього.

«Зар-раз, зар-р-раз!» — блиснуло Терентієві, кулак вискакував із рота. Вчепився пальцями об землю, а

зубами гриз груддя, набивав грудням рота, щоб не крикнути.

— Майю, не губи себе,— це сказав Тиміш.

— Ти мене жалієш? — вона не пускала його.— Не жалій...

Терентій чув і не чув її слів, він вже спинався на лікті.

— Пусту і йди до дітей.

— Не жалій мене, Тімо...

Терентій бачив: Тиміш відіпхнув Майю і ступив розмашисто.

— Сам, ти сам прийдеш до мене,— сказала Майя і сіла на подвір'ї.

Терентій розлігся в міжрядді. Над ним шепотіло картоплиння. Він відчув, що його рот повен солонувато-гіркого глею.

36

Гайдучок вернувся з району і намурликував фронтову пісеньку про «печурку» в землянці. Це свідчило, що настрої у нього піднесені, бо коли б до смерті було не чотири кроки, а й чотири кілометри, не наспівував би. У білому чесучевому кітелі, в таких же білих, під моряцькі, широких штанях сидів за столом, держачи в масивній долоні маленького блокнотика — свого молитовника.

На поленьях смола, как слеза...

Намурликував про сльозу, а душа танула. Вернулася фронтова молодість? Він і так ніколи не почував себе дідом. Він хотів слави, і до нього ось-ось мала прийти слава. Зараз час, коли посада і слава вирішують все. Не гроші, не маєтки — становище і політична зрілість. Гайдучок наспівував собі славу. Кликано в район і сказано, що Параньку, його жінку, представлятимуть до Героя. Чотири роки підряд у її ланці такі буряки!.. Сказали, щоб і в цьому році!.. «Держися, Гайдучок!» «Воно курям на сміх, що його Паранька — маяк. Нагородили б його, Сидора Мироновича! Але він розумів ситуацію, він не аполітичний. Героїня — слава не тільки для колгоспу, для району, для області. Секретар райкому теж хотів би, щоб його нагородили. Хіба він того не заслуговує? Але річ в безпосередньому виробництві.

Гайдучок міркував: «Буде Герой, вільніше стане з машинами, швидше підключать електрику... А міндобрива? А авторитет?»

Мне в холодной землянке тепло...

Він витягнув із блокнотика наряд на меблі. Райспілка обіцяла, тягнула — волокитники, а тут раз — і маєш! Він повикидає і отого стола, що наче зліплений із пеньків, і те крісло, що наче видовбане із дуба. Він обставить кабінет новою меблею, модерном, полірованим, як скло. Щоб усе в ажурі!

На його мурликання ввігнався Тиміш. Не зайшов, як це личить людині в його чині, а ввігнався. Розкарячився і по-хлоп'ячому загорланів:

— Знаю! Я все знаю!

Сидір Миронович примружився, зручно влягаючись на спинці крісла.

— Що ти знаєш?

— Все!

За одну секунду Гайдучкова голова пішла обертом, і він подумав: «Марта!..»

— Я хочу і буду говорити, як комуніст з комуністом!

«Коли ж він встиг її побачити? Микола доповів, що вона вже у місті. Був там? А я ж його послав на буряки. Сукин син. Невже вона йому призналася? Але хто бачив? Хто підтвердить? Хто?»

— Ти на мене не кричи! — Гайдучок притискував вставними зубами кожне слово. — Я посилав тебе на буряки. Як там? Доповідай!

— Про буряки й мова!

— Про буряки? А що там?

Тиміш розпалився. Ним трусило. Якби міг, порубав би голову, солив би його. Те, про що здогадувався, те, що приховувалося від нього, обурювало, кидало в гнів. Мачуха-мати Фроська і та не признавалася Тимошеві.

Розкричалася на буряках Тодора. Їм обіцяли вивезти на поле аванс, по двадцять п'ять карбованців. Не вивезли. І Тодору прорвало! Вона розтрубила про ті зайві, ніде не вписані гектари.

— Ви не комуніст! Ви не маєте права зватися громадянином! Ви — злочинець! — Тиміш не підшукував слів. У його очах стояло поле — довгі ряди буряків, які збирали жіночий піт: плантація. Купами-ланками по-

схиялялась жінота, цюкаючи сапками. Підхопилася, звелася над полем Тодора і кричала, кричала...

— Ти за що мене так називаєш, товаришу Господарисько, секретарю парторганізації? — офіційно жбурнув Гайдучок, бавлячись своїм блокнотиком-молитовничком.

— Я все перевірів, я все знаю! У вас подвійна бухгалтерія. Для держави і для людей одне, для себе інше! В усіх конторських книгах ви записуєте: норма буряків на жінку — сімдесят сотих. А насправді? Півтора гектара! Слухайте, не зривайтеся з місця! — він присадив голову. В його очах знову постали буряки, перев'язані жіночі ноги, перев'язані жіночі руки, щоб не розходилися.— Державі ви здаєте із затвердженої норми. Аякже! Затвердив райвиконком, знає фінвідділ, проголосувало правління. А насправді? Скільки насправді тих буряків? Та чи ви усвідомлюєте, що ви робите? Ви всіх обкрадаєте!

— Стоп! Тихіше на поворотах! — перебив Гайдучок.

— Мовчіть!

— Ану мели, ану давай!

— Ви думаєте, я не знаю, для чого це вам потрібно? Тут не тільки справна цифра, високі врожаї,— за цей рекорд-циферію хтось одержує премії? Хто повзає весну і літо на колінах, а хто одержує премії?

— А чого далеко ходити. Моя жінка робить грудьми і одержує премію,— цілком спокійно сказав Гайдучок.

— Вона премії не одержує. Хто робить, ніхто не одержує!

— Хоч брешти уміючи!

— Ваша жінка і всі, хто на буряках, без ніяких премій одержували б вдвоє більше! Ви, агроном, бригадири,— ось хто одержує премії! Ви — п'явки, кровопивці! Вас усіх під суд!

— На Колиму, на Воркуту! — кричав і собі Гайдучок, приховуючи в своїх зіницях — ядовитих зернятках — гідь до Тимоша.— Нагорланився? Все викричав? — питався він таким голосом, ніби збирався непомітно, але із всією силою вчепитися Тимошеві в горло і перегризти його.— Сідай! Ти знаєш, що за ці буряки нас представляють до нагород? Що ти тепер заспіваєш?

— Не визнаю!

— Ах так? Значить ти гнеш проти лінії райкому партії? Ти виступаєш проти передовиків?!

— Я?

— Ти! Ти!.. А зрештою, хто ти? Хто? — Гайдучок встав і тикав Тимошеві під ніс блокнотиком. Був нижчий, але коренастіший.

— Я комуніст!

— Не вийде! — Гайдучок не казав що. — А я хто? Мене приймали у партію під кулями. Я пройшов усі фронти. Я знищував бандитизм. Бандерівці повбивали моїх батьків. Ти кого називаєш нечесним? Хто тобі дав право? Я своє завоював кров'ю! Марш з кабінету! Кругом — і кроком руш!

37

Людина відчуває свою слабкість, коли її покидають надії. Тиміш брів полями — сповідався совісті. Ясний день розчинив його душу, висвітлив найтемніші закутки. Тиміш ні перед ким не крився, що він фанатик. Хто називав його ідейним, а хто твердим. Для всіх його душа була відкритою. Закривав її для себе, бо боявся слабкості. Але вона прийшла, та сестра мужності. Вітер гладив ниви, вистрибували зелені зайчики: плиг-плиг... Зайчики його зневіри, народжені полями звірятка — протилежність переконань і віри.

Зелені зайчики. А що, догрався?

Совість. Ти чистий.

Зелені зайчики. Хіба чистий?

Совість. Ще не все зробив.

Зелені зайчики. Борися... ти все можеш...

Совість. Спробуй...

То не був діалог зневіри. То була сповідь душі, яка прагла жити для інших, не втрачаючи власного: гідності, честі і любові. То була сповідь душі, яка не вірила у своє безсмертя, але вірила в безсмертя державної ідеї і вважала комунізм своїм покликанням.

Тиміш рідко говорив сам із собою, був однодумом і не визнавав протиріч, а життя, не підвладне одноплинності й одноманітності, звіряло його думи.

Зелені зайчики. Гармонія? Де?

Совість. В твоїй силі.

Зелені зайчики. Чому ж ти кволенький?

Він був упевнений, що загнуждає життя, як ті роз-

гнуздані хмари, котрі пливуть по небу й пускають по землі сині тіні.

Мабуть, ні, не відкрилася б Тимошева душа, щоб бороти сумніви, якби він мучився тільки через Гайдучка. Мучила Марта. Пішла із села, пішла раптово, нічого не сказавши. Він її і не проводжав, не знав, у який день піде. Все було загадково. Гайдучок відпустив Марту, наче передчував оте зіткнення з Тимошем і зробив так, щоб Тиміш не мав до кого прихилитися. І позавчора, і вчора, то днюючи в літньому таборі, то втихомирюючи жінок на буряках, він мовби чув Мартин голос: «Йди... йди...» Але він не послухався. Тодора, репетуючи: «Будете так платити — ми всі вивтікаємо. Слава богу, Марта вже вирвалася!» — перша повідомила, що Марти вже нема. А він не здогадався.

Мчати відразу до Кременця щось не пускало: самолюбство.

За горбом — райцентр.

Гайдучок мав рацію: за буряки будуть нагороди. Можливо, комусь дадуть і Героя. З яких площ торік і позаторік збирався врожай, хто перевірить? Свого блокнотика Гайдучок ні перед ким не розкриє, а в конторських книгах — все в порядку. Стосовно цього річної площі приїде комісія, перевірить. Тиміш вдруге жалівся на Гайдучка у райкомі.

Він ішов на автобусну станцію, думав про ту комісію, яку пришлють, і те його думання переривала Марта. Взяв квиток, скочив у автобус. Їхав і мовби бачив перед собою Марту, маленьку, сумну, з очима — перестиглим терном. Він проганяв її образ, щоб не докучала. Зважував своє становище людини честі: чи треба було жалітися на Гайдучка? А може, діяти інакше? І поволі доходив висновку, який здавався йому парадоксом: він, секретар парторганізації, безсилий перед Гайдучком. Від ЦК до обкому і від обкому до райкому — парторгани вирішують все. Райком для Гайдучка — закон, непорушний закон, який не підлягає обговоренню. А парторганізація? А ця основа партії? Тут все навпаки. Гайдучок всім керує і хоче, щоб за те керівництво інші тільки голосували. Отже, те, що має бути основою, для Гайдучка є всього-на-всього тільки віжкою. В одній його руці правління, в другій парторганізація. Він сидить собі на возі економіки. А що ще

треба? Людей словами не нагодуєш. Він голова, і в його руках сила.

Чому ж це так? В кому вина? Невже в самому Гайдучку? І Тиміш казав собі: так, все залежить від керівника. Це було його вірою. Це стверджували всі постанови, які він вивчав. Добрий голова — добрий колгосп. Іншого не може бути. І дійшовши до того, він уже не бачив парадоксу, парадоксом був Гайдучок.

Автобус гнав серед полів.

Зелені зайчики. Віриш в доброго царя?

Совість. В людину.

Зелені зайчики. Людина не цар, не цар...

Марта. Іди, Тимоше, не треба... Я не твоя...

Марта обірвала всі його роздуми. А він ні про що не міг більше думати — тільки про неї. І все його життя без Марти здавалося чорним і озлобленим. Як бути?

Знав, де вона квартирує, вступив туди. Хазяйка, пишачучись на своїх коротких ногах — живих макогонах, сказала:

— А ви той... Тимко! Марта просила мене передати, щоб ви ніколи і не заявлялися. І не думайте, і не рипайтеся!

Тиміш пішов і очікував її за прохідною промкомбіна-
тату. Перше, що спало йому на думку: «Марта все
взнала про Майю. А хіба та Майя йому потрібна?
Баламут, а не жінка!» Він вирішив, ні в чому не
криючись, розповісти про все Марті. Невже вони мар-
но просиджували під терновим кущем?

Марта вийшла із прохідної, наглянула його і зляка-
лася. Йшла між дівчатами, а як на самоті. Тиміш
відкликав її, хотів узяти під руку, а вона прийняла
свою, прийняла швидко, із хрустом у передпліччі.

— Не треба,— і пішла, щоб не ступати поряд.

А промкомбінатівські дівчата позиркували на них не
без задрощів...

— Марто...

— Чого? — не оглядаючись.

— Ти чогось негадано зникла. Чому?

Мовчання.

Він наздогнав її.

— Слухай, я знаю...

— Що? — і оглянулася.

— Ти думаєш, що я із Майсю?..

— Тепер я про це більше не думаю,— відказала,

роблячи паузу після кожного слова.— А ти до мене більше не приходи. Не треба, Тимоше. Прошу тебе.

Він не міг її наздогнати.

— Марто...

— Я в чайну, до Таїски. В мене нема часу!

Це були її останні слова.

Він спинився, а Марта завернула в провулок.

І стояв Тиміш на бруці серед люду, який поспішав із роботи, обминаючи його, а сонце котилося до вечірнього пругу.

38

Софія не була монашкою, вона хотіла любити і щоб її любили. Тому була обережною в своїй любові. Її завжди спиняло почуття перестороги.

Оселившись на болоті, в Самарах, про кохання й не гадала. На неї відразу накинувся директор семирічки. Вона розгадала його, самовпевненого неука, який то-рохкотів, що його не відпускає райвно (незаміниме цабе) перейти у Львів на стаціонар університету, але тієї осені він розв'яжеться. Трапляються ж такі барани, закінчують педшколу, стають вчителями, не можуть зв'язати двох слів і мусолять, що життя їм набридло, що село — це для них образ. На прощання цей директор їй випалив:

— Бережеш себе?.. Так і кавкнеш в болоті!

А тим часом Самари Марті подобалися. Подобався старий Барило, який не ставив із себе начальника. І люди — щирі в своїй простоті, робітні, можливо, занадто мовчазні, інколи навіть німотні. Вони промовляли своїми руками, добуваючи хліб на пісках. У їхніх душах стояв вишум зелених лісів, а в очах сяяла задума синіх озер. Софія появилася, коли вже все було засіяне. Тут льон — достаток села і жіноча культура.

З її появою почалося осушування боліт. Не вона привезла те осушування. Болота — поліська цілина, яку треба підняти, — опанували Барилом. Він спав і снів пшеницею на болоті. Колгосп років за шість самотужки спустив воду із двадцяти гектарів. Там родило до минулого року. А в цьому році все стало пилом. Чому так, Барило не задумувався. Прийшли машини, проривали канали, ставилася насосна станція.

Барило взяв Софію до себе на квартиру, бо вони з жінкою бездітні. І за якийсь місяць вона ввійшла у цю сім'ю, яка не знала розміру. Все складалося добре, як і хотілося. З дядьком Арсеном, з тіткою Галькою можна було балакати про що завгодно — про пустопорожній трудовдень, злигоди, переселення, заробітки, а не лише про піднесення. Хоча піднесення ніхто не міг би заперечити: не тільки дівчата, старі жінки не вдягаються у вали, і діти не швендяють у личаках. Старе не просто вийшло з моди. Його було чим замінити. Люди не світять скалками і не обідають за столом, в якому видовбане корито-миска. Тітка Галька показала Софії такого стола, він стояв у них в коморі — претовстелезне дубище, яке ставилося на вкопані посеред хати ніжки. В цьому одземкові справді були видовбані, наче у ступі, дві глибокі ями. З них і черпано дерев'яними ложками страви.

Не дуже легко живеться людям на городах, обведених ровами. У ровах вода, на городах — пісок. Без гною нічого не вродить. Тут не та земля, що в Дунаєві. Зате яка краса!

У неділю (тут і зараз служиться в церкві) Софія мандрувала. Поминала городи, спинялася над озером і рушала в поля. На малих зажинах половіли жита, низенькі, не дуже густі. По вісім центнерів з гектара — і то добре. В житах — маки й волошки, — синє й червоне, краса і піг. Схилилося колосся, поруділа трава, і над озером примовк ліс — достигала природа. Софія блукала без цілі. Вона думала, що вже щаслива тому, що може спостерігати і розуміти повсякчасну обнову землі, бачити її щедрість і відчувати її ласку. Зірвала, так схотілося, мак і волошку, оглянулася, чи хто не бачить, та й заткнула собі в коси. І ті русі коси зацвіли полем. Вона доблукала до озера, сіла в дубах, і її дівоча душа, сп'яніла від духу полів, від виплеску хвиль, ніби примовкла в якомусь чеканні. Рівні й тонкі риси її обличчя, симетричність не тільки сірих очей, всього тіла, повні, вологі губи — все в ній створювало повну гармонію, єднання з цілим світом. Її краса була довершеністю всього живого, його молодістю.

Софія пірнула у спогади: спогади здатні годувати самотність. Її пам'ять закарбувала двох ровесників, яких у думках називала залицьальниками. Чому саме це нагадала пам'ять? Самотність не може без любові.

А Софія не мала кого назвати рідним, своїм. Не хотіла? Чи не шукала? Хотіла. Але чи треба його шукати? І чи знайдеш? Коли в інституті хтось із студентів запрошував її на танець, коли потім проводжав, вона не переставала думати про свою матір. Доля матері була для неї пересторогою. Може, тому, що нічний погляд не міг зачепити її серця? Вона нікому не хотіла крутити голови і відверталася, коли їй крутили голову. Доля матері занадто рано навчила її бути дорослою, а тому недосяжною. Що значила Фроська для Радіона? Вона знала і знає робити на нього. Для нього не мало особливого значення, що Фроська замінила Ліду. Якби Радіон не вбив Лук'яна, ймовірно, що Ліда народила б її, Софію, ймовірно і навпаки, тільки батьком був би Лук'ян. Але Господариськи залишилися б Господариськами, сім'єю, де жінка раба. За весь час Софія чула між батьком і матір'ю один монолог, який повторювався кожної неділі:

— Фросько, а дай-но чисту сорочку!

Мати засовувала голову під віко скрині. В материних руках шаруділа випрана і викачана сорочка.

Мати не мала що казати батькові — слухала і виконувала. Вона була його волею. Якби хотіла поскаржитися, він тільки б засміявся. Постаріла, виробилася, але йому не віриться, що може хворіти.

Смішно, але ще в дитинстві першого хлопця, який їй подобався, вона порівнювала зі своїм батьком. Чи він не такий, як Радіон? А хлопець п'ятикласник, і вона п'ятикласниця. Він писав їй на уроках писульки, розмальовані серцем, яке пробите стрілами. Їй приємно було їх одержувати, тепло в грудях, все ество проймала радість, а водночас побоювалася, ні разу йому не відписала. Як і що написати? Що він про неї подумає? І вже тоді думала про майбутнє, зовсім невизначене, химерне. Фата-моргана. А одного разу він її мовби проводжав. Сльота заболотила всі вулиці. Ноги не витягнути. Щойно впав вечір, і темно-темно. Хлопець довів її до воріт, до того їхнього хреста. Якраз рипнули двері, якраз хтось виглянув надвір, вона перелякалася, покинула хлопця і, забрьохана, побігла. За порогом стояла мати. Чекала: ну й влетить! Але мати нічого не помітила... Давно минуло, але не забулося. Того хлопця закликали в армію, відслужив, шахтарює

на Донбасі. Кажуть, оженився і має дітей... Дитяча мила фата-моргана.

А в інституті її вважали гордою. В інституті дівчата не тільки робили модні зачіски і фарбували губи, щоб подобатися хлопцям. Дівчата вчилися любити. Вона подобалася хлопцям, але не багатьом з них випадало бродити з нею по Замковій горі. Хлопці навіть пустили чутку, що в неї є суджений, тому вона дотримується вірності. Але це було не так. Вона відчувала, що ні з одним із студентів у неї не буде спільності. Студенти вважали її занадто розумною. Хтось пустив поголоску, що їй подобається один із викладачів. Вона образилась і, заховавшись у парку, плакала. Проте в інституті їй довелося знехтувати пересторогою і вона зважилася на переступ. На студентський вечір запросили військову частину. Офіцери й солдати приїхали з духовим оркестром. Кларнетист взяв перший такт, всі були в нерішучості. Студенти окремо і військовики окремо. Кучерявий і смаглявий лейтенант відшукав її. І вона дала руку, і він повів. У неї закрутилася голова і стало бездумно-солодко.

З тим лейтенантом було легко, але тільки танцювати.

Через місяць їх зустрічі припинилися.

За кожним його словом, за клятьбою (закінчиш інститут, оженись на тобі) відчувала неправду, бо його руки, його очі прагли мати її зараз, негайно.

Вона поборолала в собі чуття бачити його, чути його голос, поборолала ще щось сильніше — цілувати і бути цілованою. Той лейтенант через тиждень крутив роман із студенткою-другокурсницею. Їй стало боляче. Вперше боліло серце. І це вже була не дитяча наївність. Майбутнє було ще дорожчим. Але вона не плакала.

Софія знала ціну своїй красі.

Вона дивилася на чисту сон-хвилю, а навколо неї стояли і пливли чари літнього досягання.

— Добрий день вам...

Софія підвела голову — стояв негарний Кіндрат. Він видався їй потворним.

— Хочете, проїдемо на човні?

І коли йшла за ним стежкою, стукотіло в скронях: «Які ж до всього великі в нього вуха! Клаповухий!» Їй стало жаско.

Комісія на перемірювання бурякових плантацій забарилася — настали жнива. Гайдучок на спільному засіданні партбюро і правління дав слово зібрати врожай за десятиденку, пустити, як він висловився, у дію всі сили, використати всі резерви.

Колгосп запрацював, як механізм. Жнивовий маховік закрутився.

Гайдучок і уповноважений райкому — до них часто приєднувався і Тиміш — не вилазили з машини. Знімаючи вихори, закурений «бобик» то появлявся коло комбайнів, то спинявся на тоці, то мчав селом, вістуючи, що голова нікого не обмине. Уповноважений — райвоенком, полковник, якому пора у відставку, років десять підряд відбував місію комісара жнив у Дунаєві, знав, чим пахне затримка хоч на один день, і поводив себе так, як на фронті. Молода жінка і малі діти, до пенсії треба зарплату, тому трясся у «бобику», відчувачи давній осколок, який врісся під лопаткою. Ввечері і вночі «бобик» світив фарами. Микола включав прожектора. І той прожектор бив на полях, висвітлюючи лави жита й пшениці, проганяючи геть переляканих зайців, перепілок і жайворонів.

Двом бригадирам видано по коневі, а Тельнюк бігав, спираючись на кавулю: не мав на чому сидіти, щоб втриматися на коневі.

Агроном Якуб на їжаку-мотоциклі, полевод на шкапі, під гузном мішок.

На полях, на тоці — завфермою, зоотехнік, обліковці, сільрада, завклубом, медпункт...

В резерві залишався піп. Тиміш організував його. То не був той святий отець, що мав колись землю, ліс, луг, що держав коней, жеребця якого наважився усупільнити Радіон, одночасно посягнувши на честь матушки. Той попище трохи ожив із окупацією. Чого не домігся в матушки Радіон, те з успіхом довершив німецький комендант. Після окупації святий отець разом із матушкою і білявим хлоп'ям, що дуже скидалося на тірольця, вибрався кудись назавжди. З того часу Дунаївецька парафія ніяк не могла підшукати собі пастира. Один сам не втримувався, іншого проганяли. Сестриці і братчики були завзятими. Особливо сестриці. Не подобався їм зріст чи голос, вони під час служби брали

священника під руки, зводили з паперті, спроваджуючи на всі чотири сторони. Громада виявляла своє самоврядування. З тим попиком, що якось держався села, Товом, чи Івкою, Тиміш швидко порозумівся. Івка подобався сестрицям, бо був молодий і мав добрий баритон. Полюбляв ходити в гості, пив самогонку, сирі яйця і співав «Було б не ламати зеленого дуба...» А ще він їздив на мотоциклі «Ява». Мав авторитет. Тиміш щойно завітав до нього в хату, як матушка — гарної вроди, але хвороблива — поставила на стіл гостину. Тиміш сказав, чого прийшов.

— Хіба я проти Радянської влади? Я за комунізм!

Коли в неділю прихожани збіглися на утрєню, Івка виступив до них із царських врат. Не палала ні одна свічечка. Івка не одягнув навіть рясни, стояв у комбінезоні, синьому, з великими, нашитими на коліна кишенями. Благословив хрестом і промовив:

— Жнива — дар божий. Зібрати посіяне — заповідь божа! — втрєте благословив хрестом, повернувся, поклав хреста, зачинив царські врата:— За мною, дорогі сестри і браття.

І він повів усіх на поле. З ним матушка. І дибали за ним старі баби, дибала навіть Ярина, яка прибилася до церкви, щоб обавити душу.

Такого в селі ще не пам'ятали. Робітник з Івки нікудишній, хоча він і селянського, а не попівського роду. Після війни багато появилось таких попиків, які й самі не знали, нащо вони повисвячувалися. Словом, на це запитання найліпше відповів дорожній автоінспектор, який перепинив Івку на асфальті і, роздивляючись його права:

— Хіба духовному чинові личить гасати? Вам подобається бути попом?

— А вам ваша робота подобається? — відсік Івка.

Автоінспектор віддав права і одвернувся.

Критий брезентом «бобик» зривав куряву, бригадири вигицували на конях, агроном диркотів на мотоциклі... Івка ворушив вилами, більше наглядаючи, як люди громадять соломку.

Тарахкотіли комбайни, і гули автомашини.

Снували люди.

Чувся покрик:

— Давай! Давай... раз в твою... бога, царя і богородицю.

Десь щось рвалося, і те «щось» латали лайкою.

Жнивовий маховик приминав поля: все зібрати доценту, нічого не лишити. Чорними зернами на землю падав піт.

Тиміш забув про все на світі. Замирився із Гайдучком. Тикав голову в бочку (скрізь стояв протипожежний інвентар, із села в село залітав районний інспектор) і, трішки охоловши, кидався на всі боки, насідаючи на завтоком, вчепившись на попутну, рвав до комбайнів.

Єфрем Васильович трактором тягав солому, посмоктавав довгу самокрутку.

Тік завалено зерном.

Поля колосилися низьким стерниськом.

Вибрався на жнива інвалід Тодось із косою і з дітьми. Стали над шляхом. Де заверталися комбайни, висока стерня. А в ній трава.

Інвалід відставив живу ногу, перехилив на неї вагу свого тіла і, даючи перепочити протезові, мантачив косу. Брусок тернувся коси, вона задзвеніла тонко і гостро, аж відлуння з Татарки. І над комбайнами, над тракторами, над високою скиртою — з полів на село: кісь — так, кісь — так... А як скінчив мантачити, мусив налягати і на свого протеза. Стиснув кіся, вчепився за кульку. Стояв на стерні, пустив у стерню косу.

«Я ще маю силу і буду косити. В мене є діти. А їм потрібна корова. Я не постинаю голови своїм дітям!»

«Я ще маю силу і буду косити на одній нозі. Підсоувийся, протезе. Тобі важко? Дерев'яна, довбня, а мені було легко, коли під Берліном відірвало снарядом ногу? Підкинуло її, може, вона й досі літає там під хмарами в чоботі, як на крилах. А ти ж таки на землі. Тому держи, тримай мене і не ковжайся».

«Жінка покинула, бо і любов не любить одноногих... Кошу тебе, стерне, як те, що залишилося на моєму серці. Ну й дрітка ти, аж руки відриваються».

«Ви, діти, розстелюйте рядна. Хапайте покіс. Чого поставали? Знайшли колоска? Беріть його в торбинку, бо то хліб. Ви покололи руки? Що тут граблями дерти! Руками, рученятами, діти. Думаєте, батько косить стерню? Дурні. Він молоко вам косить. Носіть у рядна. Хтось підвезе».

Інвалід вів ручку за ручкою. Піднімав косу — п'ятка

впиралася у хмари, а гострий кінець націлювався на землю. І блищала коса — змія на сонці. Косив — рівняв горби з долами, ступав живою ногою, підтягував протеза і косою рівняв світ.

«Ідуть машини. Валкою. Станьте, діти. І я стану. Перепочину й подивлюся. Бачите, брезентовик-легковик. Скаче, як заєць. А за ним п'ятитонки, все п'ятитонки. В прапорах. Везуть хліб. Везуть...»

«Бобик» підплигнув, став. З нього виплигнув у чесучі Гайдучок.

— Косити? Я тебе накошу!...

Інвалід впав, але не випустив коси. Відірвався дерев'яний протез і впав на землю.

— Бригадире, стерню на скирту!

З'явився бригадир, той, що не мав чим сидіти на коні.

Вантажники-п'ятитонки ревіли на шляху, обкидаючи пилом стерні, інвалідових дітей, інваліда і бригадира.

«Бобик» рвонувся переганяти валку.

Земля дихала пилом.

...Дибала з поля Ярина. Несла жменю колосків, щоб поставити на покутті, як прийде Різдво.

40

Інвалід Тодось помер, дітей забрали в притулок, корову відвели у колгосп, а Сидір Миронович Гайдучок подався у відпустку. Після повернення із моря його мали перекинути в інший колгосп.

Він здав справи Тимошеві, але Тиміш не став головою. Коли Гайдучок востаннє виходив із свого кабінету, умебльованого новітньою меблею, гукнув Миколі, щоб той подав машину. Сидір Миронович був як з голочки. Микола дивився на нього так, ніби впізнавав і не міг впізнати.

— Поїхали! — гукнув Гайдучок.

— Ти начальник — я дурак, я начальник — ти дурак, — відказав йому Микола і шмигнув у якийсь із кабінетів.

В Дунаєві залишилася Гайдучиха.

Село серйозно подейкувало, що на голову оберуть Тимоша. Більше нема кого. А він спуску не дасть нікому, І за всіх зуміє постояти.

Поки що Гайдучків кабінет стояв порожній. Туди ніхто не стукався. І про Сидора Мироновича ніхто не згадував. Був чоловік і нема. Тільки вдовиця Мокрина із самісінького ранку до пізньої ночі чипіла на порозі, виглядаючи його в гості. Односельці не зупинялися в її воринні-воротах. Вона ловила очима сонце, а воно підіймалося і котилося над її головою у небесних просторах.

Тимоша рвано і туди і сюди. На всіх районних викликах-нарадах він замінював голову. В райцентрі йому траплялося зустрічатися із Софією. Так було і цього разу. Йшло обговорення попередніх підсумків жнив, давали накачку тим, хто не вправся із хлібоздачею.

Софію випадково занесло на цю нараду. Вона приїхала в справах меліорації, а позаяк Барило ніяких нарад не терпів, то просив, щоб вона його підмінила.

Всі говорили про хліб, і голови колгоспів сопіли. На полях, особливо при лісах, хліб стояв у полі, і його несила було зібрати. Колгоспники накинулися на гриби. Виставляли міліцію, але люди все одно йшли у ліс, а не на поле. Вирішено забрати комбайни в тих, що обжалися, і допомогти.

Софія сиділа на нараді, як мишка: про них не згадувалось.

Тиміш забрав її, щоб пообідати в чайній. Але оскільки вся нарада хлинула туди, поїхали додому, Софії майже по дорозі.

Два «бобики» спинилися у воротях Господариськів. Радіон стояв розгублено, не знав, до якого підходити: син начальником і донька не пасе задніх,— щасливо чмихнув.

— Ну, як робота? — спитав він Софію і, не слухаючи, що вона відповість, пішов оглядати машину. Не подав руки, але поздоровкався із шофером.

Господариськи звели стіни нової хати і накрили дах. Будівля зяяла проймами вікон і дверей. Валялися щєбінка і тиньк. На вершечку хати в'янула квітка — знак того, що тут не може поселитися ніяка нечиста сила.

Баба Ярина і мати не знали, де посадити Софію. І коли всі сіли за стіл, Софія вихопилась:

— Треба покликати...

— Того шофера?! — докинув Радіон.

— Кіндрата,— сказала вона.— Він, може, ще зятем вам буде,— і побігла.

Господариськи перезирнулися, а Фроська прикипіла до вікна, щоб побачити парубка.

Ярина захитала головою: дурить дівка, дурить всіх... Щоб така, на Леніна вчилася, і за шофера?

Кіндрат примостився скраєчку стола. Від нього відсунулася стара Ярина. Радіон опустив вуса. Тиміш мовчав. Софія бачила, що на Кіндрата позиркують так, ніби він усіх пригнічує. Його ніхто не знав. Шофер, і тому нерівня. Природа зробила його грубуватим, дала йому подобу скелястості каменю-граніту, шліфованого вітрами. Він відщипнув яечню і не міг її проковтнути. Софію мучила Кіндратова розгубленість, їй хотілося говорити щось різке і недобре.

Випили, але ніхто не зважувався почати мову.

— Ви хлібоздачу виконали? Вас на нараді не чіпали,— почав Тиміш.

— Виконали,— відповіла Софія.

— Вивезли так, що на насіння будемо купувати,— сказав раптом Кіндрат і поставив сторчаком виделку.

Софія покосилася на Тимоша.

— В голови цілиш?

Він нічого не відказав, зате беззубим ротом заплямкала баба:

— Люди сіють радіючи, радіють, коли хліба стоять на полях...

— «Землей владеть имеет право, а урожаєм нікогда»,— уточнила стару Софія.

— Неінтересно! — відрубав Радіон, звівся і посунув з-за столу.

— Діти, чи нема вам про що? — обмовилась Фроська.— Іжте, пийте...

— Будеш головою, Тимоше, послухай, що сестра скаже. Може, пригодиться. Той колгосп, що ми його зараз маємо, дуже далеко, приблизна форма ленінської кооперації.

— Ти проти колгоспів?

— Не звинувачуй в буржуазності. Я сама знаю, що тепер ніхто землю не візьме під карою смерті. І село не може бути таким, як сто, двадцять літ тому. І я не хочу його оплакувати.

— Ти не хочеш, а я не можу,— вставив Тиміш.— Ми рубаємо і вирубаємо перелазі!

— Це не твої думки. Один із письменників теж вигукував: утікай, селянине Гусаче! Йди світ за очі, а ми без тебе хліб робитимем!.. А чого той Гусак втікає? Ти думав про це? Думав?!

— Механізація, зайвість робочих рук. Ти сама агроном, сама повинна розуміти.

— А я ще й людина — донька хлібороба. В тому-то й наша біда, що, поклавшись на трактора, ми знехтували колгоспником, його долею і його дітьми. Ми добре заправляємо трактора, поряд з ертеес поставили «Сільгосптехніку», щоб той трактор не ламався. А хто серйозно думає про Гусаків?

— У нас, по-твому, в колгоспах рабство?

— Не дратуйся.. Я хочу розповісти тобі про одну радіопередачу. Диктор хвалиться: районна чайна організувала продажку обідів на жнивках. Обіди недорогі — три з половиною карбованці. Зручно й дешево. А скільки ти виплачуєш на трудовень? У нас і по п'ятдесят копійок не буде. Хліба? Дали по двісті грамів.

— А в нас по карбованцеві і по кілограмові.

— Не дуже жирно, Тимоше. Ось чому втікає Гусак, не очікуючи Юрієвого дня.

— Ти неможлива!

— Я скажу тобі ще більше. Село довго розплачува-тиметься за насильницький, антиприродний характер господарства, розплачува-тиметься до тих пір, поки не поверне до справжньої кооперації. Щоб люди працювали, вони мусять їсти. Я не ідеалістка. Не допоможуть машини і мудрі голови. Чи ти не задумувався, кому це стукнуло, починаючи з обласного центру, вибудувати не готелі, а Будинки колгоспника? Колгоспникам у готелі, як десь в Америці неграм, вхід заборонено. Звинувачуй мене в чому завгодно, але я буду на своєму: колгоспник нерівноправний у відношенні політичному: він не має навіть профспілки; в юридичному: він не має паспорта; в економічному: він не має гарантії за свою працю.

— Годі! — і Тиміш встав.— Треба було виступити на нараді, а не дома за столом!

— А чого ви кричите? — спитався Кіндрат і поклав виделку.

— Показувати кулака в кишені всі уміють! Думаєш, мене не мучить гарантований трудовень? Для чого я працюю? Для чого?

Коли село впоралося із жнивими, заробивши по кілограму за півріччя, і вичікувало на свою велику надію — на буряки (гроші і цукор), приїхав Тодорчин Григір. Сам, без нової жінки, до якої пристав, без її дітей. Він здивував своєю появою село, а Тодорку просто перелякав. Полоскала картоплю — Григір у хату. Поставив валізочку і став роздягатися, повісив на порожній вішак синього прогумованого плаща, ніби вчора вийшов із дому, а оце вернувся. Тодорка розлила на долівку воду. Син вже за причіплювача, донька з коровою, нікого дома.

— Так чи вернувся зовсім? — і чипіла над баняком.

Григір заклав ногу за ногу, витер хусточкою лисину, — макогін замість чуба, витяг «Беломор», постукав папіроскою об ніготь, пакнув і сказав із димом:

— Щось питаєшся?

— Чи ти так, чи назовсім?

— Я у відпустку, Тодорко, — і він показав їй свої прокурені зуби.

— А... — сказала вона, мовби щось згадала, і продовжила полоскати картоплю.

— Вибач, не написав тобі.

— Совісно?

— Не те, що совісно... Як ти відмовилася від аліментів, як ті гроші стали вертатися назад, мені не раз ставало страшно... Але ти мене дуже виручила.

— Дякуй не мені — дітям, які без тебе вирости.

— Мені всіх вас хотілося бачити, тебе... дітей...

Картопля бульк-бульк у банячині.

— Собака старіє, біжить здихати у свій двір.

— Нащо ти так, Тодорко? Хіба я зі злом?

Вона поставила банячину собі до ніг. Не розмела віником калюжі. Склавши на груди руки, чорнокоса і чорноока, височіла перед ним, як людська совість.

— Я ж не дорікаю, що ти... — в нього вертілося сказати: «Плуталася...» Але не посмів. — Що до тебе заходив той сибіряк?.. Сфрем!

— Заходив. А що, мусила чекати тебе, поки ти приїдеш у відпустку?

Погасла папіроса, Григір чиркав сірники і не міг її розкурити.

— Ех, Григоре, Григоре, — вимовила журно Тодорка.

Раптом закинула голову.— Прийшов — повідай, як живеш? А мені не дорікай, не маєш права!

Папіроса розкадилася, і Григир відкашлявся.

— Живу непогано, віднедавна, мона сказати, добре.

Тодорка не перебивала його. Вона не була грізною, ніби милостивою, але недоступною, як образ.

— Маю комунальну квартиру, дві кімнатки.— І почав хвалитися: — Тісно, але, знаєш, кухня, газова плитка на три камфорки. Є, знаєш, ванна, душ, ну й туалет, по-нашому нужник, окремо. У місті — найголовніше квартира. Спочатку мені довелося попомучитися. Мінняв професії. Тепер я слюсарем при домоуправі. Знаєш, робота нічого, калимна, маю підробіток. Якби оце не потягнуло в рідну сторону, міг би купити холодильник. Без холодильника біда. Знаєш, дуже зручна штука! — було видно, що він оповідає про це з насолодою. Запалив другу папіросу.

— Діти від тієї... нової маєш?

— Тодорко, хіба мені вже до дітей?

— Боїшся, що не прогонуєш, чи що?

— Та ти ж знаєш, я пристав на шестеро... Хіба тобі казати? — і не підіймав очей, ніби на шию хто почепив камінь, зітхнув.

— Так ті ж діти, либонь, не маленькі?

— А так. Дівки заміж просяться. Всі шестеро — дівки. Пробиував розтикати їх по гуртожитку, не вийшло.

— На життя ти не нарікаєш?

— Чого б мав нарікати? Могло б скластися трудніше.

З Тодорчиного язика просилося розпитати про нову жінку, але поберегла Григора. В неї до нього не було ненависті, такої, щоб взяти і вигнати його геть, ніби це не він покинув її, покинув не по своїй волі, а по злій намові.

— Словом, тобі, Григоре, хочеться спочити?

Він зрадів, що вона розгадала його думки.

— Знаєш, мені багато не треба. Тільки розкладачку. Я нікого не буду пригнічувати. Хочу побачити дітей. Та чого ти так стоїш, як не своя, ось дивися, що я привіз, всім вам привіз,— і він метнувся до валізи, підняв її, поставив на лаві. З бокової кишеньки штанів дістав ключика. Клацнули замки — відкрилося віко. Григир став викидати хустки, барвисті, квітчасті, жодної чорної, спортивний костюм для хлопця, короткува-

тий, вузький, витягав із-під самісінького споду матерію. Все повикидав із валізи. В ній залишилися тільки його сорочки, банки консервів і пляшка горілки. Консерви і пляшку поставив на стіл.— Я не з порожніми руками, знаєш... І грошки в мене водяться...

— Ти дорікнув мене Єфремом, Григоре?

— То я так... погарячився...

— Тобі показати, як я з ним обійшлася? — Тодорка все ще держала свої руки на грудях, втримувала своє хвилювання — призру жінки до чоловіка, який її зрадив.

— Я тебе більше не осуджую.

— Знати хочеться чи ні? — питалася вона, підсміюючись.

— А чого ж?..

— Сам напросився, а тому не гнівайся. Спаковуйся! — крикнула Тодорка і показала рукою на двері.

— Ти мене проганяєш? — Григир похитнувся, п'яно дійшов до лави.

— Не проганяю, спроваджую!

— Я зайвий...

— Нащо питаєшся?

— Що ж, ти не прийняла, може, Гафія прийме,— сказав він.

Тодорка опустила коло нього на лаву і поклала на його плече холодну руку.

— Не роби цього, Григоре, не треба. Не неси горя. Там недобре з Мартою — твоєю донькою, Григоре...

— Що ж мені робити? Я так хотів бачити дітей, своїх дітей, Тодорко!

42

Тільки самота розбурхує душу. І Тиміш боявся самоти. Йому здавалося, що він своїми руками обняв ціле село. «Гайдучок — одне, я — інше», — так думав. Не залишав на самотність і часинки, щоб не згадувати про Марту. А село шушукало за його спиною, і Микола, який тепер возив його, заїкнувся про той поговор, ніби між іншим:

— Чули?.. — і лукаво приплющив око.

Тиміш вдав, що не почув запитання, і шофер квапливо заперечив самого себе:

— Теревені! Бредня!

Тиміш наздобкав на власну душу. Він вважав себе людиною, яка не сміє киснути. Він переконував себе: «Я не любив і не люблю її. Не йду і не піду. Нехай і тягне! Марта...»

А вже одцвів білий терен над яром. Якби не той терен! Стоїть біло в його пам'яті.

Тиміш сатаніє, але вважає за потрібне думати про що завгодно, наприклад, про попа Івку. Цілі віки працювали на попка. Можна зачинити церкву, можна прогнати Івку, але хто вірить у бога, той ще більше віритиме. Попик у виграшному становищі: без нього не могли обійтися покоління. Тиміш один раз на місяць збере партзбори, а то й не збере, проведе засідання партбюро, а Івка не пише оголошень, ніколи не обказує, люди кожної неділі самі тягнуться до церкви. Народилося дитя, він його охрестить. Він його і вінчає. Він його і спроваджує у могилу, даруючи безсмертя душі. Як поєднати свідомість і душу? Як? Він цього не знав. І коли вичитав, що в калюжах життя треба бачити сонце, то так зрадів, ніби сам зробив це відкриття. І його не доймало: кому потрібне те калюжне сонце?

Він згадував про суперечки із Софією. Вони здорово сварилися. І він не знаходив іншого пояснення, як те, що сестра підходить до життя із споживацькою міркою. Розрепетувалася: селянська хата, примітивна із примітивною криницею-журавлем, годувала і поїла всі формації, пережила феодалізм, кріпосництво, капіталізм... Всіх годувала, всіх поїла, і, будучи голодною і спраглою, не вмирала. А тепер мусить вмерти. Чому? Софія не заперечувала, що цього спинити не можна. Але їй страшно. Вона не хоче бачити у калюжах життя сонця. Вона горлохватка і сентименталістка. Подібними роздумами Тиміш давив усі сумніви і утверджував свої вчинки.

Але коли біля комор розважували на трудодні, він постояв, пом'явся і пішов.

— Сип, не жалій!

— Сипало не сипле!..

Він трохи прикрутив бригадирів. Не зіскакуючи з коней, тарабанили пужалнами по вікнах: «Ей, ти, щоб завтра!..» Тиміш повіддавав колгоспникам городи, які повідрізував Гайдучок і які заросли бур'янами.

Шофер Микола придивлявся до свого хазяїна, який поки що виконував обов'язки: ще не голова, а вже розпоряджається! Влетить йому. Дай колгоспникам городи, бо на поле не виженеш; їх треба держати не трудоднем — городом. Переореш город — приколінкує на роботу.

Теперішньою ситуацією найбільше користувався Радіон. І не питаючись Тимоша, брав собі машину, привозив, що треба, до хати, і ні один із шоферів не відмовлявся.

Та лягаючи спати, пізно вночі Тиміш все одно думав про Марту. Вона приходила до нього, сідала в головах, і тоді його обіймали сумніви: «Я сам втікаю від себе, а втекти не можу...» Курив і бачив Марту. А досвітком знаходив нагальне, невідкладне, щоб знову забути.

Від свого шофера, який усе знав і все бачив, Тиміш начувався, що і Гафія, і все село подумують, ніби він занастив Марту, ніби вона від нього має привести дитину. Тому він, мовляв, і піддобрюється до села, щоб воно простило... Якби був невинний! Але почекайте, стане головою, ще не таким Гайдучком себе виявить!..

Поговір драгував Тимоша. Він крутився, перекидався у сні, і білий куц терну над ровом, за яким темніла Татарка, не давав йому спокою. Тиміш не переборював себе. Він вирішив проскочити до Марти. По дорозі зайшов і нарвав терну — синіх сливочок, кинув їх у кишеню. Сам вів машину. Не знав, що буде казати Марті, як вони зустрінуться. Його перемиг терен.

Роздзявкотілося Варчине пєся. Видибала й сама хазяйка.

— Добрий вечір... Марту?.. Там! Хі-хі... Добраніч. Хі-хі... — куди махнула рукою — сипонула сміх.

Він пішов на цвинтар.

Марта сиділа на білому надгробкові, склавши руки на животі.

Став перед нею.

— Ой! — із страхом.

— Ти мене проженеш?

Подивилася, встала, не приймаючи рук із свого живота, мовби захищалася.

— Я приніс тобі терну.

— Терну?

Тиміш простягнув їй ягідки. Марта взяла ягідки у

свою руку, дивилася на них, не на Тимоша. Держала на долоні не терен — свої очі.

— Хіба я тобі потрібна?

— Я прийшов.

— Чого? Щоб впевнитися?

— Що ти кажеш?

— Хіба сам не бачиш? Дивися, яка гарна!

Тиміш підходив до неї, як хмара.

— Не підходь!

— Хто? — кинув він, крикнув таким голосом, як міг крикнути Радіон Господарисько.

— Я цього тобі не скажу, — обізвалася Марта, кинула, висіяла із своєї руки ягідки — те, чим став білий терновий цвіт — на чийсь могили.

Тиміш стояв серед білих хрестів.

Марти ніби й не було.

43

Закуріло за Гайдучком, і партизан-сибіряка Єфрем Васильович аж заспівав. Ніколи і ні до кого не набивався у спільники. Не набивався й до Тимоша. Але було видно, що небіж йому подобається. Єфрем Васильович скрізь почав виявляти свою незамінність. З'ясувалося, що в нього є ще одна професія — електротехніка. Поставили стовпи, підтягнули колгосп до Добротвора, і сибіряка прогриз Тимошеві голову, щоб діставати автопоїлки й електродоїлки, тільки не «сонку», бо вона ні к чорту не годиться.

Тиміш заікнувся:

— Я не знаю, як вам клуб оплатити, дядьку.

— Хіба я канючу?.. Нікому хат не розмальовував, а тобі розмалюю. Наведу марафет, закачаєшся! Батька я твого не люблю, свою сестру не люблю, а до тебе ніби душа лежить.

— Так вам же жити треба.

— Ти і розумний і дурний. Запам'ятай: Хмарочос не з тих, хто роботу любить, а з тих, кого робота любить.

— Ви хочете, щоб вас люди згадували?

— А чому б ні? Діставай автопоїлки і електродоїлки, поки мені хочеться — поставлю, бо може перехотітися.

Начистоту вони погмоніли за чаркою, в хаті, де

Єфрем Васильович жив сам як палець. І за окупації, і коли партизана судили, Радіон підбивав Фроську поламати хату, хоча б дрова були, але Фроська вірила, що Єфрем ніде не пропаде, і хата пустувала, чекала на нього. В ній тхнуло сирістю. Фроська інколи білила стіни, заодно шкребла і мила стіл і лаву. Але стіна під ліжком до того витерта і виштурувана, що колами і пасмами просвічується жовта глина. Те ліжко застелене коцом. Під коц заховано й подушку. Скрізь голо, наче в камері. А у ванькирі — горшки і миски купую, немиті, позакисали.

На столі стояв бюстик Сталіна у кожусі.

Єфрем Васильович і Тиміш вивалили на стіл закусон і випивон. Знайшлася залізна кружка, яку довелося сполоснути. Холодне холостяцьке життя блимало зі всіх кутків.

— За твоє! — вихилив дядько.

Тиміш випив за здоров'я дядька. З кружки несло цинком.

Вони довго не п'яніли. Самогонка їх не брала.

— Пити «Московську» нема рації,— казав сибіряка,— за ті ж гроші самогонки втричі більше. Якої самогонки! З цукру. Це тобі не та, яку я вимінював колись за тол, переконуючи тіток, що тол — мило... Діла були! Вийдеш з лісу, випити хочеться, а в тебе тільки тол. Видаєш його за мило. Тітки раді, дають що завгодно, а скажеш, що це динаміт, жахаються і назад віддають. Ото в мене тільки й вини, що тіток інколи обманював. А тепер ще є такі сволочі, кажуть: ми партизанили! А вони в людей пацьорки грабували!

Тимоша це не цікавило.

— Дядьку, а чому ви не женитесь?

Єфрем Васильович не образився, спохмурнів.

— Чому не женюсь? Пізно. Хотів пристати до Горки, а вона не хоче. Переріс я, Тимоше,— він налив самогонки, подав небожеві, але той заперечливо захитав головою.— Сам вип'ю! За його душу! — і сибіряка глянув на бюстик Сталіна. Щось далеке спалахнуло в тому погляді та й втопилося у залізній кружці.— Можеш зі мною не сперечатися. Я сталінець! Лягав з ним на рейки, зривав поїзди, ганявся за Лукашем! — проказав, як закусив.

Тиміш поводив очима, які стали маленькими-ма-

ленькими, і думав, що бронзовому Сталіну ліпше в цій пустці, як в мавзолеї.

Єфрем Васильович взяв Тимоша за руку.

— Ану, скажи мені чесно, давно хочу спитатися: винен перед Мартою?

— Ні!

— А хто? Не з вітру ж?..

— Нехай з вітру! Не питайтеся! Я не винен!

— Е, товаришок...

— Вона мовчить. А я що знаю? Що?

— Я б на руках її носив...

— Старомодно, дядьку...

— Хто б не був той падлюка, а я тебе звинувачуватиму!

— Ви хочете, щоб я усиновив байстря?

— Втрачену честь не усиновиш.

Тиміш рознервувався.

— Мені топитися, чи що?

— То найлегший спосіб. Такі, як ти, такі, як я, не топляться. Ми й із дна моря випливемо.

Тиміш сам собі наливав, не пив — заливався і тверезів. Знав, до Марти дороги нема.

Так ні до чого й не добалакались. Сибіряка перевів розмову на інше: прогнати із села Якуба Главача і взяти на його місце Софію.

— Чом ви так проти того Якуба?

— Бандитський синок.

— Він спеціаліст. Батько — одне, він — інше!

— Нехай інше, бачити не можу. Такі, як Главачи, не тільки камінь за пазухою носять, в них і автомати закопані.

А згодом вони знову у своїх розмовах повернулися до Марти. Поснули на одному ліжку, і уві сні партизан-сибіряка комусь гукав: «Не подобається мені ця політика! Не, подобається і каюк!»

А через тиждень нахлинули події, які притовкли Єфрема Васильовича. Його ніхто не вигнав із хатипустки, не позбавив роботи. Жив, як і раніше. Здається, нічого не змінилося: його виключили із партії.

Це сталося несподівано.

У новому клубі йшла самодіяльна вистава «Невольник». Замість кайданів невольники посковували себе залізними путами, якими путали колись коней. Якуб Главач (виступав у головній ролі) ходив по сцені й

брязкотів заліззям. Той дзенькіт був найзначнішим, чого досяг агроном-артист. Вистава користувалася успіхом. Її кінчали і починали знову. Спектакль розігрували без перепочинку три дні. Слава перекинулася на сусідні села. Людей набилося. Занесло в клуб і Єфрема Васильовича. Ніхто не дивився на сцену, всіх вразило схлипування Главачки, її голосіння:

— І мій десь так на Воркуті!..

Єфрем Васильович із дротом через плече, з плоскогубцями-общеньками — електротехнік — виплигнув на сцену і почав усіх совістити. А коли це не допомогло, він вимкнув світло. Темнота розбурхала уяву глядачів. Вони почали входити в азарт. Жоден із визначних театрів не досягав подібної сценічності. Жоден із світових драматургів не виписав подібних характерів. На сцені стояв брязкіт, грала зала, грав коридор. Вистава охоплювала подвір'я, виливалася на вулицю.

А ще через день в тому ж самісінькому клубі розпочалося читання знаменитих ухвал протикультівського з'їзду.

Тиміш читав листа. Як і на всяких зборах, сибіряка сидів у самісінькому кутку. Як і завжди, трохи зарослий. У вічній куфайці. Штани на колінах замусолені. Почуте мовби прибило його обухом. Згодом він спантеличився. Тоді образився. Впав у розпач. Причумленість, обурення і розпач ввалили його в крісло.

Тиміш читав про Сталіна, а сибіряці здавалося, що перекреслюється ціле його життя.

«Культ личности...»

Єфрем Васильович крутнув носом.

«...первые годы войны...»

А перед сибірякою — тільки ліс. І той бюстик. Главак — староста... За Сталіна! Вибух!

«Как видим...»

Ворухнулося: і ти сидів з його бюстиком! Но-но...

«Таким образом...»

«А вистава «Невольника»? — мало не крикнув сибіряка, і все, що варилося в ньому: причум і пантелик, образа і розпач раптом закипіли гнівом. Він встав з крісла і пішов між рядами, не глянувши на Тимоша, який стояв за трибуною. А далі скоїлося все так швидко, що повнісінький зал тільки ахнув. Хмарочос підставив собі крісло, взявши його із-за стола президії,

зірвав портрет, перенесений із колишнього кабінету Гайдучка, і посунув з тим портретом до дверей.

Його ніхто не міг спинити, він був, як звір. Погнав з портретом до річки, і всі бачили, як сибіряка під мостом, де стояла велика вода, топив того портрета в коштовній позолоченій рамі.

З того портрета і почалось... Єфрем Васильович заплатився партквитком. На засіданні бюро обкому сказав:

— Тільки не знищуйте! — вийняв із кишенки, поклав, загорнутий у целофан.— А поки я з ним побуду,— і показав бюстик Сталіна.

Він попросився, щоб Тиміш поставив його іздовим.

44

На ще недавно висушених самотужки гектарах — пил, а серед боліт — повноводий канал, хоч пускай катери. Вода тече й тече. Лиха вода, якої хочуть позбутися.

Софія розшукала Арсена Тарасовича на полях-сушняках. Він никав там із городником, наче шукав золото. Був їй дуже потрібен: привезли план, що і скільки сіяти. Барило розкопував пил і докопувався до пилу. Послухав голова, який спустили план, і сказав:

— Впав-пропав, пережив я чумизу, впав-пропав, пережив коксагиз!..

— А кукурудзи не переживете?

— Переживу і її! Ти агроном, слухай! Мали задурно траву, коси!.. Кукурудза у нас і на городах не виросте!

— А звідки тут пил, дядьку Арсене?

— Вода, впав-пропав, утекла.

— Що ж буде?

— Без трави і без гною нічого не буде!

На тих гонах, що обезводніли, цим літом вже гуркотіли трактори. Скиби відвалювалися масні: сій пшеницю і смійся. Звично туркотіли машини. Повертався одвічний круг — літа до осені. І Софія прагла розгадати душу боліт, піску і лісу. Інститут дав їй дуже мало. Її вчили брати із землі все, що земля може дати, не розумуючи. Милостей чекати нічого: груші на вербі не виростуть. Але вона усвідомлювала й те, що прищеплені на вербі груші будуть гіркими. Ці роздуми були

дещо дилетантськими. Та вона й не збиралася в академіки. Але як нагодувати людей хлібом?

На цих землях все піднялося на льодовикові. Льодовик усе змів і залишив каміння. Каміння взялося мохом, чагарями. Відступала вода. І довгі-довгі віки похмура природа, гола й недоступна, перетворювала саму себе, щоб заманити сюди людей. Люди стали на звірів. Багатьох природа позбулася сама, замуливши їх. Природа із дикої, свавільної стала задуманою, як та сосна на узліссі, кострубата, але чарівна. Чого росте? І та сосна говорить не комусь, гомонить наокіл: тримаю корінням воду, щоб не родився пісок.

Софії ніби вдалося розгадати таємницю того, чому п'ять-шість років тому осушені землі стали пилом. Вона їздила із своїми висновками до Львова. На кафедрі з тих її висновків тільки посміялися: сіяти трави? Та чи варто для цього осушувати болота?!

А вже потроху починалася сівба. І Барило всупереч планам посіяв трохи пшениці. Заїхав Цимбалюк, обдивився посіяне і сказав:

— Навесні скосимо, переоремо і — щоб була кукурудза!

Арсен Тарасович просився:

— Зн'міть мене, впав-пропав!

— Ви мені не впав-пропав, а за роботу!

— Перспективи ясні...— ніби перекривив когось голова.

— Ви на нарадах не буваєте, а коли буваєте, спите!

Барило зарікався висовувати на поля носа. Все одно тягнуло. Він вкопувався у ріллю і стовбичив: не чоловік, а корч.

Софія пробувала забалакувати з ним.

— Пам'ятай, людині дано двоє вух і один язик,— відказував.

А їх всіх викликав район: тепер були наради за нарадами. Поїхав і Барило. Він не відпускав від себе Софії, але вона вирвалася на трибуну.

Її брат Тиміш принишк і сховався.

Кров залила Софіїне обличчя. Вона почала про врожайність. Чому низька? Чому земля не хоче родити? Чому те, що раніше висушили, стає пилом? А що буде з тими полями, які обезводнять? Що орати тоді, коли вони стануть пилом? На небо не полізеш. Небо на гектари не поміреш.

Діди залишили у спадок ліс, болота і озера, знищивши хижого звіра. А що залишимо поколінням ми? Втече вода — жива кров землі. Кому потрібна пустеля?

На неї дивилися, як на нерозумну.

А вона казала, що, осушуючи болота, треба зберігати воду, тут, на цій же землі, зливаючи її в озера, а не випивати їх. І сіяти траву, щоб не було ерозії. Це скидалося на науковий трактат. Коли ж вона перейшла до того, що колгоспник має від землі, яку обробляє, нарада насторожилася.

Розорано все. Що ж нас сковає? Чому їздять уповноважені? Чому у вікна стукають бригадири?

Земля вродила людину. І людина полюбила її сильніше од смерті. Відняти цю любов — спустошити землю. За любов земля відплачує сторицею, а за нелюбов родить груддя.

Вона питалася: доки буде оте експериментування, що і як сіяти, експериментування в розмірах цілої країни? Дуже багато повчальників і жодного вчителя!

— Такій би дорватися до влади!

— О, вона б показала! — почулося із залу.

Софія говорила і про трудовень, і про те, чого люди втікають... Про все їй хотілося сказати за ці п'ятнадцять хвилин, які дозволяв регламент.

— Так-то так,— перебив її голова наради.— Які ваші зобов'язання? Скільки центнерів кукурудзи ви зобов'язуетесь дати з гектара у майбутньому році? Ваша іригація коштує державі мільйони!

Їй одній не плескали в долоні.

Барило уважно вислухав Софію: вона казала те, що він думав. Хитрий, підсумував усе по-своєму, по-мужицькому:

— Щоб тебе не звинувачували, другий раз виступай так: млин меле, пекарня пече. Ми не млин і не пекарня. Зібрав і, впав-пропав, при на станцію. Млин їздить туди, привозить зерно і собі меле. Пекарня їздить туди, привозить муку і собі пече. А ми купуємо готовенький хліб і не думаємо про дрова.

Господариськи понатужились із усіх сил і сяк-так добили хату. Відбулися переходини. Хата не скінчена. Так роблять усі, обживають нові стіни, роками до-довуючись.

Село вразило не так те, що Господариськи за якесь одне літо справили новосілля, як те, що у їхніх воротах пропав надгробок. Хрест лежав лежма. Розгадували, чи пустив Радіон надгробок на поріг, чи замурував у піч. Хтось змилювався над Лук'яновим хрестом і вставив його у землю.

Хата Господариськів не нагадувала лялечку. Піднесена на високому фундаменті, тяжка і незграбна, з двома коминами, вона стояла на вітрах. Хто не приходив, старався швидше вскочити до Радіонових чи до Терентієвих дверей, сховатися у сні.

— Чого у вас так віє? — не розуміли сусіди.

Радіон серйозно і розважливо обгрунтовував:

— Наша хата акурат на вододілі. Ті води, що течуть з Терентієвої половини, пробиваються до Дніпра, а ті, що з моєї, — до Вісли. Тому й вітри...

Кому на якій стороні жити — кинули жеребки. Майя взяла два сірники: цілий — схід, зламаний — захід, обернулася, начаклувала, виставила свої кулаки. Радіон вибрав.

— Лівий, — сказав і хапнув невістку за кулак. Майя показала зламаного.

Обидві половини хати однакові. Але за час будівництва з'ясувалося, що вона не дуже довга, тому відмовилися від коридору і прибудували сні-веранду, перегородивши їх стіною. Кожен із Господариськів потрапляв із свого боку прямо на кухню, а з кухні у світлицю.

Майя сердилася: ні в тин, ні у ворота, хто б не вступив — горшки очі мозолять. Якби був коридор, були б ще одні двері, парадні, вони б вели у світлицю.

Тимошеві байдуже: то ночував у полі, то у конторі, на дивані. А про Софію Радіон казав: «Прийде коза до воза і скаже «ме»!..»

Стару хату поки не ламали, але тільки з неї перебралися, як вона сама стала обвалюватися.

У нову рішуче не хотіла переноситися стара Ярина. В ній не було печі, а значить, і Ярині не було місця.

Радіон кричав на матір, Фроська її вмовляла,— нічого не допомагало. Ярина не хотіла в новій хаті снідати, обідати і вечеряти. Вона раптово занепаала. Фроська носила їй їжу, а правнуки — хлоп'ята і дівчинка — приходили до бабуні в гості, частували її яблуками. А вона не мала чим тих яблук вкусити і жувати. Ховала яблука, щоб потім обділяти ними правнуків.

Неділя. Терентій побрав дітей і — по гриби. Майя зачинила рано кооператив і чесалась. Гребінець роздирав коси і вичісував думки. Їй нікуди не хотілося. Їй нічого не хотілося. Із самінького ранку відчувала втому. Нили ноги і руки, була великою голова. Їй здавалося, що не сердиться на Терентія. Колись, чешучи косу, обдумувала, як його позбутися, як зігнати зі світу. А тепер навіть жаліла Терентія: наробився у полі, наробився коло хати... Вона весь час відганяла помисли про Тимоша, ніби вдовольнилася тим, що висварила Марту, що Марта має привести байстря. Так їй і треба. Але від кого та дитина? Не від Тимоша? Бреше. А може, там, у містечку, знайшла собі хахалю? Тиха вода береги рве. Вона не злораділа. Гребінець грав у її косах. Майя подумала: «Розчешусь, пов'яжу коси, одягнуся в нейлонову блузочку, в чорну спідницю, туфлі на босу ногу, вийду собі на вулицю та й піду по селу»,— і повеселіла: зараз сільські дівчата мало того, що ходять у капроні, натягують на капрон білі шкарпетки. Паряться, але показують свою можливість.

Стукнуло у сінцях, човгнуло по підлозі,— появилася Тиміш. Вона побачила його із-за кіс, які начесала собі на очі. Він не переступав поріг у світлицю. На кухню ще не прироблено дверей, стояв, загороджував собою прохід. Нічого особливого Майя в ньому не помітила, хіба що трохи виснажений. І за цю мить, за єдину мить, коли на нього дивилася, здавалося, що коси ось-ось спалахнуть, займуться від того вогню, що викрешувався із-під її вії. Вона закинула голову, розпатлані коси стали сторчма, пригладила їх не рукою — гребінцем і дивилася на нього прямо й відверто: прийшов... сам прийшов. Заснула кров потекла-потекла по жилах рук, по жилах ніг, шалено завернулася назад, бурхнула в грудях і налилась у скроні.

— Я по тебе,— сказав Тиміш.

Вона відразу здогадалася: «Хтось заїхав — і треба в кооператив. Мокрина нікого не виручає: нема Гайдучка».

— Дочісуйся, я почекаю.

Майя сиділа на ліжку. Вона вставала, ніби вагаючись. Опинилась коло нього.

— Я не пущу тебе,— і обхопила його за шию.

Тиміш розставив руки. Він і не обіймав її, і не відбивався.

Майя звела його з порогу.

Її коси пахли кооперативом. Вона звивалася на його шиї.

— Майю, там начальство...

— Що? Що?..

Тимошеві руки то торкалися її тіла, то сахалися.

— Побий, задуши мене, Тіма...

Він стиснув її так міцно, що Майя розняла свої руки. Тиміш підняв її, і вже не вона, він цілував її, важку і зовсім знесилену. Майя солодко заплющила очі.

В недобудованій хаті пахло надвечір'ям.

— Ти вийдеш до мене під Татарку? — питався і цілував її груди.

— Коли?

— Нині...

— І нині, і завтра, і коли скажеш, пане-дзею...

Радіон довго таїв, що бачився із Лідою. Перейняла його, наче божевільна; торгувався собі за рейки, а вона — у склеп. І що та міліція собі думає? Половила б монашок: є ж всякі притулки, будинки престарілих, щоб не швендяли. Але міліція панькається із монашками, як панькається із самогонкою. Трусили в Мокрини апарат. Де ти його знайдеш? А самогоночка стоїть у відрах. Синя кепка — дільничний: «Дай води напиться!» Напився, поліз буцім на горище, зліз, ще видудлив кухоль і вартує, щоб поїняті не помітили. Потім-то він сам вернувся. В нього примовка: «Бий апарат, раз погану гонить!» А зайшлих монашок як викурював із села? Піп Івка поселив їх у сторожці. Синя кепка заскочив, монашок розігнав, а їхні кошелики на мілі-

цію. Ніби в тих кошелюках п'ять тисяч. А хто бачив?

Ті гроші, що ніби водяться в кошелюках мандрівних монашок, не давали Радіонові спокою. Якби знав про це раніше, видурив би у Ліди не тільки на рейки. Але ж піди, знай!..

Через ті гроші признався про Ліду Фросьці, матері, обом наказував: «Якби вона заявилася, попросить, не соромтеся. Кажіть, рано чи пізно міліція все одно відбере. А в нас же розхід!»

— Зажерливим ти вродився, зажерливим і по-мреш,— приганила Ярина Радіона.

— Ет, неінтересно,— буркнув.

Ярина таємно плекала надію: якщо Радіон бачився з босою Лідою, то, либонь, вона таки прийде. Нехай би прийшла і благословила на смерть. Добре вмерти, поки ще теплень, а то осінь, а там і зима. Без теплої печі зиму не перезимуєш.

Баба грілася на призьбі. Повиносила, порозвішувала свій статок, щоб сушився: біле полотно на мари і оббити домовину, вишиваний рушник на хрест, чорну спідницю, чорну блузку, чорну хустку, чорні панчохи. Дві п'ятикопійки — закрити очі, щоб не дивилися. Страшно, як мертві очі дивляться. Сама бачила! Всім запаслася собі Ярина, окрім дощок. Та вже десь найдуть, не поховають у мішку.

А над селом летіли у вирій бузьки. Спинилися над Господариськами, закружляли. Почали облїт — на все небо. Низько падали, ніби хотіли взяти на крила бабу і нести у вирій. Над її головою стояв шум бузькових крил. І вона бачила ті крила, не білі — сизо-чорні... Бузьки колись її принесли, розказувала її бабуня Бузьки хотіли забрати. Але не могли. Попрощалися та й полетіли.

Ярина держала на своїй долоні п'ятикопійчники. Бузьки тільки вчинили колот у її серці. Вони перебили думання про смерть. Це ж вона зустрінеться там із своїм старим. Лук'ян давно розповів батькові, за що його вбив Радіон. А от старий зачне розпитувати і про Радіона, і про Фроську, про всіх живих. Вона якраз обдумувала, що йому скаже... Коли його забрали на війну, теж, бувало, вклавши синів спати, сиділа на призьбі, плела сподівання. І тут, на цій старій призьбі, розповідала йому, як жила. Тепер новин більше. Що

вона казатиме йому про живих? Він і не повірить, що тепереньки земля нікому не потрібна. А живуть усі в доброті. Чи знають, для чого живуть? Бузьки все-все обірвали. Не взяли її із собою — понесли надії. І їй стало жаль бузьків. Летять, ведуть за собою виводок. А їм же через море! Ніде сісти, перепочити, бо кругом вода. Що їх чекає там? І коли-то їм вертатися? І хто їм вкаже дорогу?

— Мамо... — тихо, пошепки.

Звела очі, а перед нею біле, як смерть... І вона подумала: «Добре, що винесла усе попросувати, а то б у вогкому поховали».

— Не впізнали, то я, мамо, — сказала Ліда.

Тепер Ярина розчула її голос, тепер зовсім впізнала її, босу, в довгій полотняній сорочці.

— А я, грішна, думала: моя смертонька. Прости мені.

— За що, мамо?

— Ти ж свята, за наш рід покутуєш.

Ліда опустила, присіла поряд свекрухи. Її обличчя, її руки — не живі, мовби виліплені.

— Свята... — сказала, хитнувши головою.

Ярина аж звелася на ноги.

— Радіон тебе бачив. Він нам казав, що всенький базар розступався перед тобою. Ні, то не ти переді мною. Я тій босій Ліді приносила чоботи, а вона ступала по морозі боса, бо свята. Мені нічого не треба, я б хотіла, щоб мене благословила боса Ліда. Видиш, я вже все своє порозвішувала!

— А ви нову хату звели, — сказала Ліда і опустила голову.

— А звели... Та ти зачекай. Радіон передавав, що вас із монастиря витурили, що ви — як прибуду. Я все збиралася провідати, та вже ноги не ті... Та й куди йти? І в нас не помолишся. Добилася до церкви, а наш батюшка Івка повів усіх на жнива, не став службу правити.

Ліда не слухала старої: вона поривчасто дихала, хапала повітря, і воно свистіло в її вихудлих грудях.

— Мамо, я хочу побачити сина...

— Кого? — перепитала свекруха.

— Тимоша... Покличте його.

Ярина терла у своїй долоні монетки. В цей момент їй

здавалося, що ніби Ліди нема під каткою зовсім, ніби її голос, ніби і сидить, але то не Ліда — мара.

— Викличіть його...

Баба не стрималася, доторкнулася до Лідиного плеча: мара не зникала.

— Як я тобі його викличу? Хіба він дома? Наших нікого нема. Терентій побрав дітей і подався по гриби. Фроська і собі туди. Радіон десь пошвендяв, бо неділя, може, до сибіряки, хочуть хату розмальовувати. В хаті буде гарніше, як в церкві. А Тиміш вічно в конторі. Для нього нема неділі.

— Гарно ж у вас, мамо! Господи, подивитися б, як у хаті...

— Твій Тиміш безбожник.

— Я прийшла, щоб побачити його і вмерти,— сказала Ліда.

— Що ти кажеш? Отямся!

— Він дуже виріс?

— Як мур!

— Скажіть, нехай жениться...

Найстаріша із Господариськів погубила мідяки — Ліда простягла босі ноги, вони ніби висковзнули, і сама вона простяглась у ривці під призьбою.

Ярина скрикнула, а потім налапала мідяки, стулила невістчині очі, накрила їх мідяками і стала на коліна.

Але Радіон не дав їй помолитися.

Він ще у воротях збагнув, що трапилося щось незвичайне. Побачивши труп Ліди, затормосив матір:

— Кошелик! Де її кошелик? — і видивлявся, пантруючи, нишпорячи навколо очима.

— Дурний, вона ж гола і боса. Її треба обмити, перенести до хати і спорядити. Де та Фроська? Йди і заказуй труну!

— Вона без кошелика? Без нічого?.. Де ж тих дощок взяти?

Все, що придбала собі на смерть Ярина, довелося віддати Ліді.

Її спорядили і поклали на лаві у новій хаті. Прозвана босою, Ліда лежала у чорних панчохах, і в її складених навхрест руках горіла свічечка.

Набилося люду — весь Дунаїв.

За мерлинами ніхто не запрямітив, коли додому вернулася Майя.

А Тиміш повертався пізно, переїжджав міст — фари висвітили у рові свіжі стружки: хтось помер. Не знав, що це його мати, яку згадував тільки тоді, коли заповнював анкети, ставлячи навпроти її імені, у графі «професія» — монашка.

Лідина смерть збрала до купи рід Господариськів, усіх, крім Софії.

Ліду оплакували Ярина з Фроською. Їм допомагали чужі баби.

Тиміш настояв, щоб матір ховали і без попа, і без дзвона. Був на похоронах Єфрем Васильович. Він не плакав.

47

Микола ще шоферував у армії, міняв машини і подарів. Знав хазяїв полковників і голів колгоспів. Він інстинктивно відчував, що кому потрібно, і поводив себе так із хазяями, як машина в його руках. Зійтися з Тимошем не міг. Їхали якомсь із району, він і почав:

— Ви знаєте, Тимофію Радіоновичу, як Гайдучок мене мучив? — і повернув дзеркальце, щоб, не дивлячись на Тимоша, бачити його. — Він вимагав наглядати за вами і доповідати йому. Ви найчесніший і найсправедливіший комуніст! Ви ленінець! А він пив вашу кров. От гнида!..

Тиміш не перебивав.

— Як він хотів вас на чомусь упіймати. Ваші почали будуватися, так і нагострив зуби, думав, що ви заліжете у колгоспну кишеню. А сам за чиї гроші собі особняк вимахав?! Списали Гайдучка на пенсію, так йому і треба. А ви непідкупний!.. Гайдучок сидів у районі, а його жінка повзала на буряках.

Тиміш слухав і ніби й не слухав шофера.

— Миколо, — раптом обірвав він його, — як би ви себе поводити, коли б почалася війна?

Той забув, що перед ним дзеркало, і повернув голову.

— Хіба пахне війною? Ми за мир.

— Мені просто цікаво.

— Ну, Тимофію Радіоновичу, пропаганда війни у нас забороняється законом. Ні на якій війні я не був,

як і ви. Тоді ми не вийшли літами, а тепер? Кинуть атомну-водородну, марний льос говорити! Ваше запинання...

— Безглузде?

— Самі сказали... Я розповів вам про ту гниду, щоб ви знали. Напсував він вам у житті, як нікому в світі,— і язик на замок.

Тиміш відчував, що Микола щось затаював, а Микола переконувався, що з Тимошем кашу не звариш.

Микола сідав за баранку, коли їхали в район, а так, по колгоспу, Тиміш управлявся сам. Крутячись у конторі, побіля контори, сидючи на порозі (найчастіше в компанії попа Івки, бо той на тижні теж не мав роботи і шукав співбесідників), шофер обдумував і передумував: «Поставлять Тимоша головою чи ні, а мене взимку їздовим, мабуть, не зроблять. Не візьмеш опалку бурячків. Це ж сибіряка за кіньми...»

Він зважився і подався до Гайдучка.

На вулиці голів колгоспів, за тинами, через які не перелетить птиця,— тиша, як на санітарній зоні. Йому довелося кілька разів натиснути чорну кнопку електродзвінка. Хвіртка на тугій пружині відчинилася не рипнувши, Гайдучок виткнув лису голову, і його очі блиснули від задоволення. Сидір Миронович плеснув шофера по плечу і взяв хвіртку на ключ.

Особняк обвитий хмелем. Хміль стінами, хміль над головою. Під верандою — столик. Ріжуть в доміно. Миколу не треба було ні з ким знайомити. Він знав усіх: Гайдучкові сусіди — колишні голови. Вони не рідні, а подібні, як близнюки. Чесуча, як уніформа. Грали, били костями, вганяючи у землю стола. Тут і випивка. У них свої правила: хто виграв — пив по чарці, а хто програвав, мусив оповідати щось смішне, обов'язково із своєї практики.

Гайдучок почаствував Миколу югославським коньячком, сказавши, що він ліпший від нашого марочного.

За столиком згадувалося пережите: як збільшувалося поголів'я. Наїжджала комісія — один в одного позичали худобу. Згадувалося, як у районі ділився вельвет, спочатку на костюми районному начальству, а потім головам.

Схилений чолов'яга, ніби у його могутніх плечах сидів кілок, бубонів про смішне — вони з напарником програли, і його черга розповідати:

— Я завжди чесний. І в грі, і в житті. Ви мені все дуплі і дуплі, а я нікого не посадив. Хочете смішного? Спіймав раз бабу, підпасала жито, думаєте штрафував? Ні. Я спустив свої штани і кажу: цілуй!

— Бу-ха-ха!

— Ніхто корови на поле не вивів!

Сміялися і тасували кості, хапали їх, як гарячі млинці, а грали так зосереджено, наче розв'язували задачі.

Микола вдихав дух югославського коньяку.

Програла Гайдучок із Павликом-равликом. Напарника прозивали так зовсім не тому, що він був маленьким, навпаки, це був здоровило, але коли він зачинав говорити, то наставляв свої очі, як павлик-равлик ріжки.

— У наш час найголовніше знати пружини. Ми живемо на пружинах. Приміром, я. Призов у Львівсько-Волинський басейн — я там. Призов із шахт на поле — я із-під землі і на землю. А як я розводив свиней? Вигнав їх на картоплю, нехай риють і набирають вагу!

— Цей твій метод сам Микита...— вставив Гайдучок.

— Треба знати пружини. Я із своїм методом на трибуну, а мене в президію, а мене за президію. А за президією — пляшки із золотими горлами, ікра... Не встиг хильнути, а мене в ЗІМ. Будуть їхати, будуть оглядати моїх свиней. Рейвах, а пружини погойдуються... А свиней женуть на мою ферму із всього села. Хто обрізує своїм кабанам вуха, хто обтинає хвости, хто перев'язує ноги червоними пасемками,— значать. Фотографи клац-клац. Свою хату я не можу впізнати — гарнітури, телевізор. Ті гарнітури, той телевізор і зараз у мене, тут. А було підігнали машини, щоб забирати. Моя жінка, вона теж, знаєте, на пружинах, як не закричить: «Чоловіче, телеграму до самого!.. Обманщики, туману напускають, самі привезли, самі хочуть забирати?!» Всіх поперелякувала. А я на нарадах. Кореспонденти несуть мені смужечки в готель, смужечки — по їхньому гранки,— щоб вичитував, щоб підписував. Великими буквами — громадянин республіки! А я читаю і за кожним словом «свині» кажу: «Ставте оплески. А за цими свиньми — бурхливі оплески!» І що ви думаєте: ставили! А потім я став

головою, бо найголовніше — знати пружини! — Павлик-равлик сказав усе і сховався у шкаралупку.

Микола насилу дослухав нескінченні історії, які ніхто із доміністів не вмів розповідати із таким дотепом, як їх творив. Розповідалося ж не по-балагурівському, а серйозно.

Випито коньяк, і гості розходилися, щоб зійтися завтра у Квасова. В того самого Квасова, що колись звів Майю із Терентієм, коли той сидів у ямі. Квасов вийшов у відставку, поголовував і тепер жив нижче Гайдучка.

Сидір Миронович не впустив Миколу до хати, пригосцав його на веранді вишнівкою власного гатунку.

— Розійшлися, голубе, наші шляхи, але я люблю, коли мене не забувають...

Микола вихилив свою чарочку.

— Що чувати? Ану попробуй грушу,— Сидір Миронович держав її міцно, ніби не подавав, а віднімав.

— У мене розмова,— сказав шофер.

Гайдучок поклав грушу перед собою.

— Відписуй мені, Сидоре Мироновичу, половину хати!

Гайдучок ще ближче підкотив до себе грушу і взявся рукою за горло пляшки із вишнівкою.

— Відписуйте і буде по-доброму.

— А в тебе шарики на місці? Ти ніби нічого не пив. Чи приліз, налилавшись? Я тебе здам у міліцію!

— Шарики мої крутяться в маслі, і я не п'яний.

— Викличу міліцію — п'ятнадцять діб переді мною вулицю підмітитимеш. Я тобі не Іван Мордкович!

— Не страхайте, я страханий.

— Що ти можеш? Мені? Гайдучкові?!

— А можу, те, що ви самі, Сидоре Мироновичу, добре знаєте.

— Чим докажеш, що я будував нечесно?

— Цього ніхто не докаже. Я братиму іншим. Я докажу, як ви гвалтували Марту. Вона мовчить, але її мати, але Тимофій Радіонович мовчати не будуть. Вас виженуть з партії, добре, якщо не засудять, але аліментики — це, як пить дати,— Микола промовляв слово за словом, відчуваючи насолоду.

Гайдучок в одній руці держав грушу, в другій пляшку.

— Ти виродок!

Шофер здвигнув плечима, взяв з рук Гайдучка нали-вочку, націдив собі в келишок, пригубився і не ставив келишка на стіл.

— Йй-богу, я вас не впізнаю, Сидоре Мироновичу. Самі мене навчили, а ще й кричите!

— Я тебе вб'ю! Я тебе згную, падло!

— Ми, Сидоре Мироновичу, будемо жити мирно. Поділимося, переріжемо все навпіл і перегородимося. Признатися, я б не хотів з вами стрічатися. Поставлю високий тин. Якщо ви й тоді начнете комизитися, я свою половину спродам. Захочете, купите.

— Скільки хочеш? Десять тисяч!

Микола підлив собі вишнівки.

— Та це все коштує не менше тисяч ста двадцяти, а ви так дешево? І я, Сидоре Мироновичу, ще нічого не продаю, тому нащо торгуватися?

— Двадцять тисяч і по руках! І друзями!

— Ні! Або так, як я сказав, або...— шофер підніс до рота келишок.

48

Зеленіли озимі, а село вивозило буряки. На заболочених шляхах ламалися машини. Трактори витягували їх. Трактори перли на асфальт причепи. На полях горіли кострища. Морози барилися сковувати землю, сік дощ, пересипаний снігом.

Все живе у селі рятувало буряки: колгоспники і їхні діти. Єфрем Васильович повзав кіньми, заганяючи вороних. Тодора із донькою носили буряки на плечах. Григир навідався, але навіть не переночував у них, підняв свою спорожнілу валізку — прости-прощай... Носила буряки Гафія, носила поспіхом, щоб із вечором вилізти на причеп, їхати в лікарню до Марти: «Що за доля? Єдина донька!..» — «Мамо я повторила тебе», — і більше ні в чому не призналася. Щасливо розродитися б їй. Гафія тепер ні про що не згадувала, навіть про Степана, який поріс травою на нічийній землі: мала про що думати.

Совпав буряки рід Господариськів, всі — від Тимоша до Радіона, від Майї до Терентія. Радіон завдавав мішок на плечі Фросьці, а під свого сам підсовувався,

кумедно схиляючись, ніби падаючи. Цупко хапалася за гичку Майя. Терентій виплигував із будки трактора, щоб допомогти, а вона відганяла його рукою, не хотіла тієї помочі. Носив буряки і Тиміш. А коли ставав біля вогнища і грів на полум'ї пограблені руки, Майя і собі бігла, щоб зігрітися.

Набирала, носила мішки й Гайдучиха, яку Сидір Миронович до кінця сезону держав у Дунаєві.

Поля — велика земля носила на собі малих людей під великим небом.

Холод не доймав одного Єфрема Васильовича Хмарочоса. Він озлився і заріс. Причиною цього було не те, що його виключили з партії, а те, що із заслання вернувся Главак. Вернувся і відразу купив «Волгу». Всі на буряках, його син і жінка, а він у теплі. Шие чоботи. Він всім потрібен. В нього хата ціла, син вивчився. Це найбільше дошкуляло сибіряці. І заганяючи коней, він уявляв собі, як Главак сидить на маленькому шевському стільчику, як шие, і йому здавалося, що Главак прошиває йому груди: шилом кіль-кіль, та й потяг дратву, чорну, насмолену і навощену, потяг обаруч, аж цвиркнула кров... А прийде літо, Главак роз'їжджатиме на «Волзі»...

Ніхто не знав, ніхто не здогадувався про їхню зустріч. Вони зіткнулися чи не в перший день Главакового приїзду. Наткнулися один на одного, кожен відскочив назад, як ті барани, що буцнулися лобами. Не звертав з дороги Хмарочос, не вступався Главак.

— Бандит!

— А ти?

— Вб'ю!

— Руки короткі.

— Ти чого приїхав? По смерть?

— Щоб жити.

— Ти загнав мене в озеро... Ти годував Лукаша!

— Маєш щастя, що не втопився. А я і тебе годував на свою голову.

Главак підійшов до Хмарочоса впритул. Коли вони розминалися, їхні груди черконулися. Тверді груди, кам'янисті, — два вороги.

Главак не відразу став шевцем. Спочатку він став продавцем у захудалому магазинчику на околиці райцентру. Хмарочос про це знав і зайшов купити солі. Главак набрав у терезну тарілку солі, поставив на вагу

і думав. Зважував і думав. А тоді повагом взяв ту сіль і висипав Хмарочосові в очі. За це чи ні його звільнили, але досить того, що згодом він став шевцем. Яким шевцем! Весь район у нього шиє чоботи...

Що не день, з буряками ставало важче. Якуб вивів на поле батька. Як-не-як, а Якуб агроном, соромно, щоб в такий час батько відсиджувався у теплі.

Єфрем Васильович покинув поле і забрався хтознакуди з кіньми.

Буряки вродили. Жінки доглядали їх, як дітей, тепер чіплялися за борти машин, за борти причепів і кричали: «До моєї купи! До моєї!» — зарібок.

Колгосп вивіз буряки, здав півтора плану. За селом погасли вогнища.

Кагатували собі, для худоби. В торішніх кагатах. Не дуже надривалися, бо блиснуло і розпогодилося. Єфрем Васильович возив кіньми, а дівчата обкладали буряки соломою.

Тиміш заліз у кагат, перевіряв, чи буряки не померзнуть зимою.

Тоді-то над'їхали Петро Олександрович Цимбалюк та інструктор обкому — жінка. Вони теж повскакували у кагат. Подивилися, і Цимбалюк сказав, щоб не дуже напихали солому — грубі корми.

Хмарочос не міг впустити випадку, щоб не побалакати з начальством. Він покосився на ноги Цимбалюка.

— Добрі чоботята.

Цимбалюк відставив ногу:

— Води не пропускають, — і плеснув себе по халяві.

— Німецький староста шив. Робота німецька! — і засміявся, їдко, зло.

Жінка-інструктор й собі глянула на чоботи, на Цимбалюка.

— Ми виключили товариша Хмарочоса із партії. Пам'ятаєте історію з портретом? — казав Цимбалюк.

— А, це він і є! — згадала інструктор обкому. — Анархіст і антипартієць!

— Той самий.

— Ви не дуже... Я ще побачу, як ви посміхатиметеся, коли назад мене поновлюватимете, — і пішов до коней.

Цей інцидент зіпсував усім настрій.

В конторі Тимошеві на стіл покладено купу паперів — матеріали-подання до нагород.

Цимбалюк пояснював товарищi, що поки в цьому колгоспi голови нема, Гайдучок керував нічого, битий вовк, але зарвався, сам себе з'їв. Тепер на пенсiї. Господарисько його підмiняє, він i секретар парторганiзацiї.

Тимiш перечитував папери. Гайдучиху представляли до Героя, а всю її ланку — до медалей. Були й характеристики, давнi. Скрiзь стверджувалося одне й те ж, що росло на двох гектарах, нiби на одному.

— Підписуй i став могорич,— підганяв Тимоша Цимбалюк.

— I у вас тепер буде маяк,— підтакнула iнструктор.

Тимiш старанно перехрестив перший документ чорним чорнилом.

— Ти що робиш?

А Тимiш чорним чорнилом ставив на кожній сторiнцi хрест за хрестом.

Ф І Н А Л

У гранчастiй кiмнатi, вистеленiй зачовганим килимом,— прийомнiй райкому — зустрiлися Софiя i Єфрем Васильович. Приймона iз високою стелею, але єдине вiкно, на яке падали важкi штори, не могло залити її свiтлом. Вздовж стiни, зв'язанi, як в кiнотеатрi, стояли крiсла, щоб їх нiхто не переставляв, не робив гаму. Люди сидiли перед дерматиновими дверима. Повно людей. Проте й тут вони старалися держатися купи — свiй до свого. Перешiптувалися, i сивокоса секретарка час від часу підiймала голову, скидала з очей окуляри в тонкiй золотiй оправi, втихомирювала. Жодне обличчя не приховувало настороги.

Тут тепло, а надворi — зима. Софiя весь час думала про себе саму. В голому лiсi, де тiльки зеленi сосни, Кiндрат признався їй, що любить. А вона сказала йому, що не може його любити. I стояла, як та сосна. Лiзло таке дурне в голову.

Тишу весь час порушував Хмарочос. Йому i не сидiлося, i не стоялося. Всi знали, що його поновлюватимуть в партiї.

Пройшовшись у своїх латаних і поруділих чоботях по килиму, розім'явши ноги, він сів поряд Софії.

— Правда, що ви топили... в річці? — шепнула йому.

— А чого мені було з ним панькатися? Втопив! Я сталінець! А ти що, в партію?

— Так.

— Хто не вірить у Сталіна, тому в партії робити нема чого, — сказав Хмарочос. — Я за Сталіна кров проливав. І я так вірю в Сталіна, як у те, що мені зараз видадуть партквиток.

— Ви кого завгодно можете зірвати із стіни і топити?

— Кожного зірву, хто піде проти Сталіна!

Секретарка підняла розсідлані від окулярів очі.

— Товариші, тихіше... Іде бюро.

Відчинилися двері, за ними ще одні. На знак надзвичайності справи апеляцію Хмарочоса розглядали позачергово.

За цей час, поки Єфрема Васильовича поновлювали як комуніста, Софія старалася передумати, що її привело сюди.

Її агітували поступити в партію ще в інституті. Вона сказала, що молода. Треба було поїхати в Самари, пожити в Самарах, щоб подати заяву.

Життя складалося так, що бути поза партією не можна. Все, чого вона хотіла, збувалося: самоврядування в колгоспі і гарантований трудовень.

Держачи в руках червону книжечку, вийшов Єфрем Васильович. Він йшов, і перед ним розступалися стіни.

На бюро ввели Софію.

«До первинної партійної організації колгоспу «Шлях Ілліча» агронома цього колгоспу... Заява. Прошу прийняти мене кандидатом в члени Комуністичної партії Радянського Союзу. Всі покладені на мене обов'язки буду...» — читав інструктор.

Анкетні дані, автобіографія, три рекомендації.

Софія розказала про себе.

Бюро вів Петро Олександрович Цимбалюк.

— Запитання будуть? — і постукав олівцем. — У мене запитання. Чому ви поступаєте в партію?

— Щоб служити людям.

— Ви й так повинні їм служити. Держава дала вам професію, вона вас вивчила, виконуйте, будь-ласка,

свій обов'язок перед народом. Партія — авангард, передовий загін однодумців, — вів секретар. — І ми приймаємо тільки тих, хто хоче бути в перших лавах борців за комунізм. Партія очищалася і очищається від людей, які розцінюють партквиток, як хлібну карточку, як перепустку на вищу посаду. Ви хочете бути бійцем партії?

А із Софіїної голови не вивітрювався Кіндрат. Він не давав їй сказати слова. Вона поборолала себе і кивнула головою.

— Бійцем партії. Саме так! — закінчив Цимбалюк. Він підняв угору Софіїну заяву, анкету, біографію, рекомендації, голосував за її вступ у кандидати партії.

Опісля бюро вона залагоджувала справи у фінвідділі, у райвиконкомі.

Перший, хто привітав Софію, був Тиміш. Він приїхав на офіцерські курси, які провадив райвійськкомат.

Сестра призналася братові, що вона кандидат партії.

— Давай свою руку, — сказав Тиміш. — Ми, Господариськи, однієї породи. Тепер я бачу, що ти Господарисько. А як твій шофер?

— Розсварилися...

— Я знав, що так буде.

— А ти чого тут?

— Я лейтенант запасу.

— То й що з того?

— Нам крутили фільм.

— Про що?

— Про атомну, чи, як каже наша бабуня, непритомну бомбу.

— Тимоше, хіба буде війна?

— Ми всі проти війни, і ми всі живемо з війною в серці.

— Страшно? Бомба, гриб!..

— На екрані не страшно.

Вони переговорили про батьків, згадали про родичів і роз'їхались. Софію чекав із машиною Кіндрат, але їй не хотілося разом з ним їхати.

Тиміш сам буксував у снігах. У полі мело. Повзав склоочисник: клац-клац... Тиміш згадував Софію і мляво посміхався: життя все ставить на своє місце. Засніжений простір, завірюха навіяли думки про атомний вибух на кінострічці. І панорама зими — біла земля,

і спогад про Софію перешкодили йому думати про себе. Той військовий кінофільм... Борсався «бобик». І Тиміш розгадував собі так: межі починаються там, де кінчається безмежжя.

На полі віхола, а в селі сіє сніжок.

З горбка на санчатах спускалися діти, виверталися, падали у сніг і галасували.

Він зупинив машину, вистрибнув і дивився на них, розбишакуватих. Діти впізнали його — Терентієві і Майїні. Обкурені, з морозу, — гукали йому, вимахуючи голими руками. Він подумав, що не купив їм гостинців.

Тиміш стояв серед села навпроти свого двору. На його обличчя, на нього падали сніжинки — з безмежжя зимового і холодного світу.

БОСІ СЛОВА

Оповідання

Несла казан вугілля і дрова на розпал. Мороз. Стала на пробитій стежці: вечоріло. Спалахнули замуровані вікна, вершечкували вишні, палав у снігах город. Сонце купалося в хмарах, і їй відкривалося, якими будуть весна, літо, осінь, з даху сарая впала, сівши їй на плече, горлиця, і, поставивши казана, вона дала пташці з долоні кришок хліба; видобутих з кишені. Характерниця. Це прізвисько приклеїлося, коли ще дівувала й верховодила в ланці; у неї росла така кукурудза, що вершник пропадав у ній з конем, лише суцвіття ходить і шумить, а качани, як повні комори...

Сиза горлиця гріла на її плечі свої лапки. Її хустина, брови, комір кожушка бралися інеєм. Світ дивно за туманювався, і вона дивно йому всміхалася. Була в інеї, як дерево.

Сказала:

— Такий вечір...

Пішла з голосним скрипом, швидко розпалила: ще здужала. Квапливо застелила чистим обрусом стола, поставила в тарілці кутю і розклала новенькі ложки. Багато.

В білій хустині, поважна, сіла край стола й край вікна — робила собі свято. Гадала, чи дійшли посилки? Діти — по великих містах: старший — інженер, молодший — прапорщик, а донька — професорка... Заколала кабанця, наготувала свіжини й розіслала порівну синам та невісткам, дочці й зятеві. Може, того їм і не треба, але хай внуки знають, що є у них бабуся. Згадувала себе малою, коли густо, тісно обсідали стола — рід був, як зерно в колоску. Дивилася на ложки, що лежали кружма, й барилася братися за свою, начеб чогось чекала.

Що за безглуздя — сподіватися несподіваного?

У вікно засвітили зірки. Пускали своє проміння кожна ложка вечеряла. А одна зірка світила їй на хустину. Тоді взялася й за свою, злизану з давності ложку, й теж вечеряла й колядувала до півночі:

— Радуйся, ой, радуйся, земле, син божий народився...

Співала тим, хто на суходолі, в морі, у небі, хто забув у чужих краях про радість. І для звіра в лісі. Тихий голос розходився по кутках, линув до стелі. Всі поїзди, всі кораблі, всі літаки їхали, пливли, летіли: звір копався снігами — до неї в гості. Її очі щедро синіли: справджується — буде радість!.. І тільки вогневий промінець зірки з білої хустини показував таємничий і мерехтливий шлях у довгі високості.

Відсвяткувавши, вона обсипала попелом вишні, поралася з гноєм, рубала дрова, як свої дні, й чекала, коли згинуть сніги й воскресне земля, а діти писали: «Ви ж там хоч не замерзніть!»

Сніг ще білів латками, ще земля липла глеєм, а вона вже сиділа на грядках, хукала, розтираючи грудки, гріла їх своїм духом, щоб не були такі холодні, й тикала, садила, сіяла, виглядаючи пташок з вирію і цвіт із землі.

Вишні цвіли, аж капало молоко. Квіти заступали вікна. Але до неї ще ніхто не приїжджав. Коли вишні доспіли, коли город буяв і повнилося літо, тоді прибували, з'їжджаючись, та й то ненадовго. Виносила й ставила під вишнею стола. Інженер чіпляв на вишні електролампочку, яку привозив у подарунок. Прапорщик діставав консерви, голландський сир, який нагадував їй брус мила. Професорка — відріз синтетики, що скидалася на Чумацький Шлях.

— І нащо ви тратилися? — випоминала їм.

Вони повторювали:

— Ну, мамо... Ну, мамо...

Донька приклала свого подарунка їй до грудей, а невістки хвалили:

— До лиця! Вам до лиця!

— У мене все е...— сказала вона, нітяться і соромлячись. А що вже давно набрала і полотна білого, й тюлю, і навіть дощок на домовину — не заїкала. — Я вам збитків не завдам.

Виставляли привозні напої зі срібними шийками й

зірочками. Вона діставала й свою пляшку, яка вціліла й завалаялася з часу садіння картоплі.

Сини і зять поцмокували.

— Оце діло!

Чаркувалися — пили за матір.

Вона ніяковіла й не мала часу присісти: кипіли вареники, дістала ще грудку масла, приносила з городу й витрушувала з пелени свіжі молоді огірки... Ставала на хвилику збоку й тішилася...

Коли всі начастувались, то, не підводячись з крісел та стільців, розтуляли губи і так хапали вишні — з дерева і в рот.

Балакали навперебій:

— Наша мати — чарівниця!

— Сила! Герой!

— Вона володіє даром розмовляти з небом, землею і деревом...

Один запевняв, що встане досвітком і пожене корову на росу, другий викликався викосити в саду траву, інші обіцялися полоти город.

— Посидьте з нами,— не відпускали її.— Ми вам усе поробимо.

Захмелілі, розпашілі: чоловіча стать у самих майках, жіноча в легеньких платтях, визувшись з туфель, діти просто в трусиках світили солодкими очима. Завели хором:

— Навчіть і нас розмовляти з небом, землею і травою!

Внуки — малі хлопчики й дівчатка — насторожилися, а їхні батьки їм підморгували. Всі заплескали в долоні — навчіть!

Вона спостерігала за сонцем, яке не хотіло баритися.

— А нехай вам...— казала, дивлячись, як вони, не підводячись, тягнуться розтуленими ротами до вишень.— Де б я вас могла навчити? — запитувала. — Все хоче, щоб з ним балакали босим словом. Тоді воно чує і розуміє — земля і небо, дерево і людина. А ваші слова взуті... А так: хто взував їх у валянки — слово тепле, а слухаєш — і зимно. У кого в солдатських чоботах, аж гримить. А то в таких туфельках, що тільки цок-цок!.. Може б, і навчила ще ось ту онуку, — взяла й погладила найменше по голівці, — але хто мені її доручить? Та що я собі думаю: корова давно чекає й не дочекається, — і побігла. Маленька, сива й прудка.

Вона насмішила їх.

— Ну й мати, ну й дає...

Жінки пішли позагоряти в садку, діти покачатися в траві, а чоловіки спочивати.

Вона пригнала корову, видоїла, напоїла внуків молоком. Їх повкладали. Старші грали при світлі в карти.

Помивши начиння, мати чіпіла на порозі, чекаючи, коли вони наг्राються.

Вступилася, пускаючи їх до хати.

— А ви чом не спите?

— Лягайте і спочивайте, діти, а я встигну.

Коли вляглися, викидала з-під корови гній і виносила його, щоб не смердів на подвір'ї. Набирала у відра, брала коромисло на плечі й носила, як воду, скидаючи на городі в затінку, за кукурудзою.

Перед хатою на вишні горіло червоне світло: не було кому вимкнути. Загасивши його, вона роззулася, покинула свої шкарбуни за порогом. Ступала босими ногами на пальцях, щоб нікого не пробудити, й прилягла собі на веранді. А досвітком нишком виступила й повела корову. Пасла її на узбіччі дороги й думала, як діти повстають і як вона поїтиме їх молоком.

ЗМІСТ

Задля цього й жив...

Сергій Гречанюк

5

МАЙДАН

Роман

33

МЕЖІ І БЕЗМЕЖЖЯ

Роман

365

БОСІ СЛОВА

Оповідання

535

Литературно-художественное издание

ХАРЧУК

Борис Никитович

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

Том 1

МАЙДАН

ПРЕДЕЛЫ

И БЕСПРЕДЕЛЬНОСТЬ

Романы

Составитель *Р. Б. Харчук*

На украинском языке

Редактор *Н. Д. Олександренко*

Портрет художника *В. П. Трегубовича*

Художне оформлення *С. П. Савицького*

Художній редактор *Я. М. Яковенко*

Технічні редактори *О. М. Грищенко, П. Д. Цуркан*

Коректори *Л. М. Демченко, Н. І. Харчук*

ИБ № 4901

Здано до складання 23.04.90.

Підписано до друку 26.10.90.

Формат 84 × 108¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура балтика. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 28,56. Умовн. фарбовідб. 28,98.

Обл.-вид. арк. 30,073. Тираж 25 000 пр.

Зам. 0—187. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури

«Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»

на Київській книжковій фабриці.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Харчук Б. М.

X22 Твори: В 4 т. / Упоряд. Р. Б. Харчук.— К.: Дніпро, 1991.—

Т. 1: Майдан; Межі і безмежжя: Романи / Авт. передм. С. С. Гречанюк.— 539 с.

ISBN 5-308-01015-3 (т. I)

ISBN 5-308-01017-X

Є місце й час здійснення долі. Якщо доля роду здійснюється у родинному колі: символ її — зібрання роду за одним столом, то доля народу здійснюється на перехресті історії. Символ її — майдан. Рід, народ — єдині, доля їх спільна. Вона безмежна. Межею її є люди. Хай межі нашої долі були і залишаються гіркими, та пам'ятаймо: за межами знову починається безмежжя.

Така суть роздумів відомого українського радянського письменника Б. М. Харчука (1931—1988) у романах «Майдан» та «Межі і безмежжя», що увійшли до першого тому його творів.

X 4702640201—231 передплатне
M205(04)—91

ББК 84Ук7

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

**Готуються до друку
1991—1992**

Борис Харчук

**ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ**

Т О М 2

Другий том складає роман «Кревняки». Один день головної героїні Юстини Турій влітається в чотири пори року — чотири періоди життя її роду: осінь пілсудчини, зиму гітлеризму, весну Перемоги і літо сучасності. Письменник показує складний шлях волинського села впродовж п'ятдесяти років.

Т О М 3

Повісті, що увійшли до третього тому, умовно можна поділити на кілька циклів: про материнство («Палагна», «Шлях без зупинок»), про самотність («Соломонія», «Коляда», «Тумба-тумба»), про любов («Панкрац і Юдка», «Українські ночі»). Одначе про що б не йшлося у цих повістях, усі вони про вибір. Автора мучить питання: чи вільна людина у своєму виборі? Чи, може, за неї вибирає життя? Кожен крок на шляху вибору, хоч якими б були цей вибір, обставини й час,— це крок або до людяного, або до його антиподу — нелюдськості. Перемагає людяне, якщо перемагає сумління.

Оповідання, вміщені у цьому томі, охоплюють головне коло ідей та пристрастей, що хвилювали письменника.

ТОМ 4

До четвертого тому увійшли повісті для дітей, про дітей і не для дітей.

Мертвий час пристосуванства й животіння породив новий людський тип — всеїдного черв'яка. Мімікрія — наслідок тоталітаризму — це нова якість світу і мистецтва. Як відрізнити істинне від уявного, глибини суттєвого від поверхового безсуттєвого? Шлях один: повернути речам і слову первинні значення, людині повернутися до себе самої. Повертаючись до себе, людина повертається до всього суцього: звіра, каменя, трави, до пам'яті — згадок дитинства, історії-легенди, казки, в якій життя реальніше за дійсне, бо не-сфальшоване.

Писати за, а не проти людей. Писати за маленьких, які покликані бути нашим щастям, за дорослих, які так часто до щастя не доростають, писати чесно, щоб слово було босим, — це кредо автора.